

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний авіаційний університет

Я. В. Козачок, В. В. Чекалюк

ГОРИЗОНТИ УКРАЇНОТВОРЕННЯ
В ПУБЛІЦИСТИЦІ М. І. КОСТОМАРОВА
МИКОЛА КОСТОМАРОВ
У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОСТІ

*Рекомендовано Міністерством освіти
і науки України як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

Київ 2013

УДК 82-9 кос(075.8)
ББК Ш 401.447я7
К 59

Рецензенти: *О. Є. Бондарєва* – д-р філол. наук, проф., директор Гуманітарного інституту (Київський університет імені Бориса Грінченка);
А. Б. Гуляк – д-р філол. наук, проф. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка);
Н. М. Поплавська – д-р філол. наук, проф. завідувач кафедри журналістики (Тернопільський національний педагогічний університет)

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 1/11-11285 від 11.07.2013)*

Я. В. Козачок

К 59 Горизонти українотворення в публіцистиці М. І. Костомарова.
Микола Костомаров у контексті сучасності: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Я. В. Козачок, В. В. Чекалюк. – К. : НАУ, 2013. – 336 с.

ISBN 978-966-598-818-2

Викладено розвідки науково-полемічної, публіцистичної і художньої спадщини М. І. Костомарова. Розбудовано методологічний концепт національного добутку, який надає посібнику емоційної єдності, увиразнює актуальність публіцистичної спадщини М. Костомарова на сучасному етапі формування національної ідеї та гуманітарного простору держави. Укладені в єдиному корпусі матеріали навчального посібника демонструють сучасність думок публіциста-мислителя, підсилюють ідейно-політичний та культурологічний контекст.

Для студентів вищих навчальних закладів.

УДК 82-9 кос(075.8)
ББК Ш 401.447я7

© Козачок Я. В.,
Чекалюк В. В., 2013

ISBN 978-966-598-818-2

© НАУ, 2013

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
ВСТУП.....	6
1. Публіцистика Миколи Костомарова в сучасному ідейному, естетичному та освітньому дискурсах.....	9
2. Панорама і характер національного концепту Миколи Костомарова.....	28
3. Стаття «Правда москвичам про Русь» і сучасне суспільне мислення.....	45
4. «Тисячоліття» [Росії] – заперечення давніх і новітніх проімперських тенденцій.....	61
5. Міжетнічні взаємини в публіцистиці Костомарова.....	79
6. Протонаціональне і формування модерної національної свідомості. Стаття «Дві руські народності».....	97
7. Розвінчання псевдогероїв офіційних історичних міфів.....	125
8. Микола Костомаров і прогресивний рух другої половини XIX століття.....	138
9. Проза Костомарова в ідейному та міжжанровому просторі белетристики й публіцистики.....	156
10. Повість «Кудеяр» – художня сублімація національного концепту письменника і публіциста.....	177
11. Морально-етичний компонент у писаннях Миколи Костомарова (на матеріалі повісті «Син»).....	196
12. Естетика публіцистики в драматургії М. Костомарова.....	216
13. Освіта і наука як фактор прогресу в спадщині публіциста.....	245
14. Вчитися глибоко й по-справжньому. Дискусія на тему: «Як треба вчитися молоді».....	259
15. Діалог великих українців.....	275
16. Проблеми рідномовної освіти й літератури в публіцистиці Миколи Костомарова.....	287
17. Українству – бути! Остання дискусія мислителя і громадянина.....	302
18. «Я все сказав!»... На порозі вічності.....	317
ВИСНОВКИ.....	324
ПІСЛЯМОВА.....	333

ПЕРЕДМОВА

У навчальному посібнику, рекомендованому для студентів інститутів журналістики, філології та інших гуманітарних дисциплін, проаналізовано науково-полемічну, публіцистичну та художню спадщину Миколи Івановича Костомарова у світлі сучасних актуальних суспільно-політичних проблем. На них акцентовано особливу увагу. Розглянуто статті, створені публіцистом у період становлення й розвитку української політичної ідеї, перехід її з дослідницько-наукової в практичну площину. Як і більшість європейських інтелектуалів, Костомаров очолив процес її переходу від культурницького характеру в політичний. Він руйнував усталені соціальні традиції імперського мислення, формував нові усупереч їм ідеї генія нації, колективної волі, демократії, національної ідентичності українства, продукував для цього на основі нового осмислення історії її національні міфи й символи. Здійснений кризь призму такого методологічного концепту, аналіз публіцистики Костомарова увиразнює актуальність його спадщини для формування національної ідеї й гуманітарного простору в умовах державності.

Дібраний, укладений та проаналізований у єдиному методологічному континуумі, матеріал посібника забезпечує цілісне уявлення про внесок мислителя й публіциста в ідейно-політичний та культурологічний контекст його епохи, створення ним фундаменту сучасного державницького мислення, закладення основ філософії, соціології, публіцистики та багатьох інших наук. Зміст матеріалів посібника передбачає діалог давніх і новіших суспільно-політичних тенденцій, акцентує увагу на особливо актуальних, важливих для усвідомлення майбутніми публіцистами – творцями новітнього мислення в умовах входження України в глобальний інформаційний простір, внесення в нього національного домену демократії, гуманізму, пріоритету моралі й морального.

Посібник допомагає глибшому розумінню історичних, суспільно-політичних умов становлення і розвитку публіцистики XIX століття, опануванню її кращих надбань на прикладі творчості найяскравішого представника – Миколи Івановича Костомарова. Це поглиблює розуміння ваги вітчизняної традиції в розвитку публіцистики як науки. Аналіз праць Костомарова, у яких сфокусовані головні засади його національного концепту, здійснено в жанрово-тематичному контексті полемічної публіцистики. Це допоможе студентам в оволодінні практичними творчими навичками журналіста, урізноманітненні характеру, змісту й естетики власних писань, які б сприяли формуванню суспільного мислення в умовах розширення мультимедійного простору ЗМІ, підвищить ідейний та фаховий рівень майбутніх публіцистів. Науковий рівень і характер аналізу науково-полемічних, художніх і публіцистичних праць М. Костомарова сприятиме виробленню в студентів навичок підготовки матеріалів на суспільно-політичні теми, навчить аналізувати публіцистичні твори.

Повторення окремих сентенцій зумовлене характером організації матеріалу. Переклади російськомовних текстів, зокрема заголовків статей, власних назв та ін. здійснено авторами посібника.

Пропоновані в посібнику завдання передбачають активізацію інтересу до самостійної пошукової роботи, сприяють глибшому засвоєнню змісту навчального матеріалу, виробленню навичок, необхідних у публіцистичній практиці та науковій роботі.

Завдання розроблено за програмою навчальної дисципліни «Публіцистика» (за кредитно-модульною системою) та робочого плану предмета «Публіцистика» на основі плану РС-17-201/10 підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня «Спеціаліст» за напрямом 0302 «Журналістика»; спеціальності 7.030201 «Журналістика»; навчальної програми цієї дисципліни (індекс Н17-7.030201-1; Н17-8.030201-11). Ураховано вимоги навчального плану (Модуль 1), згідно з яким на вивчення теми «Проблемно-тематичне розмаїття письменницької публіцистики. М. Костомаров – публіцист» передбачено 14 год.

Посібник, рекомендований для студентів факультетів журналістики, може стати потрібним для всіх, хто працює у сфері засобів масової комунікації.

ВСТУП

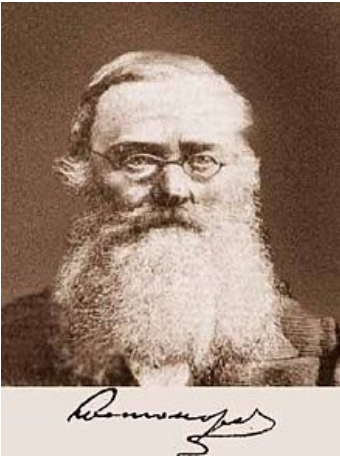
Костомаров був і публіцистом, до того ж мало не виключно публіцистом на українські теми, і обертаючись тепер до його публіцистичних праць, ми ніби просто вислухаємо свідка тих часів, коли українство саме починало формуватися в громадську течію, ставити перед собою громадсько-національне завдання й мету і визначати ту стежку, якою до цієї мети найлегше дійти можна було.

(Сергій Єфремов. «Фатальний вузол»)

Ніякий людський спадок не може викликати такої гарячої любові і щирої прихильності – зі сторони спадкоємців, як зронена в душу людська думка і пробуджене людське почуття.

(Зі спогадів Григорія Вашкевича,
учня Миколи Івановича Костомарова)

Особистість Миколи Івановича Костомарова постає в історії національної думки величезним айсбергом, обриси якого тільки проступають з холодної мряки темного океану бездержавності. Це виняткова й оригінальна постать у вітчизняному філософському,

політичному, культурологічному просторі. Ідеологічна діяльність Миколи Костомарова – натхненника і творця першої української політичної організації – Кирило-Мефодіївського братства – ідеолога, вченого-новатора, поета, драматурга, прозаїка, публіциста, історика і теоретика літератури, фольклориста, етнографа, етнопсихолога – супроводжувала розвиток прогресивного українського руху більш як дві чверті XIX століття. Він був у його авангарді, творив, спрямовував, давав прогностичні оцінки, застерігав від

помилки і загрози, послідовно й наполегливо обстоював у полемічних зіткненнях. Був у їх епіцентрі, оскільки порушував актуальні питання життєтворення українства в умовах бездержавності. Поєднував у статтях талант ученого, публіциста і письменника. За його виступами стежили ортодоксальні слуги режиму, організовували опір, провокуючи дискусії, що за своїм характером більше нагадували доноси.

Ідеолог національної свободи, права кожного народу на самодостатність, ворог деспотичного режиму, М. Костомаров на історичних прикладах, у художній творчості розкривав його розтлінну роль у всіх галузях суспільного життя. Його діяльність і твори зазнавали від представників офіційного режиму однаково негативної оцінки і за життя, і в часи нової імперії ХХ століття. Ім'я і спадщина М. Костомарова або замовчувалися, або піддавалися перекрученням, тому потребують ширших і глибших тлумачень з нових, неупереджених позицій.

Ознайомлення з науково-полемічною спадщиною Миколи Костомарова показує, як мало вивчена ця його творчість (понад 300 статей). Наші уявлення про цього велетня й подвижника праці залишаються поверховими. Очевидною також є потреба адекватної оцінки місця й ролі ідей Миколи Костомарова в історії української журналістики, філософії, культури, особливо у світлі неспростованих інсинуацій щодо його відходу від прогресивного курсу української ідеології. Необхідність і значущість цього особливо очевидна у світлі сучасного розмитого різновекторного простору. Думки М. Костомарова, висловлені в більш як трьохстах публіцистичних працях, набувають особливої виразності, а часто мають і цілком практичне значення. Письменник, учений, публіцист на основі історичних ретроспектив будував її тогочасні параметри, закладав фундаментальні підвалини перспектив у дуже широкому спектрі актуальних проблем націотворення. Історія державницьких змагань українства, його право на самовизначення в сув'язі складних міжетнічних взаємин, викриття псевдопанславізму, розвінчання фальшованих глорифікацією офіційних кумирів, оборона рідномовної освіти, літератури, змалювання ролі видатних історичних постатей – далеко не повний перелік проблем, сутність яких розкривав М. Костомаров у полемічних публіцистичних статтях. В епіцентрі його публіцистичних писань – проблеми націотворення і шляхи його досяг-

нення. Він заклав основи сучасного розуміння національної ідеї, явив приклад послідовного їй служіння, показав шляхи її розбудови. Саме в публіцистиці, зауважував ще Михайло Грушевський, гармонійно поєднані талант ученого і митця, яскраво звучить гаряча пристрасть патріота. У складних умовах сучасного державотворення думки Костомарова-публіциста не просто актуальні, а й розкривають далекосяжні наслідки й перспективи кожного сучасного явища, допомагають адекватно оцінити його сутність.

Навчальний посібник становлять розвідки про наукову, художню і публіцистичну спадщину Миколи Івановича Костомарова, в яких найбільш яскраво розкрито проблеми, сутність яких має провіденційний характер, пролонговані в умови сучасного державотворення. Статті поглиблюють і узагальнюють аналіз, розпочатий авторами у їхніх дисертаційних роботах. Обрано при цьому єдиний дискурс, який надає збірникові композиційної єдності. Актуальність спадщини М. Костомарова на сучасному етапі становлення національної ідеї та гуманітарного простору держави закумуляовані в єдиному корпусі, що дає більш цілісне та широке уявлення про внесок письменника і мислителя в український ідейно-політичний та естетичний простір.

З'ясовано актуальність світоглядних засад М. Костомарова, його роль в окресленні основних параметрів національної ідеї, активізації в цьому континуумі тогочасної суспільної думки, переведення її з науково-агітаційного в дієвий дискурс. Розкрито боротьбу письменника і публіциста з шовінізмом і панславізмом, з'ясування ним суті тогочасних міжетнічних стосунків, зокрема етноментальних особливостей українства, висвітлено освітньо-педагогічні погляди, участь Костомарова-письменника у розбудові рідномовної освіти. Виокремлено внесок М. Костомарова у розвиток класичної журналістики, історії й теорії літератури, у розширення тематики й жанрів української літератури художньою практикою письменника.

Основний зміст посібника становить аналіз найбільш вагомих статей М. Костомарова з великим пролонгованим у сучасність комунікативним потенціалом. Зміст кожної статті іноді навіть суперечливий, покликаний заохочувати до пізнання сучасності, до вивчення її основних ключових проблем, до спілкування з громадськістю з метою відчутти пульс суспільної думки, її логіку й напрямок.

1. Публіцистика Миколи Костомарова в сучасному ідейному, естетичному та освітньому дискурсах

Творчість Миколи Костомарова – етапне явище в історії становлення національної духовної культури українського народу. Він розробляв її науково-теоретичні основи, спричинився до багатоаспектного розвитку як письменник і публіцист упродовж кількох десятиліть – від доби романтизму 30–40-х років, і до періоду панування позитивізму 70–80-х років ІХ століття. М. Костомаров заклав, обґрунтував і розробив основоположні позиції української філософської, суспільно-історичної та естетичної думки, розкрився як визначний полігістор, залишив непроминальний слід у соціології, історіософії, культурології, національній історії, художній літературі, літературній критиці, полемічній і публіцистичній літературі, журналістиці, освіті та педагогіці. Він належав до таких багатогранних мислителів, які, як слушно зауважує М. Т. Яценко, *«намагаються обняти духовним зором усю багатоманітність життя свого народу, прилучитися до розвитку його творчого духу, примножити його сили в боротьбі за суспільний прогрес і національний розвиток»* [1, 5].

Залучення світоглядних позицій та громадянської практики Миколи Костомарова до сучасного процесу державотворення актуальне тому, що, як застерігають мислителі-сучасники, зокрема Оксана Пахльовська, *«вкрай ускладнена і фактично найперша проблема, яка потребує всебічного аналізу та максимально активної діагностики – це проблема національної, політичної та культурної ідентифікації України і – тісно пов'язана з нею чи, власне, похідна від неї, – проблема національної атрибуції фактів української культури»* [2, 62]. Сучасне українство отримало її в спадщину від минулого. Але вона особливо актуалізувалася за-

раз, в умовах, коли ми стали свідками парадоксальної ситуації чергового відродження української культури: воно постає на всуціль зруйнованому і значною мірою відібраному в неї фундаменті, – підкреслює О.Пахльовська.

Тісно пов'язана з нею і особливо гостра проблема – національної ідентифікації українців, чи не половина яких перебуває поза межами власної території. Ця половина в епоху глобалізації та руйнування замкнутої економіки має стійку тенденцію до збільшення. Спостерігаючи цей процес, в останній чверті минулого століття видатний український філософ-публіцист у Канаді Роман Рахманний (Олійник) порушив перед сучасниками болоче питання, чи не судилося українцям – спадкоємцям довговічної культури та політичної історії – розплистися в сірій безликій масі? Адже всі люди різних рас, національних і культурних середовищ прагнуть зберегти своє окремішне обличчя. Всі побоюються найбільшої небезпеки – що їхня ідентичність затреться в масі людей з однаковим сертифікатом державного громадянства. Найстрашніше і найважче для людини, вважав він, «...помирати без обличчя людиною, на надгробній плиті якої можна б тільки пошептити сертифікат громадянства з його порядковим номером» [3, 216]. Попри публіцистичну загостреність думки, мусимо погодитися зі значно посиленою її актуальністю в умовах глобалізації.

Відповіді на ці проблеми, як і на багато інших, не менш актуальних, серед спадку інших діячів минулого знаходимо значною мірою в Миколи Івановича Костомарова. Мислитель, учений, письменник, публіцист заклав основи багатьох наук, насамперед фундаментальних. Як соціологу йому належить новий погляд на націю як духовну спільноту, а не становий конгломерат. У поняття «національна спільнота» він увів народ як найрепрезентативнішого виразника духовної сутності етносу, його ідентичності, обґрунтував значення духовної єдності як основного чинника етноментальності. Як учений, письменник, мислитель-історіософ М. Костомаров науково уформував і художньо «олітературнив» принципово нове наукове розуміння народу як головного суб'єкта історії, участь якого в історичних подіях робить їх знаковими, створив нову наукову теорію народності історії. Костомаров-соціолог започаткував дослідження духовної спадщини українського етносу в синкретичному поєднанні його матеріальної культури, народної словесності, моральних засад та етичних норм, інших важливих

аспектів життя народу. Публіцистичний доробок ученого, виразно актуальний дотепер, прикметний зарядом полемічної пристрасності, морально-етичним ядром християнського світогляду, наскрізною присутністю авторського «я», культивуванням інтерактивних, зокрема белетристичних способів його увиразнення.

Самореалізацію Костомаров-мислитель розпочав серед наукового та творчого клімату харківських романтичних Пропілеїв, продовжив у дискурсі «київської романтики» (Дмитро Чижевський), європейського впливу німецької ідеалістичної філософії. Та найбільший вплив на її прикметність мала увага до «живих літописів» – народної словесності як своєрідного коду самого духу всіх епох його тривання. Уже з ранніх художніх самовиявів молодий адепт української ідеї стає її протектором-оборонцем у мертвотних обставинах імперської опресії. Новаторська розробка тем, мотивів, сюжетів, жанрів у перших наукових працях, поетичних збірках характерна антидеспотичною ідейністю, політичним радикалізмом. Це проявилось вже від початку його наукової, художньої та публіцистичної діяльності. Для творчості Миколи Костомарова характерні збагачення «рухомої естетики» романтизму теоцентричними й іншими позараціональними чинниками, перспективна взаємодія історичного факту і художнього домыслу, опертя на набутки внутрішньолітературної традиції від українського бароко до просвітницького реалізму й передромантизму. Він одним із перших творив естетично свіжу парадигму інтелектуальної літератури та художньо уяскравленої публіцистики. Йому властиве піонерне збагачення жанрово-композиційних, стильових моделей української романтичної поезії, прози та драматургії, піднесення культури літературного фольклоризму. Якщо визначати модернізм як постійне прагнення нових горизонтів, інтелектуальні рухи, ідеологічні напрями й тенденції, перспективні соціоекономічні напрями й цілі, то творчість Миколи Костомарова можна з певністю зарахувати до такої, що стояла біля його витоків у національному мислительному та естетичному просторах. Намір творення модернізму, на думку Соломії Павличко, у ХІХ столітті не вдався, але експерименти виявлялися в розширенні ідейних та жанрово-тематичних овидів, модернізм *«супроводжувався критичними статтями, полемікою в періодиці, роздумами письменників, які виявлялися в їхніх листах, щоденниках, публічних виступах, нарешті в самих творах. Намір не здійснився, але*

він породив певний дискурс модернізму...» [4, 20]. Підґрунтя для цього дискурсу одним з перших закладав М. Костомаров.

Наскрізним ідейним ферментом усього творчого здобутку Миколи Костомарова стали глорифікація духовності українського народу, ідеологічний характер опрацювання сюжетів з історії, традиційного побуту українського народу, концептуальне волелюбне опрацювання інонаціональних мотивів, піднесення ідеї толерантності в співжитті народів та права кожного на самобутність. Наскрізна домінанта писань М. Костомарова – заперечення імперського устрою як найбільшого суспільного й морального зла. Противагою йому бачив митець вільнолюбно-демократичний харак-

тер українства, естетику його духовних та християнських виявів. М. Костомаров творив ноосферу духовного єднання нації і взаємного зближення літературної та фольклорної художніх систем, інкорпорування традицій народно-пісенної творчості в есте-

тику й поетику літературних творів. З огляду на перманентну незавершеність багатьох зазначених проблем, спадщина М. Костомарова залишається і вектором осмислення проблем націотворення, і джерелом відповідей на них у сучасних умовах.

Індивідуальний ідейно-естетичний феномен М. Костомарова, мислителя і митця, полеміста, формувався на тлі тогочасних суспільних подій, одночасно й у дискурсі прогресивного європейського мислення, як і синхронно-діахронного розвитку українського письменства. Для нього характерні пошуки духовних параметрів мислення, доглядання їх в історичному минулому українства та спроби втілення в сучасне йому суспільне мислення. Звідси наскрізний антитоталітарний дискурс у слов'янофільських векторах раннього федеративного республіканізму, антитетичний російському панславізму. Історичні паралелі з сучасними суспільними тенденціями розкривають перспективність мислення Миколи Костомарова, а

його спадщина постає в цьому світлі живильним ферментом акти-візації процесів націотворення.

Об'єднуюче начало всієї творчої конструкції Миколи Костомарова – концепція духовності народу, оживаючої нації з перспективами осягнути ширші світові простори, постати у своїй національній ідентичності наріжним каменем у духовній будові європейської спільноти. Ще в ранній книжці поезій «Вітка» М. Костомаров розкрився як один з найперших речників власне соборницького відчуття «одності» рідної землі й усеукраїнської родини від Сяну до Дону», від Карпат до Чорномор'я. Особливу актуальність, нагальну потребу такого творення в сучасних умовах доказувати не доводиться.

У розбудові власної ідейно-естетичної концепції як літературної, так і науково-публіцистичної діяльності Микола Костомаров спирався на розуміння духовної культури українства як головного вияву його самодостатності, розширював обмежувані урядом функціональні межі цієї культури, розгортав творчу і громадську діяльність у націотворчому векторі. Він уформував історіософські, наукові та громадсько-політичні параметри націотворення на основі духовної єдності всіх станів українського соціуму, дбаючи про єднання цих станів у націю. У цьому виступив активним однодумцем Тараса Шевченка, який художнім словом ці думки увиразнював, поширював у всенаціональному просторі з проекцією на світове мислення, однаково доступне для всіх суспільних станів. Т. Шевченко наповнював цей простір ідейною пристрастю, моральною силою правди як духовного джерела українського народу. Спадщина М. Костомарова становить органічну єдність із твор-

чістю Т. Шевченка, організовує як філософську систему, творить і виражає наукове підґрунтя її світоглядно-естетичної парадигми. Разом із поезією Кобзаря писання М. Костомарова є найвищим досягненням української мислительно-естетичної думки в теоретико-полемічних і художніх шатах. Т. Шевченко здійснив духовний подвиг, М. Костомаров – подвиг колосальної науково-публіцистичної праці, був своєрідним предтечею Шевченкового слова, готував ґрунт для його сприймання, адекватно осмислював поезію національного пророка, ставився до неї з пієтизмом. Паралелі цієї шляхетної сув'язі, скріпленої любов'ю до України й тривогою за її майбутнє, розкриті ще недостатньо. Їх глибше усвідомлення, уведення в сучасний дискурс суспільного мислення було б одним із каталізаторів його активізації. Ідеали й критерії істини – лейтмотив науково-полемічної творчості М. Костомарова, визначають характер висвітлення вченим історичних подій, вектор дошукування народної правди в їх трактуванні.

Актуальний характер світоглядних ідеалів та практичної діяльності Миколи Костомарова визначається тим, що вони формувалися в подібній до сучасності складній сув'язі тенденцій, породжених наслідками тривання підневільного становища України, неподоланою потребою національної самоідентифікації. Вони склалися на тлі державних, суспільно-політичних, етнічних протистоянь, у дискурсі світоглядно-філософських протиріч, схожих за характером до сучасних, а де в чому, навпаки, сьогодні до краю загострених. Багато аспектів тривання українства і його майбутнього сьогодні набувають у виразненні через тривалу табуованість і з причини посиленних впливів посталою в ХІХ столітті соціального нігілізму, далекосяжні наслідки якого М. Костомаров передбачив одним із перших, тому виступав проти нього з особливою пристрастю.

Боротьба М. Костомарова за утвердження самодостатності українства відбувалася саме на тлі зародження прагматичного соціального позитивізму, апогей якого сьогодні видається тривожно загрозливим щодо наслідків руйнування духовності у світових масштабах. Микола Костомаров передбачив їх ще в початках протистояння матеріалізму з ідеалістичною філософією, на тлі засилля соціалістичних ідей, які провокували цей позитивізм у найбільш деструктивних суспільних формах. Він ставив протиположною цій тенденції духовність людини, вільнолюбство й прагнення свободи як

генетичні риси демократизму, толерантності українства, його моральних принципів і органічної релігійності. Паралелей із нашою сучасністю особливо дошукувати не треба, як і доказувати позитивний характер поглядів М. Костомарова та потребу їх актуалізації в новітніх умовах боротьби за державність. Проблема протистояння матеріального й духовного постала сьогодні не менш гостро, ніж у XIX столітті. Роман Рахманний писав про тисячу й одну перешкоду на шляху Сізіфового зусилля багатьох сучасних батьків щодо морального виховання своїх дітей в умовах засилля прагматизму: *«...вони котять великий камінь на круту гору, пробують виростити своїх дітей на зрілих людей з українським духовним обличчям, а той камінь скочується помалу назад, на вихідне місце, а то й далі»* [3, 217].

Відомо, що саме на початку 70-х років у Росії почали набувати популярності позитивістська філософія, нігілізм мислення й поведінки. Уже помежів'я XIX і XX, а особливо XX і XXI століть до краю цю проблему загострило. Повзучий практицизм, раціональне міщанство чинять усе більший наступ на духовність. У розумінні загрози войовничого матеріалізму Микола Костомаров стояв на позиціях національної філософської школи з її християнською пуантою. Ця школа складалася у 20–50-х роках XIX століття. Її фундаментом було сприймання світової філософії крізь призму християнського умоспоглядання, властивого українству. Наріжні поняття національної традиції в цій школі – дух, душа людини. М. Костомаров у наукових досліджах та художній практиці педалював особливий характер релігійності українців. 1960 року в листі до редактора журналу «Колокол» О. І. Герцена він представляє Україну материком високої духовності, поетизує її національний спосіб життя як політичну цінність, що протистоїть самодержавному деспотичному началу. Уславлення духовності українського народу – наскрізний вектор світогляду, способу мислення й усїєї спадщини М. Костомарова. Вільнолюбство українців, цілковите несприйняття будь-якої тиранії пояснює він саме їхньою високою духовністю.

У дослідженні поглядів Миколи Костомарова досі не надавалося належного значення тій обставині, що він був глибоко віруючою

людиною й практикуючим християнином. Органічна, не формальна його релігійність, яку він вбачав домінантою моральності, багато в чому визначала основи його філософських поглядів і характер поведінки. Уся

багатогранна творчість М. Костомарова свідчить про пошуки джерел цілісного універсального світогляду крізь призму світоглядного споглядання віруючої людини та моральних констант, вільних від соціального раціоналізму, вузького прагматизму, світогляду цілісного знання і цілісного життя. Основа цих пошуків – глибоко сприйнята М. Костомаровим і належно одним із перших оцінена філософія Григорія Сковороди з його духовною картиною світу. В ученнях теоретиків українського романтизму, в оточенні яких формувався М. Костомаров, ця філософія набувала системних основ і національної компоненти. Тенденції матеріалістичної європейської думки М. Максимович, О. Новицький, А. Метлинський, О. Бодяньський та інші намагалися узгодити з національною традицією мислення, наблизити натурфілософію до висвітлення божественного. М. Максимович, зокрема, у цьому дусі узгоджував двоїстість (тварність і божественність) людського світу з сонцесайним сходженням духу. Для теоретиків українського романтизму характерні пошуки початкових потенцій втілення сутнісного буття, праснови, яка об'єднувала б у собі духовне й матеріальне. Вони прагнули узгодити вірування й мислення в єдину універсальну систему (теогонію) як пантеон божественних парадигм з їхньою ієрархією понятійних сходжень. На думку теоретиків романтизму (О. Новицький), усі філософські сентенції народжуються саме з божественної тріади: істина-добро-краса. Вона основоположна у вираженні всіх станів людського духу. Ця тріада вічна, не залежить від часу і обставин, це постійне, невичерпне джерело творчості. Дослухаючись до свого серця, митець має інтуїтивно охопити думкою правдиве і прекрасне.

Опираючись на засади цієї тріади як основний набуток вітчизняної теогонії романтиків, Микола Костомаров дошукує в духовній

історії простолоду прихований сакральний зміст і виявляє його в актах усіх попередніх епох. Він проектує яскраві спалахи-вияви цього змісту на сучасне йому становище народу, добачає в них джерела майбутнього кращого й достойнішого тривання. Його уформована на цій позиції наукова творчість, як і пошуки М. Максимовича, О. Бодянського, П. Куліша, – «*не проста історіографічна праця, але – сакральна антропология*» [5, 324], – вважає Т. Бовсунівська.

У світлі цієї антропоцентричної ретрансляції М. Костомаровим духовної історії народу аморально трагічним постає ХХ століття з його гекатомбами людських жертв. Жалогідними бачаться школярські спроби «переписування» історії, як і новітні прагнення «оживляти» в ній видатних героїв чи піддавати осудові діяння «антигероїв». Не зникає потреба засвоєння саме методи Костомарова-романтика-вченого, де константа – пильна увага до духовності народу в особливі історичні періоди. Актуальний і сьогодні провіденційний характер його поглядів, їхня перспективна розпростореність у новітню парадигму мислення з її педальованим емпіричним поклінням псевдоавторитетам, упованням на владу й силу, незжитою акцентуацією й дошукуванням ролі героїв та соціальних подій в історії, оцінка їх із позицій сучасної ідеології, а відповідно й перманентна переоцінка. І в цьому дискурсі, а не шляхом декларацій ідеалів і постатей знову постає потреба виокремити історію українського народу з лона її злютованої і сфальшованої спільності з офіційно-державницькою історією російської імперії. Досвід М. Костомарова в цьому сенсі не має аналогів, а стійка послідовність гідна знайти продовження в сучасності.

Погляди М. Костомарова, іманентно наскрізно наявні в його наукових працях, полемічній публіцистиці, а часто й прямо висловлювані, заперечували всезагальність тогочасної офіційної тріади: «Бог–царь–отечество», її антинародну сутність. Зрозумілою була реакція і провладних істориків, і самої влади. У цьому сенсі громадянська сміливість М. Костомарова, гідна наслідування сучасниками, ще не оцінена. Панує незжитий стереотип його уявних хитань і пристосуванства, ретроградства тощо. Гострі, часом болючі його висловлювання щодо окремих осіб, характеристика часткових подій потрактовуються як загальний напрямок мислення саме з причини поверховості сприймання й розуміння ширшої картини обста-

вин. Початок таких уявлень покладено антагоністами М. Костомарова. Продовження вони знайшли в пізнішій практиці підрадянських

критиків, які в унісон підхопили й тенденції оцінок, висновків, і практику перенесення суперечок у політичний дискурс, і поліційні доноси під виглядом полеміки. На жаль, такі оцінки закріпилися надто міцно й серед деяких його однодумців, а потім стали стереотипами. Головна з причин –

поверховість знань, невміння охопити весь цілісний монументальний корпус його писань, оцінити їх загальне значення, відокремивши часткове, викликане тактикою ведення полеміки у відповідних умовах, де іноді треба було поступитися другорядним, вдатися до замовчування чи зважитися на спосіб завуальованого висловлювання. Майстерність Костомарова-полеміста, заґрунтовану на середньовічну традицію, ще належить гідно й повно оцінити сучасникам. Не виключені й моменти особистісного ставлення, як це буває щодо особливо визначних постатей, і політичні спекуляції, оцінки без урахування конкретних обставин з висоти сучасного дискурсу, і багато інших чинників. Показовими щодо цього є думки Сергія Єфремова, який в одній статті вмістив і глорифікацію діянь М. Костомарова, і майже гнівний осуд його за *«половинчастість позиції... млявість і малосилість»* [6, 47], за те, що не займався конкретно (sic!) суспільною діяльністю. Зауважимо, що стаття С. Єфремова «Фатальний вузол», опублікована в 1910 році, має своїм змістом характеристику постаті В. Короленка. Її загальний вектор належно спрямований проти поглинання російським революційним і культурним рухом кращих українських сил. Зрозуміла тому болюча пристрасть С. Єфремова. Посилання на М. Костомарова було несподіваним, алогічним й далеким від головної думки статті. До того ж Костомаров-росіянин був у цьому стосунку прикладом навпаки. Амбіциозність і безапеляційність суджень С. Єфремова не тільки зруйнували логіку його мислення й зміст статті, а й призвели до спрощених і навіть перекручених довільних оцінок

постаті М. Костомарова. Однак, правдоподібно, саме вони сприяли виробленню найбільш стійкого деструктивного стереотипу, розтиражованого й поширеного пізніше. Михайло Грушевський його спростовував, видав у 1919 році збірку публіцистичних писань М. Костомарова з ґрунтовною передмовою, у якій належно поцінована цільність М. Костомарова – видатного публіциста й послідовного патріота. Майже століттям пізніше видатний мислитель сучасності Євген Сверстюк ствердив, що М. Костомаров не вмів говорити обережної напівправди. Він одверто характеризував факти і явища методом зіставлення й протиставлення. Це робило його наукову полеміку й публіцистику невідпорно переконливою. Такий метод не тільки не зжив себе, а й постає актуальним у час аберації національного ідеологічного поля.

Глибокий характер мислення М. Костомарова особливо виразно постає на тлі суголосності з поглядами основоположника української філософської школи, найвидатнішого тогочасного українського філософа Памфіла Юркевича, автора «філософії серця», вихователя цілої плеяди російських та українських мислителів, прихильників гармонійного співіснування людини, природи і суспільства, противника насильницьких соціальних переворотів. Спадщину Памфіла Юркевича нині активно публікують у Росії, куди свого часу видатного вченого-мислителя переведено (читай – ізольовано) з Київської духовної академії. В Україні численні рукописи й мізерно оприявлену частину праць філософа ще тільки починають освоювати. Памфіл Юркевич у своїх поглядах стверджував єдність фізичного й духовного в людині на противагу примату матеріального, що викликало особливий спротив тогочасних войовничих матеріалістів. Близькість поглядів П. Юркевича і М. Костомарова спостерігається, зокрема, в тлумаченні міфології як джерела й виразу філософії народу. Говорячи про міфологію первісних народів, П. Юркевич зазначав, що волелюбні начала етносу *«мають своїм джерелом здатність «пояснювати явища зовнішньої природи не їх фізичним характером, що призводить до покори, а зі своїх внутрішніх, сердечних рухів: радості, скорботи, любові, страждання. Таким взагалі є значення міфології первісних народів, яка обіцяє їм краще майбутнє, подальший історичний розвиток. Міфологія є виразом серця і розуму, вона – характерна ознака здатності народу до історичного життя»* [7, 69].

Микола Костомаров, як і Памфіл Юркевич, у своїх запереченнях примату матеріалістичного мислив у загальноєвропейських і навіть світових масштабах. Свідченням цього є поява саме в цей період (1863) праці француза Ернеста Ренана «Життя Ісуса». У ній з особливою виразністю доведена можливість поєднання в одній особі духовного й фізичного з надзвичайно виразною перевагою першого. Саме це, вважає Е. Ренан, витворило з постаті Ісуса Христа найвищий ідеал для людства на багато віків. Цей ідеал виявився настільки потрібний людству, що забезпечив тривалість і силу християнства саме як морального вчення з його неубутною силою. Говорячи про Ісуса як реальну, живу людину з народу, Е. Ренан ставить його вище від усіх людей минулого й майбутнього за всесильність духу, його свободу, цілковите звільнення від будь-якої влади матеріального. Ідеал духу, вважає Е. Ренан, – найвище, що могла створити людина. Вищого не буде ніколи. *«Він перший проголосив царство духу... Після нього залишається тільки розвивати ідеал»* [8, 190].

Навколо тлумачення Е. Ренаном особи Христа велися і будуть вестися теологічні суперечки. Але незаперечною була й залишається незнищенна потреба людства в духовному ідеалі, духовних провідниках. Особливо за умови, коли в тоталітарних чи посттоталітарних суспільствах відбувалася й відбувається загрозлива контамінація категорій влади і релігії. З яскравою художньою переконливістю викрив це явище Микола Костомаров ще в історичній хроніці «Кудеяр». А ще раніше в хрестоматійній статті «Дві руські народності» увиразнив духовний характер вірування українців та їх натури, у якій не було нічого насильницького, нівелюючого, а церква мала роль провідника духовності. Згодом Михайло Грушевський, говорив про церкву як про *«предмет особливої уваги й опіки української суспільності, zarazом покажчик її національної сили й значіння, пульс [...] її національного життя, її діяльної енергії»* [9, 23]. Суголосно з думками М. Костомарова ці твердження звучать і сьогодні. Зокрема, Оксана Пахльовська наголошує, що *«Українська церква... була могутнім фактором національної ідентифікації та диференціації української культури загалом. Тим більше, що вона, на відміну від російської, не була ідеологією, а була вірою (курсив – Авт.), отже й форми її суспільного та культурного функціонування були інакші»* [10, 67].

Саме духовний, а не формальний характер вірувань українців, потребу активного залучення його до розв'язання проблем державотворення за М. Костомаровим підкреслює нині також видатний мислитель-дисидент Євген Сверстюк, безкомпромісний патріот, глибоко віруюча людина високого духовного мислення, який вмів охопити всю сув'язь гострих нерозв'язаних питань сучасності й висвітлити її з національних позицій. Він говорить про те, що релігійна традиція українців глибока, закорінена і в естетиці звичаїв та побуту, і в глибинах підсвідомості. Вільний дух України йде від релігійності народу, який за всіх форм покріпачення й недоли ставав під захист Божий і зберігав тому свою духовну свободу. Українські мислителі, на його думку, – від Київської Русі і до Сковороди й Юркевича – це релігійні мислителі. А найбільші українські поети, починаючи від Т. Шевченка, трималися ґрунту біблійного. Говорячи про Тараса Шевченка, Євген Сверстюк наголошує на тому, що він задав українській літературі іншу висоту, повернув її до вічних проблем духу. Релігійна традиція в українського народу була і є одним із чинників його незнищеності в страшному пеклі випробувань протягом століть, і в ХХ особливо.

Свідчення незнищеної духовності – масове звертання сучасників до Бога, пошуки відповідей на духовне саме в церкві. Часто воно формальне через брак розуміння духовності чи вплив модних тенденцій. Не знаходячи іноді в середовищі інституційованого духовенства відповідей на духовні потреби, люди шукають інших наставників, натрапляють і на лжевчителів. З'явилося багато охочих повести народ хибним шляхом, вільно ведуться дискусії, творяться конфесії, але часто то не духовні провідники сперечаються про кращий шлях для народу – то сваряться між собою «сліпі провідники сліпих», вважає Євген Сверстюк. Він акцентує потребу в інтелігентах, які мають ґрунтовні

знання, компетенцію у важливих питаннях і особливо духовність та моральні засади. Аналізуючи стан сучасної інтелігенції, Євген Сверстюк серед іншого і насамперед наголошує на її ролі у виробленні національного мислення на зміну стереотипно-імперському, подоланні комплексу провінційності й нижчевартості, антиукраїнських упереджень. Потрібна тут, вважає філософ, нарівні з християнськими переконаннями, працьовитість у здобуванні знань, поінформованість, постійний інтерес до національних проблем, культура і особиста гідність. Головна перешкода на цьому шляху, особливо для інтелігенції, – недостатня поінформованість, низький рівень знань, відсутність уміння й потреби важкої наполегливої праці в їх здобуванні. Ступенем забезпечення державою поінформованості суспільства, а не рівнем соціальної забезпеченості вважає, Оксана Забужко, *«головним чином відрізняється демократичне суспільство від тоталітарного»* [11, 13].

Інтелігенція в сучасних умовах перестала відігравати ту роль, яку традиційно відігравала з часу свого зародження в ХІХ столітті: творця ідей незалежності, служіння народові, поступу. Це був суспільний стан, який зберігав національні традиції, мову, релігію. Тепер він втрачає доти найважливішу свою функцію – носія духовних цінностей. Її перебрали групи, з інтелігенцією пов'язані, але такі, що не реалізують усіх її історичних значень, – політики, журналісти, різного роду групи фахівців. З інтелігенцією після виборів просто ніхто не хоче навіть рахуватися. *«Неміч сучасного інтелігента, оплачуваного з держбюджету, можна зміряти слабкістю держави. Масштаб його люті відповідає масштабів хаосу в суспільстві та туманній меті групи людей різної орієнтації, які з власної волі починають називати себе «політичним класом», – стверджує польський публіцист Богуслав Бакула і продовжує: «Публіцистами витворена споживацька настанова переважаючої частини суспільства. За реальний вияв західної цивілізації, про яку марить, воно бере її міазми. Окресленням ролі міазмів у сфері духовної культури мала б займатися інтелігенція, а вона вже не суспільний активний суб'єкт творчості, а об'єкт маніпуляції»* [12, 53].

Постать Костомарова-інтелігента, блискучого полеміста, його титанічна праця в царині властивих для інтелігенції завдань, глибина знань, з якою рахувалися ідеологічні противники і яку виму-

шено поважали навіть злобно налаштовані урядові кола, служить безперечним прикладом для сучасної інтелігенції, вилученої державою на маргінеси життя, серед іншого насамперед ізоляцією від інформації, переважанням матрикулярної освіти над справжньою. Погляди Костомарова-християнина за умови їх сприйняття й розуміння допомогли б сучасним інтелігентам стати провідниками, дати віруючим орієнтири в їх пошуках дороги до храму. Особиста поведінка М. Костомарова в одержимому ставленні до знань навчила б справжньої, не поверхової праці. Приклад його діяльності на національній ниві сприяв би вихованню гордості за духовне багатство українства, європеїзм мислення – подоланню меншовартості й провінціалізму.

Як бачимо, параметри світогляду Миколи Костомарова сягали і сягають вищих, вічних форм суспільної організації українства. Зокрема, це стосується такої галузі як зіткнення прихильників радикальних суспільних змін «до основанья» і еволюційних, в основі яких послідовна наполеглива праця з удосконалення людини. Ця проблема завжди перманентно залишається дискусивною. Свого часу саме неприйняття сліпих бунтів і революцій як суспільних трагедій, як і особливий, патологічний атеїзм М. Чернишевського, були причиною розходження М. Костомарова з ним та радикально налаштованою інтелігенцією, зокрема редакцією «Современника», хоча тривалий час журнал публікував його статті, а М. Костомаров від знайомства в Саратові довго перебував під великим впливом особистості М. Чернишевського. Микола Костомаров слушно вважав, що радикалізм – породження поверхових знань, що призводять до викривлених поглядів на світ. Відомо, що в нігілізмі та «пошлому лібералізмі» звинуватив М. Костомаров радикально налаштованих студентів, які показною суспільною активністю прикривали елементарне незнання навчальних дисциплін. Очевидним є, наскільки ця проблема актуальна сьогодні, коли позитивізм суспільного мислення вичерпує себе у світовому масштабі, проявляючись у широкому спектрі негативних, навіть катастрофічних явищ, а *«майдани заповнює молодь, що відбилась від традиції і не знає молитви»* [13, 172].

За таких умов проблема духовності людини, акцентована М. Костомаровим, не тільки залишається актуальною, а й набуває особливої гостроти. Вона опромінена поезією Ліни Костенко, Василя

Барки, Ігоря Калинця, явлена в поглядах та віршах пізнього періоду Миколи Руденка, високого рівня есеях Євгена Сверстюка, що вражають ясністю мислення і високою духовною пристрасністю. Проте в сучасній публіцистиці недостатньо мислителів, які б піднялися до пошуків світлої гармонії людини з вічністю, з Богом, наповнювали читачів гордістю за надбання національної культури. Мало публіцистів рівня Романа Рахманного, Оксани Пахльовської, Вадима Скуратівського, Романа Корогодського, Оксани Забужко, які дивують читачів не тільки світового рівня ерудицією, поінформованістю, а й національною одержимістю.

Література й публіцистика перебувають у борсаннях-пошуках модерних форм, теоретизуваннях навколо цього поняття, змішуванні форми й змісту народництва з його домінантою вічних національних категорій, увагою до духовного світу людини, у «відхрещуванні» від духовності як ознаки вторинності й провінційності. *«Наголошування духу, що у нас є традицією романтизму й народництва, передусім означає недооцінку, а то й ігнорування багатоповерхової інституційності літератури, її норм та конвенцій, чим провінціалізує її»* [14, 17], – стверджує Григорій Грабович, знаний репрезентатор модерного мислення в мистецтві, критик провінціалізму в українському естетичному просторі. Наслідком формальних теоретизувань літературної критики постала відірваність літературознавства від живого процесу естетичного творення, а сам художній простір заповнює потік белетризованої буденщини, дешевого гумору, змагання в бруталності неформальної лексики, цинізмі оголення фізіології, претензійної демонстрації власної моральної убогості. Публіцистика ж обертається навколо вузько міжпартійних суперечок, з-під багатослівного красномовства яких гостро визирає око того ж «повзучого прагматизму», непогамованої економічної захланності, підміни вічних понять тимчасовими. Класичну журналістику з її суспільними проблемами в епіцентрі заступила фрагментарна.

Завуженість і прагматизм мислення особливо позначаються на рівні мовного й мовленнєвого простору. Проблема його екологічної забрудненості сягає розмірів національної катастрофи. З безпощадною, але й безпомилною чіткістю діагностує Євген Сверстюк, зауважуючи, що, якби з'явився твір, який точно відтворив би мову різних верств українського населення, можна було б за час його

читання посивіти. Але, замість праці в поті чола, переважають нарікання на століття гноблення і заборон. Довід ясного мислення, глибоких оцінок Костомарова-критика, чіткого національного вектора, панорамних обширів і полемічної пристрасті його публіцистики, наполегливе освоєння мови і боротьба за її права, бачимо, сьогодні особливо на часі. Не випадково в епіцентрі полеміки публіциста разом із ствердженням історичного й морального права українства на самодостатність насамперед через слово – акумуляцію духовної енергії народу, – обстоювання мови як одної з головних умов самого існування нації, боротьба за її рівноправне функціонування в тоталітарному суспільстві.

У світлі формування духовної парадигми незалежної України не менш актуальними постають і педагогічні ідеї Миколи Костомарова, його думки про освіту, як і приклад власної високого рівня освіченості, наполегливості в здобуванні знань, розумінні їх важливості для того, щоб у публіцистиці стати провідником прогресивної суспільної думки. Його ідеал педагога передбачав глибину знань, захоплення предметом, чіткість і логіку, майстерність викладу, повагу до аудиторії, особисту гідність, єдність переконань і поведінки. Від молоді він вимагав насамперед знань, які б визначали громадянську позицію і суспільну діяльність. Інакше її свідомість будуть легко маніпулювати прихильники різних, особливо деструктивних, ідеологій, для яких політична мода і прагматичні інтереси становлять антисуспільну й аморальну цілість. Ці переконання М. Костомарова були настільки в єдності з поведінкою, що спричинили відмову від улюбленої педагогічної діяльності, втрату гарантованого матеріального джерела. Жодна з цих позицій не застаріла. М. Костомаров залишається еталоном національно свідомого, професійно високого, морально досконалого педагога, до статі якого – довгий шлях сучасного освітянина. Більшість освітніх проблем, інспірованих Костомаровим-публіцистом, до сьогодні не розв'язана, незважаючи на безліч концепцій, перспективних і короткочасних програм та заходів.

Світоглядні основи М. Костомарова, сформовані в умовах загрози національному триванню, актуально проєктуються на негативи сучасних суспільних реалій, служать каталізатором їх подолання. Особливо це стосується справжнього подвигу його праці – творення з сирової етнографічної маси гідної політичної нації, утвердження права

українського народу з усім притаманним йому комплексом уявлень, звичаїв, культури і мови стати головним суб'єктом творення спільноти, гідної бути наріжним каменем світового духовного простору. Адже Микола Костомаров у публіцистичних працях досліджував історію українського народу на тій стадії, коли з максимальною повнотою розкриваються його основні ознаки як гарантія самого тривання, здобуття ним достойного місця в слов'янській і світовій спільноті. Цим його багатоаспектна й багатогранна творчість як цілісна ідейно-естетична єдність одночасно є невід'ємною й важливою складовою контексту сучасного суспільного, культурного та естетичного простору. Це зробить спадщину М. Костомарова також і школою для сучасної публіцистики, особливо щодо увиразнення самодостатності українства в умовах її перманентної загрозливості, посиленої планетарною розсіяністю українства, загальною глобалізацією та затиранням слабших культур. Подвижницький труд М. Костомарова до сьогодні на не належно культивованому полі публіцистики не нівелюється, а набуває все більш важливого значення. Він є школою громадянської зрілості політичного мислення, розкриває його перспективи в новітніх умовах.

Література

1. *Яценко М. Т.* М. І. Костомаров – фольклорист і літературознавець / М. Т. Яценко // Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства / М. І. Костомаров. – К. : Либідь, 1994. – С. 5–43.
2. *Пахльовська Оксана.* Проблема спадщини в українській культурі та форми її імперської експропріації / Оксана Пахльовська // Ave, Еуропа! Статті, доповіді, публіцистика 1989–2009. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2008. – С. 61–82.
3. *Рахманний (Олійник) Роман.* Запитання на схилі гори / Роман Рахманний (Олійник) // Роздуми про Україну / Роман Рахманний (Олійник). – К. : Вид-во товариства «Просвіта», 1997. – С. 216–217.
4. *Павличко Соломія.* Дискурс модернізму в українській літературі / Соломія Павличко. – К. : Либідь, 1999. – 446 с.
5. *Бовсунівська Тетяна.* Григорій Сковорода й український романтизм / Тетяна Бовсунівська // Матеріали III Міжнародного конгресу українців. – Х. – 26–29 серпня 1996 р. – К. : Обереги, 1996. – С. 317–325.

6. *Єфремов Сергій*. Фатальний вузол / Сергій Єфремов // Вибране : Статті. Наукові розвідки. Монографії / Сергій Єфремов. – К. : Наук. думка, 2002. – С. 17–56.

7. *Юркевич Памфіл*. Історія філософських вчень про право і державу / Памфіл Юркевич // З рукописної спадщини / Памфіл Юркевич. – К. : Вид. дім «КМ Akademia», університетське вид-во «Пульсари», 1999. – С. 32–282.

8. *Ренан Ернест*. Життя Ісуса / Ернест Ренан; укр. пер., передмова і примітки Оксани Лігостової; Київська організація Спілки журналістів України. – К., 1992. – 196 с.

9. *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці / М. Грушевський. – К., 1919. – 241 с.

10. *Пахльовська Оксана*. Старт з руїн космодрому / Оксана Пахльовська // Ave, Eurora! Статті, доповіді, публіцистика (1989–2009). – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2008. – С. 61–82.

11. *Забужко Оксана*. Інформація для бідних / Оксана Забужко // Репортаж із 2000-го року / Оксана Забужко. – К. : Факт, 2001. – С. 11–13.

12. *Бакула Богуслав*. Польська інтелігенція: сучасність і спадщина попереднього періоду / Богуслав Бакула // Сучасність. – 2002. – № 1. – С. 46 – 55.

13. *Сверстюк Є.* Дорога до Христа і лабіринти / Євген Сверстюк // На святі надій: Вибране / Євген Сверстюк. – К. : Наша віра, 1999. – С. 171–184.

14. *Грабович Г.* До історії української літератури / Г. Грабович. – К. : Основи, 1997. – 604 с.

15. *Сверстюк Є.* Народження української інтелігенції / Євген Сверстюк // На святі надій: Вибране / Євген Сверстюк – К. : Наша віра, 1999. – С. 208–217.

Вправи, запитання й завдання для роботи на практичних та семінарських заняттях

1. Написати реферат про діяльність М. Костомарова. Зосередитися на маловідомих фактах, деталях, які підсилюють її. Значення. Окреслити головні з них, які увиразнюють зміст і значення постаті публіциста. Факти інтерпретувати у світлі власного сприймання. Подавати інформацію зрозуміло, послідовно. Обсяг матеріалу – до 7 тисяч знаків.
2. Ознайомитися з матеріалами про журнал «Основа». Сформулювати його значення для розвитку вітчизняної публіцистики та актуалізації проблем українського політичного руху. Нвести приклади за матеріалами параграфа. Систематизувати теоретичні знання у вигляді тез.

3. Усна відповідь на питання (за вибором):
- залежність фахового рівня журналіста від його переконань;
 - як ви оцінюєте креативну силу своїх переконань; від чого вона залежить?
 - чи володієте ви чітко визначеними переконаннями? Сформулюйте логічно їхню сутність;
 - чи варто порівнювати ідеологічний рівень вітчизняних творців національної ідеї з сучасними представниками громадських рухів? Чи існує різниця і в чому вона полягає?
4. Організувати за наведеними питаннями диспут як форму практичного заняття.

2. Панорама і характер національного концепту Миколи Костомарова

Потреба широкого введення російськомовної публіцистики українських мислителів минулого в сучасний політичний, соціокультурний та естетичний дискурс сьогодні вже не дискутується, однак для її втілення зроблено ще надто мало. Залишаються невідомими або неоприятливими тексти, не спростовані деструктивні уявлення та елементарні перекручення, не вироблені методологічні засади, не створені структурні та методичні форми. Проте величезний масив таких праць – це потужний суспільно-будівельний корпус, невичерпний ідеологічний, науковий, політичний, морально-етичний резерв сучасного націо- і державотворення.

«У досліджах над інтелектуальною історією дореволюційної України не сміємо оминати тих учених українського походження, що працювали по російських університетах, видавали свої твори по-російськи, яких через це звичайно вважали за росіян» [1, 152], – писав Іван Лисяк-Рудницький, називаючи філософів Памфіла Юркевича, Володимира Лисевича; економістів Миколу Зібера, Михайла Туган-Барановського, Миколу Яснопольського; соціологів Максима Ковалевського, Богдана Кістяковського; лінгвіста Олександра Потебню; літературознавця Дмитра Овсяннико-Куликовського; військового теоретика Михайла Драгомирова. Список можна було б продовжити. «Вивчаючи життєписи цих людей, знаходимо, що, хоч вони вистерігалися явної ідентифікації з українським рухом, – що могло б мати катастрофальні наслідки для їхнього професійного життя. І якби вони були просто «таємними прихильниками» українства, то це могло б мати тільки біографічний інтерес. Але структура мислення цих учених зраджує їх український ухил. Наприклад, Федір Миценко, блискучий дослідник античної історії, ціка-

вився питаннями самоуправи міської громади («поліс») та федералізму. У цьому добачали впливи українського буржуазного націоналізму. Зрештою, сама заборона цих імен говорить сама за себе» [1, 152].

Постать Миколи Івановича Костомарова в цьому дискурсі набуває особливої ваги і ще далеко не вивчена, хоч ім'я вживається щодо всіх ідейних та культурологічних проблем не тільки ХІХ століття, а й сучасності. Потребу увиразнення його величі, прискорення цього процесу засвідчує активне залучення його спадщини «північним сусідом» у власний національний історичний та культурологічний дискурс. У Москві видано вже багато з його спадщини. Нещодавно тогочасний посол Росії в російському культурологічному товаристві презентував поліграфічно ошатно оформлений тритомник М. Костомарова. Починаючи з 1991 року, в тринадцяти томах вийшла «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей (Москва, А/О «Книга и бизнес»). У 1994 році видано в двотомник М. Костомарова, куди ввійшли «Богдан Хмельницький» і «Смутное время Московского государства в начале XVII столетия. 1604–1613».

В Україні спадщина М. Костомарова як дослідника української історії успішно вивчається і оприлюднюється вченими Інституту історії НАН. Зокрема, видана авторським колективом «Енциклопедія життя і творчості Миколи Костомарова» [2], де зазначено все опубліковане з його праць і досліджень про нього, в тому числі й у сусідній державі. Залучено широке коло авторів окремих статей. Вийшов 2003 року за редакцією Ю. А. Пінчука вичерпний бібліографічний покажчик творів М. І. Костомарова. Ю. Пінчук одним із перших долучився до перегляду поглядів М. Костомарова, його ролі в національному відродженні ХІХ столітті у монографіях «Исторические взгляды Н. И. Костомарова» (1984) [3] та «Микола Іванович Костомаров» [4]. У 2003 році Ю. А. Пінчук опублікував біографічні нариси на основі мемуарів про Миколу Костомарова Катерини Юнге-Толстої, Надії Білозерської та Аліни Костомарової, цікавих і неординарних жінок. Їхні спогади мають науковий інтерес, оскільки кожна з них близько спілкувалася з письменником у побуті. З цих спогадів постає зовсім невідомий М. Костомаров – цікава, багатогранна людина, книжник, але й життєлюб, мандрівник. Він побував у більшості країн Європи, не кажучи про Україну, де відвідав чи не всі місця, пов'язані з його науковими досліджен-

нями. Такі багатогранні зацікавлення, глибокі знання, оперті на стійкий напрям проукраїнського мислення, творили широкі овиди й міцний фундамент його національного концепту.

У галузі історії літератури та публіцистики також розпочате дослідження його праць, хоча воно ще далеко не завершене. Усе це розкриває можливості ґрунтовного аналізу національного концепту М. Костомарова, а отже, глибших досліджень його творчості. Злиття зусиль істориків, літературознавців, публіцистів у спільний процес сприятиме увиразненню постаті Миколи Костомарова, аналізу його творчості не дискурсивно, а в стереометричній площині історії ідей. Літературознавці, фольклористи, політологи, журналісти в цьому сенсі працюють дещо менше. Особливо важливими бачиться переклад творів М. Костомарова. Ще 1918 року у Львові накладом Книгарні Наукового товариства ім. Шевченка вийшла в перекладі О. Барвінського «Історія України в життєписях визначніших єї діячів» [5]. Крім двотомника «М. І. Костомаров. Твори в двох томах» (упорядник і автор передмови В. Л. Смілянська [6]), вийшов збірник «Слов'янська міфологія» [7] за редакцією і з передмовою професора М. Т. Яценка. Кілька перекладених українською життєписів, окремих художніх творів, довільно перекладених і редактованих для масового читача, опубліковано у видавництві «Веселка», в Дрогобичі та Івано-Франківську.

Попри безперечну вагу цих праць, вони творять фрагментарне, дуже неповне увлєння про М. Костомарова. Між тим публіцистика, науково-полемічна й художня спадщина Миколи Костомарова становлять органічне ціле, в основі якого – глибоко доказово аргументований світоглядний концепт національного, ствердження якого в суспільному мисленні того часу було головною метою життя і праці видатного вченого. У сучасних умовах сфрухтованого суспільного мислення він може, за умови належного введення його в суспільну рецепцію, спричинитися до організації наукового осмислення важливих проблем. У характері мислення й естетиці М. Костомарова принципове місце посідає історико-суспільне підґрунтя, ілюстроване багатим творчим доробком письменника. За змістом, науковим обґрунтуванням, вагою і значущістю позицій, способами їх вияву спадщина М. Костомарова, зокрема науково-полемічна та публіцистична, має історіософський характер, лежить в основі нової методології: від політики – до історії; від історії – до

політики, яка ще, на жаль, не стала підґрунтям для новітньої ідеології суверенної держави. Її цінність та актуальність полягає саме в тому, що національний концепт Миколи Костомарова, заґрунтований на досконалому знанні історичних подій і фактів, долученні їх до активного процесу сучасного йому суспільного процесу на етапі суспільно-політичної маніфестації національної ідеї, містить одночасно логічні й виражені перспективні проєкції в майбутнє. Вони можуть і повинні стати ефективним каталізатором сучасного державотворення.

XIX століття, на думку істориків, – найменш вивчена доба в ґалузі історії ідей. Велика частина джерельного матеріалу, що стосуються історії революційних рухів, підпільних організацій, заколотів і повстань зберігалася в поліційних архівах і була недоступною. Додамо також, що значна частина праць мислителів XIX століття, незважаючи на їх відносну доступність, не досліджена, не очищена від фальсифікацій і не потрактована у властивому їй об'єктивному розумінні. Спадщини Миколи Костомарова це стосується чи не найбільшою мірою. Уведення її в цілісну структуру й зміст історії розвитку національної ідеї – справа перспективи. Для цього потрібен спільний об'ємний проєкт, який би забезпечив створення наукової бази для поглиблення змісту програм вищої школи, розробки спецкурсів та спецсеінарів, тем для наукових досліджень окремих аспектів спадщини письменника і мислителя, особливо тих, які зазнали ще не спростованих деструктивних тлумачень. Потрібні зусилля перекладачів, залучення видавничих структур тощо. Без оприлюднення національного концепту М. Костомарова, належного тлумачення окремих положень, зокрема про федеративний устрій, особливості етнопсихології народів, їхні міжетнічні та міждержавні стосунки, роль мови і літератури у формуванні національної свідомості, характер і тенденції так званого слов'янофільства, провіденційний характер нації та інші можуть бути використані в спекулятивних деструктивних цілях, насамперед політикумом сусідніх держав.

Потенційно важливим джерелом для сьогоднішніх політиків, державців, культурологів, літературознавців є полемічна спадщина Миколи Костомарова, з якої найбільшою мірою яскраво постає панорама і характер національного концепту М. Костомарова, жодне

з положень якого не втратило актуальності. Актуальним постає й характер його публіцистичного мислення, і методи його реалізації. Це вміння сміливо й безкомпромісно означити й оцінити сув'язь і сутність злободенних проблем у конкретних суспільних обставинах, точно акцентувати основне й побічне, рекомендувати методи й способи їх розв'язання, знайти для цього належну аргументацію в опорі на ретроспективу історичного досвіду, його зв'язок із фактами й реаліями сучасності та неодмінні прояви в суспільній перспективі. Незмінність національного вектора при цьому є гарантом життєздатності національного концепту Миколи Костомарова.

Єдність науково-історичного та художньо-публіцистичного підходів у можливому й необхідному об'ємному проекті вивчення спадщини М. Костомарова необхідна, крім її методологічної значущості, ще й з причини її органічної неподільності. Відомий вислів М. Пипіна про М. Костомарова як одного з найкращих істориків-белетристів, про естетику його наукових праць і глибоку науковість художніх. Адже концепт національного наскрізно пронизує всі пласти його творинь у незмінному ідейному векторі, в широкому спектрі сумлінно і науково правдиво доведених і стратованих з позицій національної ідеї історичних явищ, подій і фактів та в багатоманітті естетичних виявів: тем, проблем, жанрів, індивідуальних художніх прийомів, способів нарації, виразних деталей тощо. У цьому аспекті спадщина Миколи Костомарова потребує багатьох досліджень, корисних не тільки для історії літератури, а й таких, що здатні внести свіжий струмінь у сучасну художню практику, а також особливо в державну ідеологію, у зміст і характер політикуму, його мораль.

Глибше дослідження національного концепту Миколи Костомарова, явленого у великому багатоманітті діяльності, зокрема й громадської, засвідчує, що його стійка домінанта, зароджена в дослідженнях історичного минулого українського народу, нàтхнена його пісню, утверджена особливістю і рівнем особистої моралі, апробована суворими умовами імперської атмосфери, сублімована навколо кількох позицій, які не втратили до сьогодні актуальності, а постали в нових умовах ще більш, можливо, загрозливими. Це наскрізні роздуми про причини втрати державності народом, який одним із перших у Європі цю державність витворив на засадах, до

яких сьогодні прагне світова прогресивна спільнота: демократизму, толерантності, добробуту, культури. Іманентне їх начало стверджував, усупереч опонентам, у Київській Русі, заперечував трактування її як колиски для Московії. Довів це одним із перших на основі ґрунтовного наукового дослідження різниці ментальностей двох народів, відмінних граней їх етнопсихології та духовних світів.

Імперську організацію державного правління, його авторитарний характер вважав найбільшим злом, яке руйнує, деморалізує не тільки основи суспільної організації, а й усі форми життя, аж до сімейних та інтимних. Це довів повістями «Син», «Холоп», «Чернігівка», «Кудеяр», у яких безмежжя влади на всіх рівнях має макабрично страхітливі, потворні вияви. Всюди знаходив можливість увести сюжетні елементи для контрасту світові насильства світлі картини співжиття українства, вивести образи українців у широкому становому спектрі, виявах моральності та естетики. Концепт національного естетично переконливо демонструє в сюжетах із різних епох і станів життя тогочасного суспільства. Для цього користується засобами зображення контрасту між демократичними традиціями суспільного укладу й співжиття українства, закладеними в ранній державності європейського характеру, та нещасним народом, на характері й долі якого позначився деспотизм єдиноправління. При цьому М. Костомаров ніколи не звинувачує народ, а лише констатує причини негативного явища. Навіть осуджуючи неприйнятну для себе сліпу стихію бунту чи розбійництво задля помсти чи особистої користі, він не звинувачує призвідників протесту, а тлумачить його насамперед як наслідок наскрізного суспільного гніту, покори, які однаково деморалізують і жертву, і ката, знищують їх морально й фізично.

Через усю спадщину М. Костомарова, зокрема публіцистику й особливо полемічну, наскрізно проходить глорифікація державної демократії і міждержавної толерантності, яка б забезпечила єдність споріднених народів перед імперськими зазіханнями, їх федерацію на рівноправних засадах. Учений і публіцист заперечує панімперську логіку офіційних істориків про уявну слов'янську єдність під егідою Росії, показує її ідеологічну політичну загарбницьку сутність, прагнення завоювань чужих територій чи під виглядом ідеї слов'янської єдності, чи на релігійних засадах. Правдивість передбачень, застережень М. Костомарова про загрозу панімперських

інтенції доведена вже на початку ХХ століття. Перша світова війна спричинена бажанням російського уряду стати ногою на Карпатах, щоб установити православний хрест на Софії візантійській. У цю криваву бойню втягнуто багато держав, загинуло десятки мільйонів людських екзистенцій. Провіденційний характер національного концепту М. Костомарова виявив себе в осуді панславізму, застереженнях проти його справжньої суті. Колосальні полемічні зусилля в цьому напрямі йшли саме від змісту й характеру його мислення, його правдивості, об'єктивності як одної зі складових національного концепту письменника.

Актуальність концепту М. Костомарова, судячи з сучасних реалій, далеко не вичерпана. З ближчих прикладів перспективність його мислення, його незаперечну логіку підтверджує доля балканських держав, поширення ідеї євразійства тощо. В умовах глобалізму імперські інтенції супердержав набувають інваріантів, коли під виглядом упровадження демократії відбувається грубе втручання в життя народів аж до військової інвазії.

Важлива складова національного концепту, корені якої Микола Костомаров убачав у науково обгрунтованій історичній ретроспективі, а негативні наслідки розкривав у сучасній йому дійсності, – проблема міжетнічних стосунків. Одним із перших публіцист розкрив становище України як заручниці політичних інтриг, показав складність існування українського народу в умовах міжетнічного вавилону, породженого і плеканого імперією. Застерігав ідеологів українства не призводити до того, щоб народ України не ставав у таких умовах жертвою політичного «Бермудського трикутника» (О. Пахльовська). Дошукуючись причин такого явища в історичній ретроспективі, наслідки проглядав у близькій і далекій перспективі, а з негативами воював у сучасній йому реальності всіма доступними для того часу засобами. Насамперед у науково-полемічних статтях, публічних виступах, педагогічній діяльності та художній творчості проводив паралель між історією і сучасністю, дошукував у минулому світлі епізоди з життя народів, розкривав їх причини, прогнозував наслідки. Одним із перших М. Костомаров послідовно звертав увагу на геополітичний складник у долі українського народу, який ставив і ставить його в оборонну на кілька напрямів позицію. Публіцист зірко бачив і попереджував можливі помилки однопумців, викликані провокаціями та характерною для українців

толерантністю. Пристрасно застерігав, роз'яснював, обстоював, протестував засобами публіцистики, особистою поведінкою. У захисті інтересів українства закликав проявляти до його народу таку саму толерантність, яка властива йому. Толерантність у розгляданому контексті – це здатність публіциста без агресії сприймати судження, думки, поведінку, форми самовираження та спосіб життя іншої людини, суспільства. Наразі толерантність означає об'єктивне, доброзичливе та терпиме реагування на соціальні явища. Толерантність М. Костомарова уособлює активну його позицію, а не пасивно-терпиме ставлення до навколишніх подій, він не терпимий до порушення прав людини чи маніпуляцій та спекуляцій. Толерантність доволі тонка категорія, що визначає соціальний, моральний, суспільний і демократичний розвиток.

Передчасно говорити, що проблему цих стосунків розв'язано в умовах незалежності. Теорія міжетнічних взаємин як складник національного концепту М. Костомарова в умовах сьогодення не тільки містить раціональні підходи, а й допомагає в розв'язанні багатьох аспектів, попереджує нераціональні кроки сучасного політикуму і державців.

Особлива роль у нових суспільно-політичних реаліях належить тому складнику національного концепту, який М. Костомаров уважав надважливою, – пошукам національної консолідації українства. Як історик він аналізував наслідки трагічної станової роз'єднаності народу, яка призводила до руїн у думках і душах патріотів, давала змогу меткішим сусідам ціною України осягати власні цілі. Не заглиблюючись у далеку історію, варто згадати громадянську війну в Україні чи культурологічну полеміку між українством періоду ренесансу, коли літературно-мистецькі дискусії 20-х років ХХ століття заходили на політичні терени, плодили взаємну опресію, яку використав більшовицький режим, щоб винищити українську інтелігенцію. Спостерігаємо й тепер таку роз'єднаність національних сил, з чого користають далеко не прихильники міцної незалежної України.

Вивчаючи уважно національний визвольний рух під проводом Богдана Хмельницького, М. Костомаров одним із перших порушив проблему важких наслідків ворожнечі між прихильниками претендентів на гетьманську булаву. Це було одним із головних чинників, що спричинили національну руїну і не дали змоги Україні оформи-

тися в стабільну державу. Історико-біографічний нарис М. Костомарова «Богдан Хмельницький» – дивовижна праця, яка чекає перекладу й дослідження. Її інформативність, науковий об'єктивізм, панорамність мислення, обшир історичних деталей, логіка їх тлумачення вражає передбачливістю загроз щодо сучасних суспільних викликів. Праця малоє жажливі наслідки тогочасної «збройної полеміки» та анархо-індивідуалізму в Україні другої половини XVII століття. Як страшний осуд історії, як паралелі до сучасних параметрів проблеми національної роз'єднаності, її наслідків звучать слова з цієї наукової праці М. Костомарова:

«Українська справа явно загинула. Невдача за невдачею знищила надії. Люди позбулися віри в свою справу, свою мету. Виникла думка, що тієї мети взагалі не можна досягнути. Через те зникала воля й терпеливість, слабшала любов до рідного краю, до громадського добра. Патріотичні вчинки й жертви показувалися даремними. Особисті приватні інтереси переважали всі чесні й патріотичні пориви. Своє власне хатнє лихо для кожного ставало непомірно тяжким. Кожен почав дбати тільки про себе самого. Людські душі дрібнішали, ставали вбогі, розум притуплювався під вагою тяжкого шукання до порятунку. Все, що було колись дороге, святе, тепер продавалося щораз дешевше. За героя часу вважали того, хто серед загальної колотнечі вмів зберегти себе самого, виринути з болота анархії, потопивши в ньому другого, забезпечивши себе самого, погубивши інших» [8, 543].

Характерно, що Костомаров-історик акцентує увагу саме на моральному аспекті проблеми роз'єднаності – духовній деградації

суспільства, яка неминуче настане, якщо всі його стани не об'єднані навколо національної ідеї. Кожен цитований рядок поза контекстом застерігає нас, говорить до сучасності, до нашого сьогодення. Оцінка М. Костомаровим суспільства часів Великої Руїни, передбачення ним руйнівних наслідків не-

консолідованості національних сил стверджує перспективний характер його національного концепту. Якби не вказівка на автора і обставини, слова ці сприймалися б як сказані в наш час. У них проглядається й така важлива проблема, як моральність державного діяча, політика. Своєчасність і болючу слушність такої тенденції годі заперечити.

Наскільки гостро засуджував М. Костомаров імперську захланність у «поглиннанні» народів, наскільки яскраво

передбачав, що неминучий наслідок її – сліпі стихійні бунти, свідчить той факт, що він вдається до сарказму в оповіданні «Скотской бунт». Іронія і навіть сарказм загалом властиві його полемічним творам, хоча на цю рису його публіцистики дослідники ще не звернули уваги. В оповіданні «Скотской бунт» вона набуває особливої гостроти. За жанром воно близьке до публіцистики, нагадує нарис-фейлетон, тим більше, що написане у формі листа уявному адресату. Жанрові нарисові відповідає і спосіб нарації, де переважає конкретика фактів за мінімального обсягу засобів, властивих белетристиці. Чи не першим звернув на нього увагу в останній чверті ХХ століття український публіцист із Канади Роман Рахманний (Олійник). У праці «Перебудова імперії в світлі сатири» він зауважує, що сатиричні писання ще, мабуть, нікого не перевищували, але у своїх найкращих зразках вони принаймні прояснили наскрізь характер багатьох діячів і структуру цілих суспільств, викриваючи їхню антинародну настанову. Джонатан Свіфт своїми сатиричними писаннями розкривав численні вади керівного прошарку Великої Британії ХVІІІ століття. Джордж Орвел памфлетом «Колгосп Тварин» осміяв перед людством безглуздість, фальш дійсності у ніби-соціалістичній імперії СРСР. Бунт свійських тварин проти експлуататора-землевласника завершився тим, що вони його прогнали і заснували колективне господарство. Але владу над трудовими

тваринами безправно захопили хитрі свині й проголосили себе авангардом тваринних трудових мас і «найрівнішими з-поміж усіх рівних».

Підкреслюючи роль Миколи Костомарова в сатиричному осміянні імперії з різних етнічних структур і бездумних настроєвих суспільних револтів, спровокованих демагогами, Роман Рахманний наголосив, що Джордж Орвел не був першим у застосуванні такої алегорії до російської дійсності. Раніше за нього розповідь під заголовком «Скотской бунт» написав Микола Костомаров, історик і Шевченків співборець за відновлення української державності. Підкреслюючи роль костомарівського концепту українства, Роман Рахманний зауважував: *«Справжній мистецький твір зберігає актуальність протягом віків... Поки що бачимо речників давньої волі й суверенності України, але їй не бракує численних прихильників всеросійського стійла під наглядом новопоміщицького апарату. Отож, український сатиричний твір із 19-го століття ще й досі не втратив своєї гострої актуальності, хоч від його написання минуло понад 130 років. Це також ще один доказ сили і тривалості справжнього мистецького слова, яке в історії українського та інших народів часто випереджувало навіть філософсько-політичні міркування сучасників»* [9, 38].

Характерно, що це оповідання зацікавило російських журналістів, як і молоде покоління українських політиків. Опубліковане на початку 90-х років у Московському футурологічному альманасі «Завтра» оповідання в українському перекладі було вміщене незабаром у львівському часописі «Пост-поступ». У мові агітатора тварин Коня М. Костомаров геніально відтворив характер сучасних демагогів від політики, які захоплюють «електорат» волюнтаристськими соціально привабливими гаслами. Різниця, мабуть, у тому, що Кінь-агітатор з оповідання «Скотской бунт» кидав гасла «по недомислю», за голосом вільних своїх предків. Сучасні ж політики саме цим «голосом предків» спекулюють у цілком корисливих цілях, грають роль скоріше хитрого Пастуха-лакузи, який догоджає господарям: *«Повстанемо разом і єдинорожно, – голосно і завзято іржав Кінь. – Здобудемо рівність, волю й незалежність, повернемо собі зневажену й потоптану гідність живих тварин, повернемо ті щасливі часи, коли тварини були ще вільні та не підлягали жорстокій владі людини. Хай стане все так, як було в наші добрі давні*

часи: всі поля, сіножаті, пасовища, гаї та ниви будуть наші, всюди будемо мати право пастися, брикати, битися, гратися. Заживемо на нічим не обмеженій волі та в повному достатку» [10, 548]. Тварини розбрелися, знищуючи все на своїй шляху, залишали хаос і руйнування. Хитрий пастух заспокоїв пана: мовляв, захочуть їсти – повернуться в стійло. Алегорія оповідання «Скотской бунт» – гостра сатира М. Костомарова на політичну демагогію, застереження нащадкам про її живучість і наслідки, заперечення політичних псевдосоціальних гасел.

Важливість національного концепту М. Костомарова і загалом усього, що стосується змісту й характеру його публіцистики та громадсько-політичної діяльності, у сучасному ідеологічному та організаційно-політичному контексті увиразнюється з переосмисленням ролі Кирило-Мефодіївського товариства як своєрідного першого політично важливого дискусійного клубу національно свідомої інтелігенції. Проводяться аналогії до СВУ С. Єфремова, СУМу, української Гельсінгської групи, групи Левка Лук'яненка, розкритої за доносом, як уважають, її члена Миколи Ващука. Кирило-Мефодіївське братство з участю М. Костомарова, Т. Шевченка і П. Куліша було першим політичним дискусійним клубом, що своєю ініціативою виріс понад рівень приголомшеного російською неволею українського суспільства. І також унаслідок зради й доносу той клуб не міг перетворитися на організацію.

На думку багатьох істориків, зокрема Івана Лисяка-Рудницького, Кирило-Мефодіївське товариство заклало основи національної ідеології на тривалу перспективу: *«Щодо української політичної програми, то її підвалини були покладені ще в 1846–47 роках гуртком молодих інтелектуалістів у Києві, що відомий під іменем Кирило-Мефодіївського Братства. Зазнаючи ступнево ревізії та розробки, вона залишилася платформою українського руху аж до самої революції. Клясичний її виклад знайдемо в писаннях найвизначнішого українського мислителя другої половини 19 століття Михайла Драгоманова. Деякі групові та індивідуальні ідейні розходження були неминучі; проте назагал в українському русі панувала далекосяжна однозгідність щодо засадничих справ: наполегливе прямування до радикальної соціальної реформи, але без духа жорстокости та виключности, що були притаманні багатьом російським революціонерам; відстоювання політичної свободи та конститу-*

ціоналізму в західньому стилі; задоволення українських національних прагнень, без кінечности повного розриву з Росією» [1, 151].

М. Костомарову, ідеологу програми, належить головна роль, творення ідейних формул, які увиразнювали його національний концепт: *«Важливо зафіксувати ті ідейні формули, що в них українські мислителі окреслювали позицію своєї нації до Російської імперії. Одним з перших, хто схопив цю проблему, був колишній лідер К.М.Б – М. Костомаров. Він протиставляв київську традицію свободи й індивідуалізму московській традиції авторитаризму й підкорення особи колективові. Пізніші укр. політичні мислителі та публіцисти мали за основу цю ж ідею, але в іншій термінологічній одежі. Вони вбачали в Україні, через її закорінену любов до свободи – частку європейської спільноти народів, що до неї деспотична Московщина-Росія ніколи не належала»* [1, 152–153], – зауважував І. Лисяк-Рудницький.

Ця дилема посідала визначальне місце в духовному житті України першої половини XIX століття і не знайшла розв'язання сьогодні. Полюси цієї дилеми: Україна чи Росія? Чи політичне поглинання України Росією, завершене в XVIII столітті, неминуче мало б потягти за собою її культурне розчинення в російському морі сьогодні? Відповідь Т. Шевченка ще у XIX століття була категоричним «ні». Відповіддю М. Костомарова була різностороння праця з реалізації цього «ні». Вони обидва гостро відчували цей конфлікт, усвідомлювали його більшою мірою, як їхні однодумці, можливо, й ніж наші сучасники, для яких ця дилема, бачимо, існує й сьогодні. Ідеям, які плекав, і середовищу, до якого належав і якому багато сил присвятив М. Костомаров, завдячуємо сьогодні наявністю політичного вектора в середовищі найбільш національно свідомої інтелігенції, як і новітнє осягнення спадщини Костомарова-політика в науці, політиці, публіцистиці. Давня дилема в умовах сучасності не втратила гостроти, хоч і набула іншого виразу та, можливо, більш загострених суспільно-політичних параметрів.

Осуд сервілістичних почувань, вірнопідданських настроїв також – у концепті М. Костомарова і також іще недостатньо введений у сучасний ідеологічний та морально-етичний суспільний простір. Ще до часів М. Костомарова Петербург був колонією освічених малоросіян. Усі установи, усі академії, усі університети, як писав Євген Гребінка до В. Навроцького, переповнені земляками, і, коли при-

значають людину на службу, малорос привертав особливу увагу як тип розумної людини. Не бракувало й «просвіщених» землячків «з циновими гудзиками», гостро і гірко осміяних Т. Шевченком у поемі «Сон». Сьогодні таких колоній українців навряд чи менше, а певно, й більше в будь-якому місті за кордонами вітчизни. Але прикро вражає їх сучасна асиміляція, нівеляція колоній. Масштабність сучасних виявів цієї проблеми потребує не тільки окремих досліджень, які вже ведуться, зокрема й у сусідніх державах, а й втручання держави, її підтримки. Без цього втрачає національні параметри започаткована в початках державності робота.

Втрачає свою функцію в цьому абераційному просторі й авангард суспільства – українська інтелігенція. Польський публіцист Богуслав Бакула, ґрунтовно розглядаючи характер і суспільну роль польської інтелігенції в пострадянському просторі, говорить про втрату нею своєї головної історичної місії – збереження національних традицій. Це повною мірою стосується й української, процес творення якої почався в середині ХІХ століття, був жорстко перерваний з приходом більшовизму і навряд чи скоро набуде завершення в сучасних умовах. Імпліцитно всі положення, що стосуються важливої суспільної ролі інтелігенції, є в національному концепті М. Костомарова, підсиленому відчуттям особливої загрози національному життю. Проекція на це надавала його публіцистиці гостроти й своєрідної креативності. Генетичною рисою тогочасної інтелігенції, яку успадкувала сучасна, є відчуття поразки національних сподівань. На початках державності це загострювало головні позиції державотворення й суспільні функції у відстоювання ідеї незалежності. На заваді стояло й стоїть те, що в підімперські часи інтелігенція трактувалася лише як вузький тонкий «прошарок» між селянами й робітниками, втрачено її найголовніші суспільні функції. Це ідеї служіння народові, поступу, переконання, що історія має позитивний сенс і веде до кращого. Крім того, у мисленні сучасної інтелігенції втрачено органічне відчуття релігійності, а освітня місія не настояна на елітарній культурі.

Усі ці складники є в національному концепті М. Костомарова, в практиці його діяльності, тому вони набувають сьогодні особливої актуальності. У концептуальній статті «Дві руські народності», наголошуючи на особливому характері релігійності українського народу, українці, вважав він, – *«глибоко релігійний народ, у найзагаль-*

нішому розумінні цього слова... він завжди збереже в собі релігійні начала, доки буде існувати сума найголовніших ознак, йому властивих... Це неминуче при тому, що його духовний склад дуже потичний. Де поезія, там релігія; одне без іншого немислиме» [11, 57]. Якщо зауважити, що основним продуцентом духовного естетичного простору, «духовної аури нації», за якою розпізнають її у світі, є інтелігенція, то браком релігійності в її середовищі значною мірою пояснюється засилля «*second hand*'у» і чужих культур.

Солідарність інтелігенції з народом, що забезпечує націотворчий потенціал, – важлива складова національного концепту Миколи Костомарова. Роки державної несвободи, підімперської залежності спричинили брак такої солідарності. Українська інтелігенція живила й сьогодні збагачує своїми творчими соками чужий державний і культурологічний простір. Це один із складників, який дістався їй у спадок. Зауважимо, що жодна з традиційних ідей, прийнятих українськими національно свідомими інтелігентами XIX століття, не мала шансу на існування й у XX столітті. Ідею служіння народові заступила ідея служіння державі, ідеали суспільного прогресу слугували руйнуванню традиційних суспільних структур, сприяли будівництву нової, заснованої на засадах прагматизму, соціально-економічної моделі. Традиційні риси етносів, «вмонтованих і злютованих» в імперську структуру, були заміщені штучними заміниками. Визнавати їх існування було певною мірою вигідно. Вирішувала все шкала мімікрії – здатність змінювати забарвлення залежно від панівної системи.

Ситуація з інтелігенцією сьогодні складна. Вона має пристосовуватися до реалій нового суспільства і водночас намагатися виконувати найголовнішу функцію – зберігати національну пам'ять і гідність. Пошуки кар'єри в державних структурах інтелігенція намагається поєднувати з християнськими цінностями. Це породжує формалізм вірування, який так гостро засуджував М. Костомаров. Відчуття закоріненості в традиції втрачається, атрофується, а це провокує розпад центрального етносу без будь-якої альтернативи. Незважаючи на об'єктивно складні сучасні умови, інтелігенція у своїй національно свідомій частині намагається все-таки зберігати традиційні цінності. Але з магми прагматично налаштованого загалу все більше виділяються, задають тон скоробатки з дрібноміщанською психологією, підтримувані урядом та

інкорпоровані в нього, адаптовані до політичних і ментальних вимог новочасного суспільного укладу.

У таких умовах питання традицій і спадщини національної ідеї – також окреме, дуже широке й актуальне. У літературознавстві воно деклароване головню спонтанно, у небагатьох дисертаційних дослідженнях. Між тим потреба його висвітлення набуває актуальності з появою, зокрема, тенденцій ідентифікувати національне з націоналістичним. Водночас необхідне переведення наукових досліджень проблеми національного з дискурсу європейського в ширший, загальносвітовий, як зазначає Бенедикт Андерсон [12]. З'явилося дуже багато новітніх праць з питань націоналізму. Одночасно Б. Андерсон зазначає, що відбувається своєрідна наукова «глобалізація», за якої досвід колоніальних народів переміщується на маргінеси, з наукової «карти» зникають цілі етноси. Так, говорячи про моделі етнолінгвістичного націоналізму «другого покоління» в Європі, Бенедикт Андерсон акцентує угорський, чеський, грецький, польський, невідомо, чи вважаючи український навіть у номінації «інших». При цьому часто об'ємний феномен і поняття національного, націоналістичного ідентифікується з вужчим і принципово іншим – нацистським, жупел якого донині лякає народи.

В умовах глобалізації спостерігаються в численних дискусіях із царини національних феноменів – наукових і політичних – інші тенденції, звучать і протилежні думки. Ентоні Сміт, зокрема, основою своєї наукової концепції висуває припущення, що нації і націоналізм не можна зрозуміти просто як ідеологію чи різновид політики, а трактувати їх слід і як культурні феномени, *«тобто тісно пов'язувати з такою багатовимірною концепцією, як національна ідентичність, і поширити його значення так, щоб воно охоплювало осібну мову, почування і символізм»* [13, 6]. Шанси близького відмирання національних почувань видаються Е. Сміту дуже непевними. *«Єдине, що можна стверджувати майже безперечно, – у передбачуваному майбутньому національна ідентичність та націоналізм і далі, ймовірно, становитимуть могутню і все більшу силу. А звідси випливає і вкрай доконечна потреба краще зрозуміти таке глобальне явище і таку вибухову силу»* [13, 9].

Усі ці явища роблять аналіз національного концепту М. Костомарова особливо актуальним, як і врахування його позицій у практиці сучасного державобудівництва.

Література

1. *Лисяк-Рудницький Іван*. Роля України в новітній історії / Іван Лисяк-Рудницький // Історичні есе: у 2 т. / Іван Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 145–172.
2. *Енциклопедія життя і творчості Н. І. Костомарова*. – Київ–Донець : Юго-Восток, 2001. – 565 с.
3. *Пинчук Юрій*. Исторические взгляды Н. И. Костомарова: Критический очерк / Юрий Пинчук. – К. : Наук. думка, 1984. – 187 с.
4. *Пінчук Ю.* Микола Іванович Костомаров / Ю. Пінчук. – К. : 1992. – 342 с.
5. *Костомарів М. І.* Історія України в життєписях визначніших її діячів: Переложив Олександр Барвінський. – Львів: Накладом книгарні наук. Т-ва імені Шевченка, 1918. – 493 с.
6. *Костомаров М. І.* Твори: У 2 т. / М. І. Костомаров. – К. : Дніпро, 1996.
7. *Костомаров Микола*. Слов'янська міфологія / Микола Костомаров. – К. : Либідь, 1992. – 382 с.
8. *Костомаров Николай*. Богдан Хмельницький / Николай Костомаров. – М. : Чарли, 1994. – 707 с.
9. *Рахманний (Олійник) Р.* Перебудова імперії в світлі сатири / Роман Рахманний (Олійник) // Роздуми про Україну / Роман Рахманний (Олійник). – К. : Просвіта, 1997.
10. *Костомаров Н. И.* Скотской бунт (Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю): Посмертный очерк Н. И. Костомарова / Н. И. Костомаров // Нива. – 1917. – №№ 34–37. – С. 546–553.
11. *Костомаров Н. И.* Две русские народности [Письмо к редактору] / Н. И. Костомаров // Основа. – 1861. – Кн. 1. – С. 33–80.
12. *Андерсон Бенедикт*. Уявлені спільноти / Бенедикт Андерсон. – К. : Критика, 2001. – 270 с.
13. *Сміт Ентоні*. Національна ідентичність / Ентоні Сміт. – К. : Основи, 1994. – 222 с.

Вправи, запитання й завдання для роботи на практичних та семінарських заняттях

1. Дати визначення поняття «вітчизняна публіцистика» в контексті творчості М. Костомарова.

2. Схарактеризувати конкретно-історичні умови її становлення, використавши рекомендовану в параграфі літературу.
3. Зреферувати одну з позицій на вибір.
4. Визначити специфіку індивідуального стилю Костомарова на матеріалі однієї з його статей (за вибором).
5. Сформувати декілька пунктів до тези: «Публіцистика в умовах глобалізації»; прокоментувати їх.
6. Навести приклади проявів тенденційності в сучасній публіцистиці або ЗМІ. Обґрунтувати свій коментар.
7. Записати за допомогою технічних засобів 20-хвилинний епізод «живого» спілкування з респондентом (наприклад, у бібліотеці, на вулиці, в кафе. Оформити, бажано без редакторської правки, із збереженням особливостей авторської лексики та синтаксису. Провести колективну редакторську правку. З'ясувати роль збережених елементів для підсилення креативного характеру публікації.
8. У формі обговорення проаналізувати характер і зміст сучасної національної концепції, місце в ній своїх особистих переконань.

3. Стаття «Правда москвичам про Русь» і сучасне суспільне мислення

Злива новітньої інформації переповнює сьогодні свідому частину суспільства, яка має потребу мислити, віднайшла для цього сили по довгому анабіозі в бездуховному просторі. Актуальною постала потреба осмислення й самоідентифікації себе в нових умовах. «Заковтування» безсистемної інформації викликає хаотичне борсання між нововідкритим минулим і нагальним сучасним без основного напрямку, що дав би «рацію стану» інтелектуальним зусиллям. Між тим цілеспрямовано, масивно розпросторюється антиукраїнська агресивна інформація. Незалежно від рівня й можливостей сприймання інформації важливі її оцінки з позиції світоглядних ідеалів як орієнтиру. Без них місце і роль творення й збагачення духовної аури нації займають інвективи на адресу минулого, самозвинувачення, риторично-популістські вигуки («та що ж ми за народ такий!?»), нагло просторікувати висновки про «неспрацювання» національної ідеї. Конструктив губиться в цій круговерті, втрачає свою державобудівну спроможність, не формує наскрізного вектора в поліфонії суспільних проєктів.

Історично цю функцію виконувала українська інтелігенція. В сучасних умовах вона розсіюється в конгломераті колоінтелігентних новостворених суспільних прошарків, утримувана державою за залишковим принципом. Без підтримки в своїй державі кращі інтелектуальні сили шукають можливостей самореалізації, підтримки й визнання в чужих краях. Загал втрачає без інтелектуальної сили культурні орієнтири, загіпнотизований вульгарно-яскравими голосними брязкальцями чужих культур. Публіцистичне слово замінили псевдофілософські есеї, політичні шоу, штамповані за чужими зразками. У літературі ототожнюється авангард з вульгарщиною смітників цивілізованіших передмість, просвітницька робота проводиться в річищі славословних урарювілеїв, минулої величі та осуду трагедій. Немає публіцистики, котра б допомогла доступно, зрозуміло означити сутність і генезу найголовніших сучасних державотворчих проблем, витлумачити шляхи й способи їх розв'язання, оформити й оприлюднити в інваріантній жанровій розмаїтості сучасної публіцистики.

Частина митців проміняла талант і творчість на вигоду посад. Інша «ковтнула» світової культури й по-снобістськи звисока звинувачує народ у тому, що є його бідною – не провинною. Забувається при цьому, що інтелект нації саме й живиться мозком народу, його вітальною потугою. Потрібно вкотре віднайти моральний зв'язок із народом, відчуті заповідану Т. Шевченком, І. Франком відповідальність за нього і обов'язок праці.

Для частини українських інтелігентів їх уявний інтелект став модою, самохизуванням. Це небезпечне явище осуджували ще діячі національного руху середини глухого ХІХ століття. Зокрема М. Костомаров у статті «Тисячоліття» [Росії] («Ст.-Петербурзькі відомості», 1862, ч. 5) говорив про небезпеку «моди» на громадську роботу серед інтелігенції. Балачки про суспільну діяльність без чину, без ідеї, на його думку, є різновидом моральної розпусти, що призводить до результатів, прямо протилежних сподіваним. Проти цього застерігав інший подвижник праці Пантелеймон Куліш. У листі до В. Білозерського від 6 березня 1864 року він осудив *«політичний угар, у котрому борсається багато петербурзьких голів»* [1, 159], – безувагну й безрезультатну словесну метушню навколо потреби суспільної активності.

У хаосі сучасних ідейних борсань варто звернутися до спадщини основоположників національної історіософії. Вивчення державотворчого суспільного досвіду завжди є і буде «на часі». Спадок М. І. Костомарова цінний у цьому дискурсі й актуальний не тільки науковою вагою, а й моральною силою національної ідеї, що була дожиттєвим джерелом його мислення. Вона уможливила його розуміння минулого, бачення сучасного, провіденцію перспектив. Вражає конкретика його оцінок минулого крізь призму сучасності, вміння пов'язати історичний досвід з перспективою.

Особливо цінні погляди й думки М. Костомарова з проблем міжетнічних взаємостосунків українців того часу з російським, польським, єврейським народами. У час бездержавності він мислив Україну як повноправного партнера в міжнародних та політичних взаємовідносинах європейських держав, визначав найголовніші параметри й засади цих взаємин. Погляди його особливо актуальні сьогодні. Виходив М. Костомаров із того, що культурно-політична місія України в геопросторі полягає в активному посередництві між Заходом і Сходом. Ідеї, які поставали в Європі, Україна прищеплювала на власному ґрунті, відтак жила ними північну сусідку. Спираючись на багату західну культуру, вона знаходила їй живильні соки у власних традиціях. У бездержавний час український народ у культурному полі здійснював притаманні йому цілі й цим самим виконував призначення, покладене на нього, на думку багатьох мислителів, долею від самого початку його існування.

Початок 60-х років XIX століття був означений підготовкою і далі проведенням у 1862 році святкувань тисячоліття Російської імперії. Святкування призначалося провести і було проведене в Новгороді, котрий оголошено центром, звідки постала Русь як держава. У місті збудовано дорогий пам'ятник тисячоліттю, на відкритті якого був присутній сам імператор Олександр II. Ювілеєві передувало багато віропідданського характеру статей про Новгород, в який нібито влилися південніші слов'янські

племена, цілковито злилися з новгородцями в єдиний народ, заклавши початки могутності Росії.

У цей час Микола Костомаров написав статтю «Дві руські народності», у якій заперечує етнічну одність народів сучасної йому Росії, яка вже на той час паралельно номінувалася насильно придбаним ім'ям Русь. Він означив характерні тільки для південних русів (українців – *Авт.*) риси, відмінні від північних, під якими розуміє росіян. М. Костомаров дослідив, що ці іманентні риси склалися під впливом особливих обставин, у яких цей етнос формувався. Ці риси він назвав незмінними, глибинними духовними ознаками, які впливають на хід розвитку історії народу, якщо грубі зовнішні сили в неї не втручаються. Він розмежував духовні засади народу як його іманентну основу й звички, набуті за час перебування етносу в єдиному адміністративно-державному просторі. Тому заперечив приписувану українцям тотожність, подібність, навіть однаковість багатьох рис із росіянами. Цю набуту подібність він і назвав саме звичками, прищепленими вже за час існування в спільній з росіянами імперській одності.

Так він заперечив право Росії бути всепочатком слов'янства, центром єдиних і однакових народностей. У статті «Дві руські народності» письменник не тільки висвітлює, а й обґрунтовує докорінні відмінності між російським і українським народом, доводить, що ментальність українців склалася на їхній споконвічній території, під впливом рідної природи. Він обстоює право останнього вільно розвиватися в руслі сформованих національних особливостей, зокрема розвивати свою мову як духовну основу ідентичності, культуру, літературу. Стаття заклала підґрунтя тривалої (понад два десятки років) полеміки, унаслідок якої М. Костомаров постав в очах консервативного суспільства, насамперед і зокрема придворних ідеологів, як небезпечний сепаратист, агітатор за федеративний суспільний устрій. Даремно публіцист у численних відповідях опонентам доводив, що мислить історичними категоріями і фактами, а не намагається вплинути на сучасні реалії. Його опоненти мислили саме сучасними політичними категоріями і крізь їх призму зірко добачали те, що було справжньою суттю мислення й прагнень М. Костомарова.

До сьогодні не набуло достойної оцінки те, як у густому полі звинувачень, часто безглуздо й примітивно уформованих, але не менш політично небезпечних для публіциста, обстоював М. Костомаров право українства на свою ідентичність, моральну красу народу, естетичну досконалість його мови, потребу її розвивати, надати рівного суспільного статусу. Це було на той час і до сьогодні залишається тою константою, сталим чинником, без якого важко, часом неможливо орієнтуватися в безперервно мінливому, багатобарвному процесі суспільного розвитку.

Стаття «Дві руські народності» викликала зливу обурення. Найбільш гостро виступив у газеті «День» (№ 6, 1861) проти М. Костомарова анонімний автор, імовірно сам сумнозвісний її редактор, запеклий шовініст М. Катков. Анонім заперечував існування якоїсь окремої народності українства, стверджував спільність звичок усіх слов'янських народів, бо вони походять із московського кореня. Він твердив, що саме Новгород заклав початок єдинодержавності, бо мав адміністративну систему від самих початків, а південні слов'яни, які не мали на той час навіть міст, добровільно віддалися в середині IX століття під його володарювання, заклавши таким чином основи могутньої тепер Росії-Русі.

Микола Костомаров у відповідь опублікував у журналі «Основа» (жовтень 1861) статтю «Правда москичам про Русь» [2]. Об'єднувальну місію для творення держави, вважав письменник, спроможні виконувати саме українці – талановитий, толерантний народ-гуманіст, вільнолюбець і миротворець, в історичній генезі якого державницькі демократичні засади. Українці не походять із новгородського кореня, бо мають свої, тільки їм характерні глибинні риси. Анонімний опонент уважав, що М. Костомаров неправомірно приписує українцям ці уявні риси, які вказують на якусь їхню самоідентичність, бо вони тотожні з росіянами, вони тільки етнічна гілка росіян, адже мають багато з ними подібних звичок. Він не тільки змішує, а й підміняє поняття усталених вікових властивостей народу, корінних традицій, «стихій» народності поняттям тимчасових звичок, сформованих спільними обставинами життя в спільному державному просторі. Без будь-якого логічного переходу анонім звинувачує М. Костомарова в необ'єктивно негативному ставленні до російського народу. Цим

одразу переводить дискусію в небезпечну для останнього політичну площину. Проблему історичного самопізнання українців трактує як заклик публіциста до сепаратизму, що для проімперського уряду було найстрашнішою небезпекою, а відповідно інкримінує йому найбільш гостре звинувачення.

М. Костомаров доводив, що для розуміння його позиції потрібне не тільки знання історичних реалій, а й усвідомлення, розуміння глибинних етнічних рис народів. Він вважає їх вивчення важким обов'язком кожного, адже без цього не можна зрозуміти шляхів розвитку свого народу, й обстоює наявність у кожного народу власних, із глибини віків національних ознак і традицій, які дають право на їх адекватний розвиток. Випадкові обставини, в котрі історія ставить на більш чи менш тривалий час той чи той народ, утворює в ньому звички, котрі, за прислів'ям, стають другою натурою. Ті звички, заслоняючи декому корінні властивості природи того чи того народу, призводять до нерозуміння його головної органічної сутності. Подолати це, вважає М. Костомаров, можна, вивчаючи історію свого народу, яка під зовнішніми рисами подій вказує на глибинні внутрішні якості, котрі і є суттю народного духу до тієї міри, що *«народ ніколи заспокоїтися не може, доки не знайде в собі обставин, форм і асоціацій, що відповідають його духовній сутності»* [2, 102]. Перебільшення деякими істориками ролі й значення звичок порівняно з корінними питомими етнонаціональними ознаками народу свідчить про те, що вони вносять в історичну науку самолюбивий партикуляризм, від котрого всяка наука повинна рішуче відмежовуватися, очищатися. На щастя, твердив М. Костомаров, сама неправда і протиріччя, які виникають у таких тлумаченнях, мало-помалу готують самознищення неправди про народ і торжество істинного розуміння сутності кожної нації.

Дискусія точилася, отже, навколо розуміння початків російської держави. М. Костмаров заперечував твердження про неї як органічний центр слов'янства, доводив, що цим центром був не Новгород, а Київська Русь, заперечував соборну органічну спільність народів російської імперії. Підставою для заперечень було означення етнопсихологічних відмінностей українського народу, який зберігає їх, попри те, що в його органічний розвиток історично втрутилися зовнішні грубі сили. Ці риси, вважає

М. Костомаров, є запорукою майбутньої можливості етносу творити таке об'єднання, яке відповідало б його історично сформованим особливостям, відмінним від інших народів. М. Костомаров науково обґрунтував твердження про те, що між сформованими в тих чи тих суспільних обставинах звичками етносів та їх глибинними національними особливостями є істотна різниця. Останні не міняються, вирізняють народи з-поміж інших і за певних обставин відіграють важливу роль у їхній історії.

Слушність положень М. Костомарова не викликає сумнівів у новітніх обставинах, коли етнопсихологія як наука набула свого розвитку настільки, що вже наприкінці ХІХ століття її позиції враховувалися політиками у визначенні далекосяжної стратегії міждержавних стосунків. Сьогодні вже аксіоматично, що прогрес народу, його ставлення до себе й інших визначається не лише тимчасовими матеріальними інтересами чи політикою провладної партії, а і його вдачею, яка визначає творчий дух нації, впливає на його історичну традицію, сучасний стан і перспективи. Це дає нам підставу пильніше заглянути в рядки писань Миколи Костомарова, який ці положення одним із перших уформував, коли українству, вважав Іван Франко, як ніколи, загрожувала національна нівеляція. Іспанський історик А. Кастаньйон зауважував, що, наявність *доброго* (курсив – *Я. К.*) підручника історії того чи того народу забезпечує можливість майже безпомилково сказати, що вчинить він у будь-якій суспільно-політичній ситуації. Наприкінці ХІХ століття знаменитий французький психолог Ле Бон у відомій праці «Психология социализма» також наголосив, що етнічні особливості не змінюються протягом тисячоліть і мають властивість виявляти себе незалежно від розвитку цивілізації.

Миколу Костомарова анонімний опонент звинувачував у тому, що він у статті «Правда москвичам про Русь» свідомо розмежовує тотожні, на його думку, поняття «національний дух» та «національні звички» й однобоко, тенденційно трактує хід історичних подій на користь українського народу, приписує останньому якісь окремі, відмінні від інших, до того ж позитивні якості. Відповідаючи опонентові, М. Костомаров не виключає існування поняття суспільної звички, але вважає, що опонент став заручником суб'єктивного мислення і тому допускає погрішності проти історичних свідчень і очевидної істини. У своїх твердженнях

анонімний критик свідомо перекручує вираз про «силу невідомих обставин», які спонукали племена рухатися на північні терени. Він хотів означити справу так, ніби М. Костомаров зробив висновок про колонізацію Новгородського краю з Півдня на основі невідомих йому самому обставин. А отже, його теорія надумана, сфальсифікована. *«Ні, – заперечував Костомаров. – Я говорю тільки про існування якихось невідомих обставин, що дали свого часу привід до факту, який мені відомий зовсім не на основі невідомих обставин... У нашому літописі так перелічено народи в послідовному порядку з півдня до півночі: поляни, древляни, дреговичі, полочани, потім уже слов'яни ільменські. Зайти на береги Ільменю колонія слов'ян-переселенців могла тільки внаслідок яких-небудь спонукаючих обставин, котрі б їм завадили жити на півдні. Ці обставини нам невідомі, про це я і зробив натяк»* [2, 102–103]. Отже, новгородські слов'яни прийшли разом з іншими з Дунаю, тобто з Півдня, і логічно передбачити, що розселилися вони на Півночі так, як підказували обставини і потреби, а не так, як тепер, через століття хотілося б московському критику, згідно з його панслов'янофільськими тенденціями.

Розвиваючи далі думку про те, що слов'янське плем'я не є однорідним і має багато гілок, М. Костомаров писав: *«Вірогідність, що край, де поселилися новгородці, був або обжитий, або сусідив з територією, обжитою кривичами, підтверджується тим, що білоруське наріччя дійсно вторгається в глибини Новгородської землі... З першого погляду видно достатньо, що в Новгородській землі білоруське наріччя зіткнулося з іншим наріччям – новгородським. Особливості цього останнього наріччя навіть і до сьогодні зберегли досить яскраві відтінки, незважаючи на багатовікове змішання зі східно-руським. Вони й показують, що прийшла колонія належала до тої групи слов'ян руського населення, з котрої виникла нинішня народність малоруська»* [2, 103].

Публіцист не радить розуміти його висновок як такий, що стверджує: новгородці – чисті українці. Але він упевнений, що слов'яни ільменські належали спочатку до тої народності, котра була родоначальною для малоросів і новгородців однаково і відносно ближча до них, ніж загальнослов'янська, а тому древні новгородці й малороси є між собою в ближчій спорідненості, ніж із

білоруською й великоруською гілками. Одночасно він визнає, що історія, віддаленість території та інші обставини наклали відбиток на подальший розвиток і українців, і новгородців, формуючи в них окремі відмінні для кожного характерні риси. Але єдиний спільний корінь настільки сильний, що і в XIX столітті *«чується ця особливість у мові, до того вражаюча для південнороса, що з першого разу він може прийняти новгородця за свого земляка малороса, що говорить по-великоруськи чи вже децю обмоскалився»* [2, 105]. Отже, не відсутність знань про якісь обставин дає М. Костомарову право пов'язувати в один слов'янський корінь українців і новгородців, а сила історичних фактів, котрими він вільно володіє і аргументує свої думки.

Після докладного аналізу своєї історичної концепції про заселення Новгородської землі ільменськими та іншими слов'янами: полочанами, кривичами, дреговичами – М. Костомаров говорив про існування взаємовпливу слов'янських племен одне на одного, вказуючи на національні домінуючі ознаки, котрі, на його думку, обов'язково залишаються й існують як доказ того, що те чи те плем'я, усупереч твердженню його опонента, яке виражає «партикулярну» доктрину, населяло згідно з історичними фактами ті чи ті землі. *«Примітно, – писав він, – що в цих місцях (між Прип'яттю і Двіною – Авт.) переважає білоруське наріччя; але за близькістю Прип'яті до цього часу видно сліди південноруської мови в піднаріччі, що має деякі свої місцеві особливості, котрі можна назвати перехідними»* [2, 107].

Радимичів і в'ятичів, згаданих у літописі, опонент М. Костомарова відносить до польського кореня і цілком у сучасному імперському дусі вороже до них ставиться. М. Костомаров спростовує цю належність, іронізуючи над тенденційною «партикулярністю» свого опонента, історична версія якого ґрунтується на антинауковому, помилковому й поверховому тлумаченні літопису. Між тим *«літописець під ляхами, з котрих їх виводить, вбачає не поляків-ляхів, а інших ляхів, котрих він відділив від поляків словом «другії» і котрих, слід гадати, він також не причисляє до тих, що прийшли з Дунаю: в польському світі так само, як і в руському, прийшли з Дунаю зустріли слов'ян аборигенів. Поселенці під назвою полян були близькі до південноруської гілки, і цю близькість дуже видно»* [2, 105].

У статті «Правда Москвичам про Русь» М. Костомаров докоряє московським історикам за ворожість до поляків, що підкреслює вкотре його наукову сумлінність і політичну незаангажованість, об'єктивний погляд на історію. При цьому однозначно твердо, хоч і опосередковано, знову акцентує думку, що українці – окремих слов'янський люд. Уміло використовуючи напруженість польсько-російських взаємин, він знову акцентує потребу вільного розвитку культури українського народу, чим підтверджує в очах антагоністів реноме запеклого сепаратиста. Відповідаючи на звинувачення аноніма-автора з газети «День», М. Костомаров науково аналізує, спростовує і заперечує його позицію. При цьому вдається до цілком виправданої іронії, часто нищівної, якщо йдеться про елементарне нецтво та примітивне, неприкрите бажання відстояти бажані для офіційної ідеології політичні погляди. На його думку, автор потішно не симпатизує радимичам і в'ятичам, називає їх уже спотвореним лясським елементом. Це в нього від антипатії до сучасних поляків – відверто глузує М. Костомаров. Критик не даремно надрукував статтю в такій газеті, котра невдовзі після своєї появи зневажливо-зверхньо відгукувалася про поляків. *«Звичайно, для людей тої партії, органом котрої служить «День», все лясське, польське – то спотворене, то недобре! Так і треба і радимичам, і в'ятичам! Хотіли ж бо їх пращури Радим і Вятко заходити з Лясської землі в нашу Руську!»* [2, 106]. Іронія М. Костомарова свідчить, що він розуміє сутність позиції автора-псевдослов'янофіла: його панславизм, русофільство, згідно з яким федерація слов'янських земель мислилася тільки під патронатом Росії з уявним початковим центром у Новгороді, звідки, як твердить він, і «пішла есть» вся тогочасна Росія, під крило якої добровільно рушили на північ усі народи.

Простежуючи міграцію південних слов'ян, М. Костомаров навіть у самій назві «Північ» знаходить підтвердження українських коренів новгородців через географічну «прив'язку» до Півдня, тобто українських земель. Наводячи рядки з давнього літопису, він наголошує, що кожне слов'янське плем'я в давнину мало свою автономію і не визнавало гегемонії одного племені над іншим. Про росіян же як народ, не кажучи вже про російську державу, у ті часи не було й гадки, акцентує вчений. Аргументовано заперечував М. Костомаров твердження російського опонента про північну,

себто російську, слов'янську метрополію на основі вживання в літописах слова «власть». Він пояснював, що слово «власть» російський критик вигідно для себе трактує як володіння, влада, «метрополія». Насправді йдеться про волості, тобто окремі землі.

Спростовуючи довірливі тлумачення опонентом моментів української історії, М. Костомаров іронічно називає їх «імпровізацією» на теми долі українства. Одна з таких імпровізацій полягала у твердженні, що південні племена не були між собою в такому генетичному зв'язку, як північні, а були спорадично розташованими окремими групами, метрополіями, що розкинули біля себе пригороди, хоч і на значному просторі. Але на цих перших актах колонізації і зупинилися. Кожна метрополія виникла сама по собі. Ця відсутність зв'язку й енергії єднання нібито позначилася на півдні слабким розвитком міського життя. Північні ж слов'яни при Ільмені, на його думку, просто й одразу оселилися містом Новгородом і звідти, містами ж, посувалися в інші місця (Полоцьк, Смоленськ, Ростов та ін.). На півдні ж нібито навіть у найвизначнішого племені – полян – ще не було на той час міст. Спорадичний характер поселення гальмував прогрес, – твердив опонент М. Костомарова, тому вважав неможливою політичну, соціальну перспективу не тільки для українців, а й білорусів, називаючи Полоцьк і Смоленськ давніми російськими містами, заперечував польську, українську, білоруську давні історичні автономії.

М. Костомаров на основі історичних фактів спростовує думку, ніби на давній території України не було розвинених міст. Він доводить, що у XII столітті на півдні, особливо по Дніпру та в Причорномор'ї, було більше міст, ніж на півночі. Підтвердженням є розквіт Києва, Володимира, Галича, Перемишля. Лише фантазія невігласа могла населити Ростов, Полоцьк, Смоленськ вихідцями з Новгорода, нібито старшого від Києва, про який, на його думку, нібито нема підтверджувальних історичних фактів. Антинауковим вважає М. Костомаров судження російського опонента про грубість звичок північних поселенців як наслідок впливів польських колоністів на радимичів і в'ятичів. Вдається при цьому до нищівної іронії, навіть сарказму, виразно підкреслюючи, що в тлумаченні історичних подій відчувається негативне ставлення опонента до сучасних поляків, *«Все ці ляхи! Ці неможливі ляхи!»* – насміхається

М. Костомаров, використовуючи прийом «від опонента». – *Самий їх дотик шкідливий руській людині! Що я говорю – дотик? Сидіти близько їм не слід! Це язва тутешніх місць! ...Було б дуже доречно, – глузує далі публіцист, – коли б якийсь наставник юнацтва, читаючи своїм вихованцям байки Крилова і Хемніцера, прочитав їм тираду слов'янофіла про радимичів і в'ятичів, зробивши таке пояснення: ця байка, любі діти, повчає нас, що в Москві існують люди, які називають себе слов'янофілами, «еже сказується славянолюбцами»; але по суті вони не такі, якими себе виставляють, вони хочут виховати у своєму народові непризнь до іншого слов'янського народу, більш малочисельного і слабшого від того народу, до якого самі належать; а з цією метою вони, так звані слов'янолюбці, спотворюють і перекручують перекази глибокої старовини, додають до оповідей літописців свої вигадки і тим показують, що не поважають істини. Отже, любі діти, коли зможнієте і будете зустрічатися з писаннями вищезначених слов'янолюбців, то не довіряйте їх історичним теоріям: знайте, що вони створюють їх не з любові до істини, а з бажання задовольнити національне марнославство, від котрого, любі діти, хороніть себе, «аки от зляя заразы»: вона тим небезпечна, що дуже прилипає. Ось ці слов'янофіли – добрі, чесні, розумні і знаючі люди, а від неї не можуть позбутися» [2, 107].*

Залишається подивуватися, з якою відверто сміливою іронією М. Костомаров критикує офіційну політичну доктрину, з позицій якої постійно віщає його опонент. Тут іронія набуває саркастично-викривального забарвлення і звучить як пряма інвектива: *«О Москва! Як в теперішніх чадах твоїх зрятъся вітці й діди їх! Згадаєш мимоволі Кониського, котрий, описуючи солдатів великоруських, що були тоді в сіряках і личаках, не бриті і в бородах, тобто у всій мужичій подобизні, відзначає, що вони мали про себе незрозумілу пиху і якийсь гідкий звичай давати всім народам презирливі назви, наприклад: полячушки, немчурки, татаришки і т.д. Багато набрехав Кониський в своїй історії, та в цьому місці сказав суцзу правду, та й сказав влучно» [2, 109].*

Розкриваючи в статті «Правда москвичам про Русь» істинну суть слов'янофільства по-московськи, Костомаров дав їй чітке політичне означення: все, що слов'янське, на думку «москвичів», є

передусім російське. Трансформація слов'янофільства в русофільство розпочалася саме тоді, коли національно-визвольний рух в Російській імперії перестав бути слабким і глибинне бажання національних меншостей до свободи, поваги до національної гідності стали являти загрозу для «самодержавия, православия, народности» та загалом існування імперії. Роздумування панславистів, які вважали себе демократами, про долю національних меншостей не піднімалися далі вдаваного жалю та зітхань з приводу тяжкої долі малорусів, білорусів, поляків, татар. Але будь-які намагання народу бачити себе вільним, або хоча б автономним, викликали на поверхню не ліберальні сльози жалю, а справжнє нутро і брутальну лайку русофіла, яку виразно негативно передає Костомаров: *«Назад, скотино, в стійло!»* [2, 109].

Таким чином, – писав М. Костомаров, – російський критик статті «Дві руські народності» не визнає історично обгрунтованої теорії неоднорідності, подвійного походження руської народності і вибудовує свою теорію, згідно з котрою без усяких на те підстав він називає всю Русь колонією російського Новгороду; безпідставно знаходить особливі спільні риси у північних та південних слов'ян, приписує першим існування в них уже в давню епоху думки про політичну єдність і цілісність майбутньої держави. Надумуючи якусь особливу цивілізацію північних слов'ян, його опонент, уважає М. Костомаров, фальсифікує історію і твердить про ворожий вплив радимичів і в'ятичів на інших слов'ян через те, що вони нібито поляки. Уся ця теорія мала на меті показати вищість півночі над півднем, росіян над українцями, а також принизити поляків, вважав публіцист. *«Критик хоче вжити науку засобом для підтримки сторонніх своїх переконань, що мають для нього смисл вже не в науці, а в сучасному житті»* [2, 109].

Науково логічно М. Костомаров спростовує твердження московського аноніма, що варяги прийшли на Русь лише з метою присмирити інші землі й закріпити їх за Новгородом; що князь Олег ішов на південь тільки для того, аби зміцнити зв'язок Новгороду з Києвом. Слабкі поляни, на думку критика-опонента, прийняли Олега і прийшли до них північну систему без супротиву. М. Костомаров називає це небиллицею, заперечує існування в той

давній час особливої північної російської державної системи та цивілізації. Якщо й існувала в ті часи на Русі цивілізація, – вважав він, – то тільки на півдні, під впливом близької Греції, а не під впливом півночі. Хоча після підкорення Києва Олегом Київ і південна Русь увійшли у своєрідну систему з північчю, та це було наслідком, однак, *«не яких-небудь давніх начал, а чужоземних підкорень. Та де докази, що Олег приходить туди з наперед продуманою системою колонізації? Ми бачили передньо, що сама система ця на півночі, за стосунком півночі до інших руських слов'ян, – це мильна бульбашка, яка щезає від найменшого подуву критики»* [2, 108].

Одним із перших М. Костомаров ствердив, що слово «Русь» в XI столітті й на початку XII сприймалося в розумінні Київської землі або федерації земель під началом Києва. Новгород в останньому значенні був Руссю, та в першому – ніколи; навпаки, й потім часто протиставлявся Русі, коли говорилося про стосунки до Києва, наголошував М. Костомаров. Учений довів московському критикові його небисторонність, уважаючи, що продовження дискусії в ненауковому річищі може довести шовіністично налаштованого опонента до тієї межі, за котрою проводити серйозну розмову буде неможливо. Російський критик свідомо розмежував поняття «народність» і «звички», відносячи до останніх усе, що йому не подобається, а до перших – свої історичні вигадки, як от північну цивілізацію, котра начебто існувала в давні часи. А тим часом, ставить М. Костомаров «крапку над «і», *«відокремлення звичок від істинних елементів – це московська хитрість; ми скажемо: це наші істинні елементи народності; вони нам дорогі, священні, а ви скажете: неправда, це звички, ви повинні їх позбутися, а ось ваші елементи, – і будете вказувати на те, чого насправді не було в історії і тепер нема в духовнім і суспільному житті, або ж на те, що й існує, та ми від нього відвертаємося, як від набутих звичок»* [2, 110].

Не можна не зауважити глибини провіденційного мислення М. Костомарова в цій, на перший погляд, вузько конкретній площині й ризикованій на той час сміливості їх декларації. Адже дискусії щодо Новгорода перманентно дотепер виникають у часи загострення політичних протистоянь, зокрема виникнення й

поширення неопанславізму, ідеології євразійства тощо. Положення та їх історичні докази, висловлені М. Костомаровим, отже, набувають нової актуальності, допомагають адекватно оцінювати перманентні шовіністичні тенденції, орієнтуватися в складній сув'язі новітніх витків етнополітичних протистоянь.

P.S. Коли матеріал готувався до друку, відомий російський естрадний гуморист у телевізійному ефірі з захопленням говорив про своє «наукове» відкриття «історико-лінгвістичного» характеру. Буваючи в різних країнах як естрадний читець-декламатор, він звернув увагу на те, як багато в інших мовах часточок, подібних до російської. На цій основі дійшов висновку, що в пра-пра-пра-давні часи десь далеко на півночі існував якийсь дуже могутній і особливо мудрий народ. Про це він ніби прочитав у якійсь книзі, збереженій родиною старовірів. Танення льодовиків змусило цей народ емігрувати південніше, і від нього пішли («розсіялися») по планеті *всі* (sic!) народи землі, які заселили навіть Індію і Китай, звідси (від розсіятися) – *Россія*. Естрадний гуморист відомий заголові своїми насмішками над європейцями й особливо американцями, був цілком серйозний, коли «віщав» свою «наукову» версію панславізму, звівши до всевітнього «ніщо» всі інші народи, які тому мають поклонятися своїм пращурам. Залишається здогадуватися, чи ці його «знання» набуті в початках естрадної кар'єри в складі агітбригади при КДБ СРСР, чи це незбутнє, глибинне, з тих часів, коли його пра-пра-пра-... ще в сіряках, але вже називали інших «полячишки, немчишки...».

Розмовляв естрадний гуморист із відомим телеведучим, на бесідах якого буває багато знаних відомих російських та українських діячів різних галузей. Співбесідник ведучого просто експромтом «творив», справді артистично, таку суміш антинаукових примітивних нісенітниць, що було б соромно за нього, якби не страшне жало інсинуацій професійно-провокативного характеру, здатних засмітити бездумні неосвічені голови. На них, очевидно, й було розраховане підтверджене численними, на межі божевільних маніакальних марень, «прикладками» положення про всевітню спорідненість усіх мов з російською. Це мало б довести першість російської мови і, отже, Росії щодо походження всіх народів земної кулі. Для їх нищівного висміювання, зловтішання

над характеристиками й звичками гуморист не шкодує, як правило, творчої енергії. На позитивному сприйманні публікою такого змісту сатири, зауважимо, він загалом будує свої виступи. Залишається з жалем констатувати, як мало ще знаємо публіцистичну спадщину М. Костомарова, як потрібна тепер його здатність нищівно відповісти любителям легко й безкарно творити свою науку ненависті до тих, хто ще й платить за це свої кровні зароблені. Воістину правий був М. Костомаров, малюючи свій народ толерантним і терплячим.

Література

1. *Куліш Пантелеймон*. Листи до М. Д. Білозерського / Пантелеймон Куліш. – Львів–Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1997. – 219 с.
2. *Костомаров Микола*. Правда москвичам про Русь / Микола Костомаров // *Основа*. – 1861, жовтень. – Кн.10. – С. 100–113.

Вправи, запитання й завдання для роботи на практичних та семінарських заняттях

1. Записати за допомогою технічних засобів 20-хвилинну розмову з респондентом (місце і тема розмови – на вибір студентів: на вулиці, у кафе, бібліотеці тощо). Здійснити редакторську правку й обґрунтувати її. Зберегти, по змозі, особливості лексики респондента. Логіку й доцільність збереження й співвідносності «живої мови» та редакторської правки обґрунтувати, винести на обговорення в аудиторії.
2. У формі обговорення, дискусії проаналізувати погляди Костомарова на освіту й навчання.
3. Виявити особливості змісту і форми публіцистичних творів XIX століття в порівняно сучасності.
4. Підготувати матеріали для статті на морально-етичну тему. Використати погляди Костомарова. Зіставити з сучасними поглядами.
5. Матеріали винести на обговорення на практичному занятті в формі дискусії, щоб сформулювати вміння усного діалогічного мовлення.
6. Провести аналогі щодо дискусії з розглядової проблематики в сучасній публіцистиці та ЗМІ. Обґрунтувати позиції, які, на ваш погляд, пропонують логічне її розв'язання і підкріпити висновки ілюстрацією матеріалів.

4. «Тисячоліття» [Росії] – заперечення давніх і новітніх проімперських тенденцій

Аналіз чинників, викликів, ризиків і перспектив становлення української держави, зокрема й насамперед духовного, викликає потребу відстежувати і вивчати національну традицію в цій парадигмі не тільки в контексті суспільно-історичного розвитку, а й у площині тягlosti духовної еволюції українства в умовах бездержавності. Микола Іванович Костомаров був серед тих, хто уформовував у цих умовах традиційні основи ідеологічного, суспільно-політичного мислення українства в час переходу від формування ідеалів до їх політичної пропаганди в другій половині XIX століття. Цю функцію взяла на себе українська інтелігенція, що саме тоді формувалася як активна суспільна сила по більш як десятилітньому періоді стагнації після розгрому першого в Україні політичного клубу – Кирило-Мефодіївського товариства. Водночас на характері її мислення та поведінки позначилася сув'язь багатьох різновекторних факторів, які ускладнювали розуміння ситуації, конкретики завдань і перспектив діяльності. Насамперед це формоване століттями почуття меншовартості, колабораціонізм і готовність до нього значної частини заможного українства, брак належної освіченості, замкнутість ідеологічного простору, політична загроза відкритої демонстрації прагнень і намірів.

До такої інтелігенції звернена стаття Миколи Костомарова «Тисячоліття», надрукована в ч. 5 «Санкт-Петербурзьких Відомостей» за 1862 рік [1] й актуальна і для свого часу, і для сьогодення. Уже заголовок статті містить цікавий, промовистий і недвозначний підтекст, який дав змогу її автору не тільки відверто висловити свої думки, а й повернути її напрямок у площину суспільно-політичних проблем тогочасного українства. Так, після назви «Тисячоліття» слово «Росії» виокремлене квадратними дужками. Промовистість

цього графічного оформлення і його зміст не викликають сумнівів: історія Росії в тлумаченні автора не вкладається в цю історичну тяглість – вона коротша й принципово інша. Саме таке прочитання дозволяє ціла низка науково-історичних статей М. Костомарова, де він говорить відверто про те, що держава Росія має далеко не тисячу років. І докази свої ілюструє історичними фактами. Погодьмося, стверджувати таке в час офіційно-державної ювілейної ейфорії – крок більш ніж сміливий – героїчний по своїй суті як на політично проскрибовану людину.

У статті «Тисячоліття» М. Костомаров аналізує в площині духовної еволюції тисячолітній шлях розвитку саме Русі, а не Росії, ті обставини, які вплинули на сучасне йому суспільне становище українства, функціонування його в політично та економічно підневільному просторі, ускладненому внутрішньоімперськими міжетнічними взаєминами, які час від часу загострювалися під впливом провокативних дій представників шовіністичного напрямку. Україна здебільшого ставала заручницею тогочасних міжетнічних ударів та суспільно-політичних претензій тих, хто населяв територію російської імперії, оскільки українству при цьому провокаційно інкриміновано опонентами (для досягнення своїх справжніх цілей) найтяжчі політичні звинувачення – наміри сепаратизму. Публіцист окреслює тактику політичної поведінки свідомого українства, завдання і способи їх реалізації для захисту від звинувачень й одночасного утвердження національної ідентичності українства в сучасних йому умовах і на перспективи. Учений-публіцист розкриває сучасникам джерела раціонального суспільно-політичного мислення в науковому аналізі тисячолітньої історії народу. При цьому, номінуючи свої дослідження історією Росії, говорить саме про Київську Русь, а далі про Україну як складник імперії. Говорячи про позитивне й негативне в проблемах державотворення, аналізував духовну еволюцію саме українського народу, застерігав однодумців і всіх прогресивних сучасників від помилок, які спричиняли і спричиняють фатальні для народу наслідки в історичній проекції його тривання. Вдумливий аналіз статті «Тисячоліття» засвідчує актуальність її положень, усвідомлення їх сутності й значення для новітнього державотворення.

Грунтовний соціально-політичний аналіз тогочасної ситуації в статті «Тисячоліття» здійснено на найбільшому злеті публіцистич-

ної діяльності Миколи Костомарова, в середині XIX століття, коли набирав активного розвитку процес творення історичної інтелігенції Центральної і Східної Європи. Її генетичною рисою, проєктованою також на свідомість, було, за висловом відомого сучасного польського культуролога Богуслава Бакули, *«відчуття поразки національних сподівань, а це призвело до того, що вона протягом десятиліть залишалася у сфері літературних і політичних впливів утопійних течій»* [2 46]. Увесь цей до сьогодні не зжитий набір ідеологічної інфантильності та пристосуванства М. Костомаров намагається перевести в площину раціонального мислення, максимально окреслити його параметри та завдання щодо розв'язання проблем, адекватні тогочасним умовам і можливостям. Його турбувало, що заручниками складнощів ставала малоосвічена, охоплена національним ентузіазмом українська інтелігенція та гарячкова та молодь, особливо студентська.

Серед проблем, які аналізує публіцист у цій статті, – захоплення модними політичними гаслами, підміна активної суспільної праці голосними заявами, резонансними акціями, пустослівний, позбавлений підґрунтя псевдоевропеїзм, ідеологічна інфантильність, трагічна станова роз'єднаність українства, недостатнє розуміння ним змісту подій, ситуацій і фактів. Гостро стояла на той час, зокрема, проблема міжетнічних взаємин, низького рівня освіченості серед інтелігенції, потреба належної освіти для простолюду, бездумне захоплення чужоземними модними гаслами без розуміння їх сутності та ін. Уже простий перелік показує суть порушених публіцистом проблем, їх пролонговану невикінченість і нагальну потребу розв'язання в сучасних умовах. Надто коли зауважити, що кожна з них М. Костомаров, розглядаючи в історичному контексті, з'ясовує, аналізує, попереджує про можливі негативні наслідки, проєктуючи їх у перспективі, дає слушні поради щодо розв'язання з позиції утвердження й зміцнення становища українства.

Стаття «Тисячоліття», таким чином, як і численні науково-історичні, публіцистичні праці Миколи Костомарова, формувала вектори суспільного мислення. Він розкривав сутність суспільних проблем, опираючись не тільки на історичний досвід, а й на духовні традиції народу, виходячи з його національної ідентичності та обстоюючи право народу на неї. Саме тому кожна його стаття викликала спалахи полеміки, а часто й політичні провокації. Гострі

дискусії, які вів М. Костомаров зі своїми опонентами з приводу вітчизняної історії зазвичай «прочитувалися» ними в тогочасному політичному контексті, як не маскував їх автор за науково-історичним флером. Практично кожну сентенцію М. Костомарова опоненти негайно переводили в тогочасний суспільний дискурс. Але таким чином вони одночасно й увиразнювали справжній зміст і сутність його праць, говорили більше, ніж сам М. Костомаров у тій чи тій статті. Брак у політичних противників такої багатой конкретики історичних фактів, якою володів Микола Костомаров, сформоване хибне партикулярне розуміння ними проблеми чи явища, трактування їх у дусі офіційної імперської ідеології публічно оприлюднювало слабкість супротивників-диспутантів, робило їх смішними в очах суспільства.

М. Костомаров не упускав жодної можливості це педалювати, гостро висміяти наукову й політичну недолугість опонентів. Він володів як публіцист даром сатири і сарказму, успадкованим від полеміки середньовіччя, яке він досконало вивчив. Тим із більшою люттю опоненти фокусували свої звинувачення на тому, що найбільше загрожувало М. Костомарову, – сепаратизмі, але тим сильнішими й переконливішими у світлі дискусій проявлялися позиції М. Костомарова. Він перебував в епіцентрі ударів, не залишав без уваги жодної спроби заперечити доведену історичними фактами правоту своєї позиції. Оскільки основні проблеми суперечок групувалися навколо національного питання, стає особливо зрозумілою вага і для нашої сучасності його полемічних статей, яких написав Микола Костомаров понад триста.

Стаття «Тисячоліття» викликала черговий, особливо гострий спалах полеміки, нездорового сприймання, оцінок і поліційних провокацій. З'ясуємо причини. Загальновідомо, що характер осягнення історії в кожну епоху і в будь-якому суспільстві визначається тенденціями, що домінують у ньому. Коли загострюються тенденції – протиріччя набувають більшої гостроти. Історичні події й факти увиразнюються у світлі проблем сучасності, чітко проступає їх причиново-наслідкова тяглість. Оскільки наукові інтереси М. Костомарова лежали в парадигмі непростих стосунків чотирьох народів: українського, російського, польського, єврейського, де кожен готовий стояти на непорушних позиціях, то він як публіцист мусив володіти величезною кількістю історично незаперечних фактів, до-

казових аргументів. До того ж був не поступливо принциповим і безкомпромісним у своїх переконаннях, у дотриманні й обстоюванні істини. Це викликало особливий спротив, майже патологічну лютість опонентів, надавало дискусіям антагоністичного характеру, часто завдавало болю М. Костомарову, людині гуманній і толерантній щодо противників, відданих спільникам і друзям.

Прикладом служить хоча б дискусія з приводу єврейсько-українських взаємин, у якій М. Костомаров брав активну участь і яка викликала в нього гірко роздратування й навіть тимчасовий напад песимізму. Приводом, як відомо, стала запальність і зайва гострота висловів Пантелеймона Куліша, часто поверхового в судженнях, не поступливого й одночасно мінливого у своїх переконаннях та позиціях. М. Костомаров виступив на захист одностаттєвими «Иудеям. Объяснение по поводу слова «жид» та «Еще заметка об Иудеях» («Основа», 1862, кн.1, 5). Спростовуючи на основі наукових фактів звинувачення, одночасно він намагається в толерантній формі з'ясувати причини міжетнічних непорозумінь, викликаних не тільки українством.

Цей та інші факти малюють гостроту ситуацій, навіть фізичної небезпеки для самого М. Костомарова. Принаймні на таку думку наводять дорожні пригоди з наїздами на нього фіакрів у часи особливо гострих дискусій. Наслідками цих наїздів, особливо другого, була втрата здоров'я. Однак ніхто й не думав про хоч якісь розслідування. Усе було списане на прикрий випадок. Та ж не поступливість призвела до відмови від викладання в університеті, що погіршило його матеріальне становище, позбавило вченого можливості викладати свої думки студентам. Викладачем був трагічно мало. Через свою порядність у моральних питаннях, погляди на суспільну поведінку студентської молоді, заперечення її участі в політично спровокованих акціях він назавжди за власним рішенням позбувся кафедри і можливості викладати. Політичні та студентські заворушення в Петербурзі, польське питання ставили М. Костомарова постійно перед вибором чину, позиції. Справжній підтекст його фактичного позбавлення можливості викладати не викликає вже тепер жодних сумнівів. Суперечки зі студентами були використані урядом як привід. Причини того, чому так рано скінчилася педагогічна кар'єра М. Костомарова, погано приховані в редакціях газет «Русский вестник» і «Московские ведомости», очолювані

горезвісним М. Катковим. Саме звідти линув шалений потік агітації проти М. Костомарова. Розумів це тоді й сам Микола Костомаров, коли в розквіті творчих сил у 1862 році залишив університетську кафедру. Болісно сприймав нестерпну атмосферу наклепів, звинувачень, «статей», які за своєю суттю були політичними доносами, особливо заборону викладання в Київському університеті, куди був неодноразово запрошений за рішенням вченої ради. У листі до Михайла Максимовича він писав, що не пускають його на Україну «сильні світу цього». А він так би хотів провести там решту своїх днів. Зроблено це було по-фарисейськи підло. Міністерство освіти запропонувало йому пожиттєвий оклад професора, якщо він відмовиться від посади в Київському університеті. М. Костомаров принципово відмовився від такого «дарунка» влади, залишився зі старою матір'ю без засобів для життя.

Трагедія Костомарова-полеміста і вченого була насамперед у тому, що він стояв знаннями і обсягом мислення не тільки понад політичними противниками, а й вище односторонців, які часто не розуміли його пристрасті, непоступливої принциповості навіть у деталях. Усе пояснювалося запальним характером публіциста, що позначався на способі ведення дискусій, гострота яких була викликана насамперед тим, що він обстоював права народу, уярмленого політично і знищеного духовно. Це викликало й гострий спротив, і насторогу офіційних кіл, наляканих привидом сепаратизму. Противників мало турбувала логіка і правдивість доказів ученого, опертих на широкі ілюстрації історичних подій і фактів. І професіонали, і дилетанти, його опоненти найчастіше були апріорно заангажовані, постійно «осучаснювали» предмет суперечок, наперед визначали для себе хід і висновки дискусій. Часто (і найчастіше) дискусія з М. Костомаровим використовувалася як намагання вислужитися перед урядом і довести зайвий раз лояльність. Це робило боротьбу різноплановою, виснажливою для вченого, було джерелом зайвих моральних зусиль і фізичного напруження.

Людина свого часу, М. Костомаров стежив за всім, що відбувалося в науковому та суспільно-громадському житті. Учений глибше від інших розумів причини і наслідки подій і фактів, до того ж оцінював їх з патріотичних позицій. Був, як уже зазначалося, наділений умінням досягнути предмет розмови і в ретроспективі, тобто в контексті конкретних фактів історичної доби, які використовував

на підтвердження своєї позиції щодо тогочасної дійсності, і в перспективі його значення для суспільства. У своїй сучасності бачив наслідки минулих історичних ситуацій, їх взаємозв'язки та проекції. Ці риси, як і талант письменника, робили М. Костомарова блискучим полемістом.

Був одночасно глибоким і цікавим співбесідником, об'єктивним і принциповим, готовим відмовитися від своєї позиції, але тільки за наявності переконливих доказів з боку опонента. Особливої ваги надавало його публіцистиці те, що М. Костомаров був діяльним патріотом, уперто домагався наслідків своїх переконань, їх практичного втілення. Зокрема увиразнював суспільні погляди в художній практиці, літературу збагачував темами й жанрами. Він збирав кошти на підручники українською мовою для простолюду, інтелектуально й духовно збагачував молодь викладацькою діяльністю. Щодо історичної науки, аналогів його подвигу важко знайти. М. Костомаров розумів важливість своєї праці для України, тому знову і знову виносив національні питання на голгофу полемічних зударів-розтерзань, послідовно в різних ракурсах проблеми обстоюючи право українців на національну самоідентичність.

Стаття «Тисячоліття» розгортає широку й докладну картину тогочасних обставин у світлі ідеологічного осмислення, одночасно розкриває погляди Миколи Костомарова на найбільш важливі суспільно-історичні події. Загалом прийнято (за М. Грушевським. – *Авт.*) вважати десятиліття від закриття «Основи» в 1862-му і до кінця 60-х років періодом духовного застою, «антрактом» у розвитку українофільського руху, пов'язаним із Валуєвським циркуляром 1863 року. Заборонена наукова, перекладна, навіть популяризаторська література українською мовою. Серйозні перепони ставилися щодо вивчення історичного минулого України, фольклору та етнографії, упровадження навчання українською мовою. В офіційній ідеології уряду всіляко гальмувалися спроби аналізу тогочасних подій. Активізувалася російська реакційна публіцистика, частішали виступи шовіністично налаштованої частини вченої російської інтелігенції та чиновництва, загострювалися суспільно-політичні та міжетнічні обставини в Росії, посилювалися заборони в цілих галузях життя і духовної діяльності суспільства.

Усе це не зупиняє М. Костомарова. Він виносить ці обставини на розсуд суспільства в статті «Тисячоліття». Аналізуючи ретроспек-

цію, оцінює ситуацію, прогнозує наслідки. Цим одночасно намагається не тільки активізувати роботу української інтелігенції на ниві національної ідеї, а й окреслити її зміст, параметри, способи організації. Він в епіцентрі діяльності, у одній особі – це ціла освітня установа університетського типу для тих, хто в силу обставин недостатньо орієнтувався у виборі позиції та способів діяльності. Про це можна судити насамперед зі змісту та характеру статті «Тисячоліття», що є своєрідною широкою ілюстрацією суспільних думок цього періоду, світогляду самого М. Костомарова, активність якого саме в цей період доводить, що переконаність його позицій і відданість українській національній ідеї не залежали від суспільних обставин, не знали духовного застою.

М. Костомаров аналізує тисячолітній шлях розвитку Русі не тільки в контексті суспільно-історичного прогресу та економічних здобутків, а й у площині духовної еволюції. Тому насамперед дає об'єктивну оцінку духовності сучасного йому суспільства і тих впливів, унаслідок яких вона формувалася і які були найважливішими чинниками формування суспільної думки. Він досліджує суспільні настрої панорамно, широко, розкриває їх сутність логічно, аргументовано. Найбільш гостро виступає публіцист проти демагогії в будь-яких її проявах, проти прагнення зробити суспільну діяльність модною вивіскою для людей насправді байдужих до того, що відбувається в громадському житті. Особливо актуальними думки М. Костомарова є тому, що письменник підкреслював перманентну живучість такого явища і його тривалі негативні наслідки для суспільства. Він писав: *«Неясне гудіння круг нас. Ми чуємо заповідні слова: вперед, прогрес, розвиток, свобода, гласність, т. ін., і т.ін. – цілий словник чарівних речень, що змушують до руху нерви того, хто хоче видаватися громадським діячем. Та ми не з'ясували собі значення цих слів, тому що не знайшли ще безпосереднього тісного застосування їх до умов свого життя»* [1, 126].

Бачимо, як глибоко розумів і точно оцінював М. Костомаров характер суспільної думки в Російській імперії середини XIX століття. Бачимо також і те, що рівнем і характером власних оцінок суспільного життя він випереджував оточення, мислив глибше і бачив далі. Мав за приклад і факти з історії волелюбного українського народу, й зразки з життя вільних духом людей інших епох і народів. Зрештою, спостерігав діяльність патріотично налаштованої україн-

ської інтелігенції, в оточенні якої формувався його світогляд, діяльність якої жила і його сили.

Окремо зупиняється Микола Костомаров у статті «Тисячоліття» на проблемах науки й освіти, говорить про необхідність поставити їх вище за суспільні обставини, понад політичні тенденції і течії. *«Багато тлумачень про повагу до науки і необхідність освіти, а насправді і мало поваги до науки, і освіта неповна: коли виникає потреба в спеціалістах з тої чи іншої галузі людських знань – доводиться шукати їх з Діогеновим ліхтарем або вдаватися до іноземців»* [3, 126], – резюмує М. Костомаров. Має на увазі, крім усього іншого, також характер і наслідки студентських заворушень навесні 1862 року, з якими в його долі було пов'язано дуже багато. В «Автобіографії», характеризуючи деяких активістів студентських заворушень, зокрема відомого Дмитра Писарева, М. Костомаров говорить про вражаюче низький рівень їхніх знань, вимоги ректорату щодо поблажливого (на всякий випадок) ставлення до оцінювання цих активістів. У «Тисячолітті» М. Костомаров критикував і систему освіти в Росії загалом, і навчальні програми, які, на його думку, пишуться так широко, що людина, котра закінчила університет, мала б бути надзвичайно освіченою, а якою мірою це не відповідає дійсності і неможливе, вважає він, – покаже кожному власна совість.

Багато уваги приділяє у своїй статті М. Костомаров тогочасній ліберальній інтелігенції, об'єктивно вказуючи на причини її суспільної непродуктивності. Він осуджує тих, хто хоче виявити себе в багатьох сферах життя, бере не по силі, надто багато хоче, надто багато надіється, планує, але мало докладає зусиль, щоб це зробити. Звідси, природно, випливає, що в багатьох тільки на словах те, чому слід бути в справах.

Правдивість оцінок суспільного оточення того часу підтверджує, серед іншого, лист Пантелеймона Куліша до Миколи Білозерського з Петербурга, датований 6 березня 1864 року, де, зокрема, наголошується: *«Ще в Москві повіяло на мене політичним чадом, у якому перебувають численні петербурзькі голови... Люди марять наяву нездійсненними очікуваннями. Скучно і жаль слухати книжні бесіди прогресистів. У шляхетному обуренні на жорстокі вчинки різних немудрих осіб ці добродії відсторонюються від участі в справах, ... на які могли б мати благотворний вплив, між тим не*

роблять нічого і в інших сферах життя, уявляючи, що досягають чогось безконечними тлумаченнями» [3, 159].

М. Костомаров гостро засуджує пусті балачки про самопожертви і жертви на українську справу інтелігентів-сибаритів, для яких дрібне марнотратство для самонасолоти житейським комфортом миліше від практичних дій, зокрема й жертвування для освіти народу. Причину вбачає він у відсутності справжньої, а не надуманої внутрішньої духовної свободи як запоруки втілення в життя прекрасних численних бажань. Проблемі внутрішньої духовної не-свободи інтелігенції приділяє публіцист дуже багато уваги, розкриваючи її генетичні причини, як і фатальну відсутність єдності прагнень та дій: *«Правда, в нашому народі багато заповіданого праотцями пасивного терпіння, часто дивовижного, але нема у нас терпіння вільного, яке випливає з твердої рішучості йти дорогою, вказаною розумним переконанням. Ми говоримо про суспільну єдність, про взаємодію, але як мало цього насправді – доводить та риса нашого співжиття, що ми постійно соромимося в товаристві незнайомих людей і не можемо бути відверті. А це через те, що в нас нема мети, яка викликає взаємодію і суспільну єдність... У нас багато ідеалів і нема найближчих прямих завдань, а тому наші прагнення, замість дійсного життя, звертаються у сферу моди – найсумніший кінець! – писав М. Костомаров. – Властивість моди – змінюватися і не мати розумної основи... Вона породжує порожнечу, не сприяє ні розумовому, ні фізичному вдосконаленню. Це навіть не звичай, а лише тимчасове уявне перебування в певній ілюзорній іпостасі, яка є фальшем і фальш породжує навколо себе» [1, 127].* Вилучені без найменших змін із контексту статті «Тисячоліття», ці слова, хоч минуло понад півтора століття, стали б окрасою передової сучасної суспільної думки.

Піддано осудові також у статті «Тисячоліття» самовихваляння, як і «самоїдство» російської демократичної інтелігенції. Росіяни, уважає публіцист, що населяють величезну державу, перед якою повинні всі, на їхню думку, схилити голову через величезні географічні обшири та матеріальні надбання, – лише тішать себе думкою про те, що вони не відстали від вільної європейської цивілізації. Російський інтелігент здатний або самовихвалитися, або займатися страшним самоїдством. Це від того, вважав М. Костомаров, що в Росії для інтелігента практично немає можливості самореалізува-

тися. В цьому, власне, і полягає, на його думку, найбільша трагедія мислячої і талановитої людини його епохи. Без сумніву, і сучасної нам також. Можна тільки подивуватися глибині мислення українського політика-публіциста М. Костомарова.

Аналізуючи публіцистичні виступи Миколи Костомарова, слід урахувати декілька чинників. Зокрема те, що в них не йдеться про ототожнення російської та української інтелігенції. Формально М. Костомаров і його однодумці були російськими інтелігентами. Це, зрозуміло, спричинене об'єктивним становищем їх як громадян Росії. І українські інтелігенти відчували на собі такі самі негативні суспільні чинники. Тому зрозуміло, що звинувачення в бездуховності, у відсутності суспільних ідеалів стосується значною мірою української інтелігенції, особливо коли йдеться не лише про прогрес, освіту, свободу думки, а й про громадянську пасивність. Однак інвективи М. Костомарова спрямовані насамперед не проти інтелігенції, а головно, нехай і опосередковано, не прямо, часом у підтексті – проти консерватизму урядової політики, задушливої атмосфери в суспільстві того часу, спричиненої реакційною антинародною і антинаціональною щодо неросіян політикою.

Основний вектор звинувачень М. Костомарова, оприлюднених у його статті «Тисячоліття», яскраво проступає у світлі пізніших означень походження, характеру і чину російської інтелігенції XIX століття. Одне з них належить Юрію Липі. Він уважав тогочасну інтелігенцію явищем суто російським, що постало більш-менш від 30-х років, одночасно з розвитком університетів. На думку Ю. Липи, це не були інтелектуалісти на зразок тих, що виростили по всіх країнах Європи з власного національного ґрунту. Російський інтелігент не постав з народу і був від нього далекий. Тому *«ненавидів традицію, бо традиція дає відповідальне і важке життя, без моральних і інтелектуальних ексцесів... ненавидів і минуле, був антиісторичний»* [4, 196]. Натомість прагнув будь-що творити історію, але у свій спосіб, замінивши сітку поліційних інституцій сіткою амбіційних екстатичних фанатиків-доктринерів. Щоб відчуті реальність життя, російський інтелігент, на думку Юрія Липи, просто потребував духовних струсів.

На придушення інтелектуалів у Росії працював увесь уряд. Їх засилали в Сибір, оголошували божевільними, знадчували дружніми листами й обіцянками (Дубельт – Куліш). *«Безґрунтовність інте-*

лігенції, – читаємо в Ю. Липи, – впливала з різних причин: її не допускали до урядів, її відмежовували всіма силами не тільки від мас, але взагалі від реального життя. Алкоголізм, сексуальні квестії і брак моральних обов'язків – це те єдине, що рекомендував петербурзький уряд, скажімо, своїм молодим студентам. Остаточно зоставляв інтелігентам ще й безконечне теоретизування» [4, 195].

Юрій Липа використовує у своїй праці «Призначення України» спогади приятеля свого батька, полковника І. Ф. Струся (1831–1910) про визначних російських інтелігентів, «аристократію російської науки і журналізму». Він уважав, що вона позбавлена сили характеру й переконань, щирості й шляхетності, незмінності й безкорисливості. Його вражали розпусність і бруд до неможливості Некрасова в грошових справах, безсоромна злодійкуватість Панаєва, цинізм і користолоубство кумира молоді Чернишевського. Слід згадати при нагоді дуже об'ємну, повну, різнобічну оцінку М. Костомаровим Чернишевського в «Автобіографії», зокрема атавістичний атеїзм цього, за висловом М. Костомарова, «диявола в людській подобі», здатного спрямувати в обраному ним напрям цілі легіони людей і стояти осторонь, насміхаючись.

Українська інтелігенція, на думку Юрія Липи, творилася на принципово іншому расовому, національному та освітньому підложжі, де існували іманентно принаявність державницької традиції, як і західного елемента в освіті і культурі, традиції українського села як джерела духовного потенціалу. «Громади», що вповдовж десятиліть перед 1917 роком діяли в Петербурзі, Києві, а потім у інших великих містах, гуртувалися за національною належністю, характеризувалися високою моральністю. Особисте знайомство, відвідини, спілкування, імпрези, з'їзди сприяли згуртуванню, зміцненню й посиленню переконань. Не було, як зазначали пізніші дослідники жандармських архівів (Лі. Гримало-Сідлецький), серед членів громад поліційних агентів. Першою ознакою громад

було високе сприймання історичної місії України, бажання донести хоч українську віру, хоч мистецтво, хоч моральний клімат, хоч історичні спогади і мову. Серед інших прикмет української інтелігенції, як відомо, була «муравлиність» праці, щоденні дрібні зусилля, які все ж давали цінні результати. Перешкоджали їм не тільки російська адміністрація, поліція, а й часто російські інтелігенти. За невинну роботу в гуртках грамотності звичним ставало виселення до диких місць Росії чи ув'язнення в жахливій Петропавлівській фортеці. Цей пласт у своїй цілості, незважаючи на появу численних праць, у сучасній суспільній рецепції, зокрема публіцистиці, ще мало оприявнений.

Наслідком праці українських інтелігентів поставали інституції на зразок Південно-Західного відділу Географічного товариства, часопису «Київська старовина», недільні школи, масова просвітницька діяльність громадівців.

Високо оцінюючи цю «муравлину» працю, Юрій Липа писав: *«Скільки ще знайдемо корисного матеріалу до будови нинішніх днів у синтетиків і аналітиків української духовності, таких як Федір Щербина, Михайло Грушевський, Дмитро Яворницький, Микола Костомаров, Кость Харлампович, Степан Томашівський, Володимир Барвінський, Федір Лазаревський, Вадим Модзалевський – їх багато»* [4, 199]. Вони вміли цю працю укрити у форму найбільш «захисну» перед очима адміністрації, однак під тою формою ховали найнебезпечніший зміст – органічну, расову духовність.

Не беручись однозначно оцінювати судження Юрія Липи щодо російської інтелігенції того часу, все ж зауважимо, що вони уявляють і суспільні обставини того часу, і характер оточення, в якому проходила діяльність М. Костомарова та його однодумців, дають змогу глибше зрозуміти сутність його праці «Тисячоліття», значення її для того часу, як і для становлення вітчизняної націєтворчої думки загалом, оцінити роль діяльності М. Костомарова не тільки в контексті минулого часу, а й у перспективі. Наводять вони й на думку про особливе спрямування статті «Тисячоліття» проти російської шовіністичної інтелігенції, середовище якої породжувало найзапекліших опонентів М. Костомарова, як і ненависників українства в цілому. Важливим є також те, що стосовно української інтелігенції поняття інертності, відсутності ідеалів, часто неущта М. Костомарову мислиться в площині насамперед націєтворчій.

Говорячи про ідеали загалом, він прагне утвердження в душах українства саме національних ідеалів – того рушія думки, без якого всяка діяльність обертається в колі власних амбіцій, а то й просто є наслідуванням модної манери поведінки.

Фокусування полеміки в площині проблеми ствердження окремішності українства надавало праці Костомарова-публіциста особливої емоційності, пристрасті. Це породжувало метафоричну образність його статей, інші ознаки художньої виразності – засоби іронії, часом сарказму, діалогізації, мовлення «від супротивника» тощо. Саме патріотизм М. Костомарова разом із талантом письменника визначив феномен його художньої публіцистики. Правда, дехто зі своїх-таки однодумців трактував як донкіхотство його невгасну послідовну пристрасть довести правильність своїх думок, відстояти, утвердити їх, знов і знов повертаючись до інваріантів думки, повторюючи її в статтях на різні теми. Спосіб скрупульозного ведення ним дискусії, а звідси і його позиції намагалися зробити об'єктом поблажливих насмішок. Для нього ж кожне питання потребувало наукової серйозності. У відповідях опонентам він намагався бути максимально об'єктивним і правдивим. Усе, що стосувалося національного питання, трактувалося ним надзвичайно поважно, незважаючи на те, чи мав він можливість висловитися прямо і відверто, чи змушений був головне передавати в підтексті, увиразнювати художніми творами. Сутність національного первня достатньо виразно відчували перманентно вороже налаштовані щодо українства суспільні елементи, яких була в Петербурзі, зрозуміло, більшість. Саме тому навколо праць М. Костомарова вирувала особливо гостра полеміка, яка робила його постать центральною в тогочасному громадському житті, хоч і часто завдавала йому болю, коштувала вченому фізичних і моральних зусиль. Те, що в такому антиукраїнському оточенні, у центрі імперії, проводив свою працю М. Костомаров, як подвиг ще мало оцінене.

Особливо гостро виступав Микола Костомаров проти тих, для кого громадська діяльність була своєрідною модою. *«Різниця між модою і звичаєм та, – роздумує він у статті «Тисячоліття», – що в звичаї, за відсутності мислительної критики своїх переконань і вчинків, бере участь серце; у моді його немає – там холодна пустота і безплідна уява, що творить навіть не окреслені образи, а неясні тіні, туманні привиди... Будь-яка прекрасна і смілива ідея,*

потрібна для суспільства і така, що, впроваджена в життя, стала б корисною для народу, – гасне. Тільки з'явиться вона в російському суспільстві – одразу засмоктується рутинною модою, стає надовго неможливою для застосування на практиці, а потім, при зміні моди, стає смішною для громадськості» [1, 127]. Від цього, зокрема, вважає публіцист, з'являється в суспільстві зневіра, атавістичний атеїзм.

Бездуховність М. Костомаров називає характерною ознакою внутрішнього світу багатьох інтелектуалів тодішньої Російської імперії. На твердження частини інтелігенції, що суспільство повинне йти шляхом розвитку цивілізованої Європи, але поки що Росія не дозріла до цього, оскільки населена молодим народом, М. Костомаров відповідає, що народ (має він на увазі, і це розуміють опоненти, український) вже не молодий, оскільки відзначає своє свідоме тисячоліття, чим не можуть похвалитися інші народи Європи. *«Наші недоліки не від молодості нашої, – писав Костомаров, – але також не від прямої нездатності думати і діяти – інакше в українському народі не було б розумних і талановитих людей – а від надто великої багатоманітності і складності наших суспільних питань... Нам потрібні не ідеали, а найближчі практичні завдання. Нам слід зібрати всі свої потреби, всі свої сучасні питання і виділити з них небагато, від розв'язання яких залежить успішне вирішення інших, і зосередити свої зусилля на перших, формулюючи їх якомога тісніше і точніше, не боячись труднощів, які проявляться в справі їх розв'язання і не лякаючись їх темних сторін, невідворотних у кожному предметі» [1, 128].*

Ідеї М. Костомарова, висловлені в статті «Тисячоліття», були програмними для української інтелігенції, такими залишаються й донині. Особливо коли поширювалися в той час модні, але неприйнятні для нього ліберальні, власне, псевдоліберальні радикальні соціалістичні тенденції. У ситуації суспільної стагнації вони все більше набували характеру терористичних інтенцій, а далі реалізувалися в практичних формах, аморальних за своєю суттю, часто безглузких з позиції майбутнього вчинках. Були особливо руйнівними для національної ідеї, оскільки багато з українських інтелігентів, перейнятих пристрасним запереченням соціальної нерівності, ставали соціалістами, навіть терористами.

М. Костомаров пропонує подумки глянути назад на тисячу років, щоб переконатися, як рішуче, але розумно й далекоглядно діяли наші предки, коли утверджували соціальний лад. Наводячи приклад із літопису про заклик варягів на Русь, М. Костомаров наголошує: *«Тут дивовижне для нас те, що народи, які живуть на великому просторі і за великої кількості умов, несприятливих для їх з'єднання, одноставно збираються для відторгнення від себе чужих завойовників і досягають мети. Свіжість їх зв'язків і, без сумніву, різноманітність питань, які тут же виникають у тодішній сфері життя, породжують хаос. Вони закликають до встановлення порядку силу зовсім сторонню, що не стосується до їхньої внутрішньої невлаштованості, об'єктивну і тому здатну бути посередником і миротворцем. Вони не повертаються до попередньої сили, яка тяжіла над ними і від якої вони себе позбавили. Причому русичі йшли на цей крок не з безвиході, не спонтанно, а свідомо. Народне віче ставилося до князів-варягів з належною шанною і поклало на них функції дотримання порядку у зовнішньому і внутрішньому житті; князь і віче – два різних за походженням начала, що подали один одному згоду на взаємодію, одне з другим пов'язане, одне другому необхідне»* [1, 129].

М. Костомаров бачив уже в давній Русі чітке розмежування влади на законодавчу і виконавчу, що послужило важливим рушієм для розвитку Руської держави, зберігаючи за народом активну волю вибору. Згодом історичні обставини змусили народ прийняти владу єдинодержавну, скоритися верховенству держави над правом, що й призвело до придушення ініціативи, до застою й духовної інертності. Характеризуючи на початку статті роль і позиції уряду в пригніченні суспільної думки, М. Костомаров підводить мислячого читача до висновку, яким опосередковано стверджує, що єдинодержавство стає гальмом на шляху духовної еволюції народу. Його елементи прийшли на Русь ззовні, через Візантію та татарське завоювання, і протирічать ментальності руського (читай – українського) народу.

Аналізуючи шлях, який пройшов народ за тисячу років, та інкорпоруєчи його наслідки в суспільний контекст сучасності, М. Костомаров ширше аргументує цей висновок: *«Незважаючи на не-*

схожість нашої цивілізації з цивілізацією наших предків IX століття, в нашому сучасному походженні є багато такого, що зближує нас з цією віддаленою епохою. Якщо наш сучасний державний устрій не має нічого подібного з побутом кривичів і слов'ян ільменських, то світ наших духовних сил, наших понять і устремлень може бути уподібнений такому ж хаосу; поле нашої духовної і суспільної діяльності таке ж велике і обширне, як земля наших предків, і так само нема в нас порядку, як його не було в тій землі. Як предки наші в IX столітті прийшли до необхідності прикликати до себе княжий рід, так і нам слід звернутися до головних завдань, коло яких повинні згуртуватися, скластися і їм підкорити всі наші багатоманітні сучасні питання» [1, 130].

Як бачимо, у статті «Тисячоліття» М. Костомаров не тільки аналізує настрої і думки сучасного йому суспільства, а й багато в чому проектує його тенденції на практичне втілення, отже, на майбутнє. Окреслюючи проблеми тогочасного поспільства в боротьбі за національну ідею, підкреслюючи роль інтелігенції в їх розв'язанні, він засуджує негативну роль диктаторства як гальма національного прогресу кожного з етносів імперії. Одночасно аналізує те в характері й поведінці, мисленні інтелігенції, що заважало їй очолити народ у його прагненні духовної самодостатності й економічного добробуту. Особливо актуальним є заклик Миколи Костомарова вивчити духовний досвід поколінь, у призмі якого «...звернутися до головних завдань, коло яких повинні згуртуватися, скластися і їм підкорити всі наші багатоманітні питання» [1, 130]. Через майже півтора століття, бачимо, вони залишаються не тільки не розв'язаними, а й ускладненими жорстокими реаліями життя українства в XXI столітті. А поради М. Костомарова-публіциста постають актуальним живим ферментом для їх вирішення.

Стаття «Тисячоліття» викликає роздуми про роль інтелігенції в час новітніх процесів. Не випадково ця проблема – на чільному місці в працях багатьох сучасних філософів, культурологів, письменників, чий інтелект і характер національного мислення не викликають заперечень. Перегук їх оцінок із думками Миколи Костомарова уяскравлює значення його публіцистики, потребу її освоєння широкими колами сучасників, провіденційний характер мислення

письменника. Слушність думок Миколи Костомарова про зміст і характер головних завдань українства, потребу послідовного розв'язання особливо важливих для дальшого прогресу, розбудови державності, – знаходить яскравий відбиток у роздумах про «духовну ауру нації» Ліни Костенко. Письменниця в романі «Записки українського самашедшого» на широкому панорамному суспільному тлі змальовує розгубленість сучасного інтелігента перед жорстокістю часу, іншими викликами глобалізму. Глибокий аналіз наслідків тоталітаризму для інтелігенції подає польський культуролог Богуслав Бакула. Він акцентує її маргінальний суспільний стан, ідеологічну роздробленість, використання в осягненні політичних цілей. Матриця змісту його статті «Польська інтелігенція: сучасність і спадщина попереднього періоду» до деталей ідентична щодо характеристики українського інтелігента з його незжитою проблемою меншовартісності у вимірі постімперіалізму, посткомунізму. Оксана Пахльовська пов'язує цей комплекс із низьким рівнем освіченості інтелігенції. Роман Рахманний (Олійник) застерігає перед навалюю міщанських тенденцій серед молоді, говорить про тотальну підміну вищих людських цінностей дотеперішними.

Препаруючи проблеми сьогодення в деформованому дзеркалі духовної аури нації (Ліна Костенко), вони акцентують саме ті питання, на які звернув свого часу увагу Микола Костомаров у статті «Тисячоліття» та в інших публіцистичних творах. Це ще одне свідчення потреби введення духовної та ідеологічної спадщини публіциста в новітні умови державотворення.

Література

1. *Костомаров М.* Тысячелетие [России] / М. Костомаров // Санкт-Петербургские ведомости. – 1862. – №5. – С. 126–141.

2. *Бакула Богуслав.* Польська інтелігенція: сучасність і спадщина попереднього періоду/ Богуслав Бакула // Сучасність. – 2002. – № 1. – С. 46–55.

3. *Куліш П. О.* Листи до Білозерського / П. О. Куліш; НАН України, інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – Львів–Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 1997. – 220 с.

4. *Липа Юрій.* Призначення України / Юрій Липа. – 2-е незмінне вид. – N.Y.C. : Говерля, 1953. – 308 с.

Вправи, запитання й завдання для роботи на практичних та семінарських заняттях

1. З'ясувати на прикладі творчості М. Костомарова основні риси публіцистики XIX століття та її жанровий діапазон.
2. Дати обґрунтовану відповідь на запитання:
 - які проблеми сучасного суспільства суголосні з адекватними в суспільстві XIX століття?
 - у чому їх інваріантне вираження?
 - якою мірою вони подолані? (Запропонуйте власні шляхи подолання);
 - у чому полягають, на ваш погляд, головні завдання сучасної публіцистики?

Пропонуємо вправу:

3. Проаналізувати усно зміст і характер відповідей студентів.
4. Сформулювати визначення: «Творчість М. Костомарова в означенні головних завдань сучасної публіцистики».
5. До запропонованого в посібнику аналізу статті Костомарова «Тисячоліття» придумати варіанти власних заголовків. До кожного з них зробити підзаголовок, що уточнює головний. Колективно обговорити позитивне й прорахунки в їхньому змісті та стилістиці.

5. Міжетнічні взаємини в публіцистиці Костомарова

Тенденції гуманізації світового простору ставлять домінантою новий тип етнополітичних стосунків між державами на основі взаємоповаги, рівності, толерантності, солідарності. Для України, яка переживає третє (за Я. Дашкевичем) національне відродження, важливе значення має освоєння нової методології цих стосунків, історіософське обґрунтування найбільш важливих їх складників у парадигмі націотворення, державотворення. У цьому дискурсі потрібна реконструкція суспільного ідейного та культурологічного простору українства, пробудження, відновлення почуттів усвідомлення своєї самодостатності як нації і держави. Суспільство мало б здійснити *«складні операції принципово нового осмислення вітчизняного історич-*

ного та філософського досвіду в сучасному інтерпретативному ключі, опанувати явища цілковито невідомі, «стягнути» в одне ціле розрізнені культурні материки з їхньою національною специфікою» [1, 79], – вважає Оксана Пахльовська.

Імена, явища, твори, документи, вилучення яких перервало тяглість ідейного поля конструктивного державотворчого характеру, слід повернути не тільки в науковий обіг, а й у активну суспільну рецепцію в зовсім інший історичний час, з властивою йому іншою динамікою, іншим ідеологічним, політичним простором, новими ціннісними орієнтирами, які формувалися без впливу вилучених фрагментів мислительних і культурних набутоків нації. Натомість вилучити елементи, заангажовані деструктивною методологією та політичними впливами.

Публіцистика України, яка була і є творцем, складником, інструментом ідеології, засобом впливу на свідомість поспільств, піддавалися запрограмованим інспіраціям, виконуючи і свої органічні, і невластиві для себе функції. Вона стала сьогодні полем дискурсу ідеологів, філософів, митців, котрі у взаємній опозиції трактують одні й ті самі явища під часто діаметральними кутами зору. Це не сприяє виробленню сучасної конструктивної методології мислення. Ускладнює становище потік інформації, в якій елітні явища змішуються з субкультурними, мислення набуває побутових рис, що робить особливо складним процес опанування ширшим поспільством ідеологічного простору сучасності.

Польсько-українські взаємини в ньому належать до складних, мають столітні позитивні й негативні традиції, часто теж сприймаються й трактуються на рівні побутового мислення, з суб'єктивних, а не державотворчих позицій. За сучасного осягнення континууму польсько-українських міжнаціональних взаємин, вважає Ярослав Дашкевич, один із найбільш об'єктивних дослідників цієї проблеми, слід узяти до уваги декілька важливих позицій. По-перше, *«наукові дослідження про стосунки між народами, – зазначає історик, – чи в плані етносоціології, чи етнолінгвістики, чи, врешті, етнопольтології – досягли високого ступеня розвитку. Тому важливо викласти певні остаточні результати таких досліджень безвідносно до того, чи вони мають, чи не мають зв'язок з польсько-*

українськими взаєминами» [2, 54]. По-друге, належить усвідомити, що становище підкореної країни сформувало в українському ідеологічному просторі оборонний тип національної свідомості, не зовсім відповідний вимогам і політичним реаліям сьогодення. Прямо протилежне стосується ідеології польської суспільної свідомості. Вона складалася, на думку вчених, в умовах існування Польщі як держави, у часи її успішної експансії на просторі Західної, частково і Східної Європи, принаймні з XIV століття.

Узяти до уваги слід і те, що тривалий час в ідеологічному та науковому просторі українсько-польські відносини, хоч і належали до найбільш безпечних, але дослідженню підлягали тільки давно минулі періоди – насамперед Хмельниччина, – де було прийнято акцентувати соціальні та релігійні, а не національні аспекти протистояння. Сув'язь новочасних польсько-українських взаємин тривалий час тлумачилася в дискурсі псевдоінтернаціоналізму. Виводилися за межі досліджень міжетнічні стосунки, особливо українсько-російсько-польські (бо там нібито не було національних антагонізмів і диференціації національної свідомості). Без цього аспекту, особливо реалій XIX століття, коли Польща, як і Україна, була в складі російського адміністративно-політичного простору, не могли й не можуть мати повного й об'єктивного висвітлення російсько-українсько-польські взаємини.

У підрежимних культурах відбувалася жорстока вівісекція ідеологій. Українській же культурі загалом було тривалий час відмовлено в праві на існування через нав'язану їй ідентичність із російською. Усі традиції, що давали проекцію, глибшу від XV століття, механічно відсікалися. Наскільки штучна така «хірургічна операція», доводять сучасні дослідження про безперервність українських історичних традицій, про героїзацію подій княжої доби в українському суспільстві кінця XVI – початку XVII століття. Сучасні паралелі також дуже прозорі й вибудовують новітній бар'єр між двома половинами минулого тисячоліття. Сьогодні вперто «роздуваються» козакофільські традиції, що цей бар'єр ще більше зміцнює.

До цілковито заборонених проблем належав складний дискурс українсько-польсько-російських відносин. Оксана Пахльовська дає йому образне означення – «Бермудський трикутник». Наукове його дослідження, як у XIX століття, так і в сучасних умовах демократизації мислення, ускладнене постійною присутністю аспектів полі-

тичного характеру, контрагресивне начало яких нівелює можливості й спроби справжньої консолідації в парадигмі віками омріяної всеслов'янської соборності, що сьогодні набула особливої актуальності. Консолідація в умовах гострої потреби творення на гуманітарних засадах вселюдської єдності – питання надважливе. Причини її відсутності осмислюють і українські, і польські філософи та культурологи. Так, Оксана Пахльовська вважає, що *«солідарність як глобальна філософська парадигма слов'янських культур, що характеризувала їхній розвиток упродовж XIX і XX століть, історично вичерпалася»* [1, 79]. Польська дослідниця М. Яніон у книзі з емблематичною назвою «Так, до Європи, але разом з нашими мертвими» також говорить про *«zmierzch paradygmatu»* (крах парадигми) солідарності [3, 84]. Публіцист і соціолог Богуслав Бакула вважає причиною такого явища *«втрату сучасною інтелігенцією таких питомих суспільних функцій, як продукування прогресивних ідей, збереження національних традицій – у зв'язку з її маргінальними сучасними суспільними позиціями»* [4, 49].

Безсумнівна велич у творенні художньої моделі цієї соборності належить Шевченковому слову. Воно служить емотивним зарядом і духовною основою єднання *«мертвих, і живих, і ненарождених»*, в Україні і не в Україні муших. Потребу відновлення давніх дружніх взаємин українців із польським народом Кобзар пропагував з особливою громадянською пристрастю. Сучасник та ідейний однодумець Тараса Шевченка Микола Костомаров витворив наукові підстави та надав ідеологічного завершення проблемі українсько-польських взаємин на засадах рівноправності, толерантності, порозуміння. Уже в XIX столітті він одним із перших у вітчизняній історіософії та публіцистиці з усеслов'янських гуманістичних, християнських позицій обґрунтовував у складних умовах імперського режиму це питання в дискурсі тріади Україна–Росія–Польща, зокрема місце й роль у ній України, значення духовних і моральних засад її етносу.

М. Костомаров належав до небагатьох, хто розробив наукові основи міжнаціональних зв'язків у реаліях тогочасного суспільства, творив у публіцистиці, художніх творах, наукових розвідках, практиці громадської діяльності підґрунтя для втілення ідей слов'янської соборності. Обстоював при цьому українську національну ідею, провіденційне право України бути «наріжним каме-

нем» цієї соборності. Він застерігав своїх сучасників від ідеологічних та політичних провокацій, розкривав справжню сутність великодержавних псевдослов'янофілів. Захищаючи право України на рівність, самоповагу у взаєминах з іншими народами, М. Костомаров обстоював і право інших народів, зокрема польського, на самодостатність та незалежність. Його історичні праці, полемічна публіцистика, художня творчість присвячені ролі унії в українсько-польських взаєминах, значенню козаччини в національно-визвольній війні, взаємостосункам польського й українського поневолених народів у підімперському режимі. Глибоко висвітлюючи історію питання, письменник інкорпорував ідею порозуміння й рівноправ'я в тогочасний політикум, екстраполюючи її в майбутнє. Логічна й наукова доказовість позиції М. Костомарова, мудра оцінка ним суспільних подій і явищ з позицій захисту України в умовах імперської політики Росії та шовіністичних тенденцій частини польської інтелігенції, викликала двосторонню опресію, в епіцентрі якої письменник постійно доводив право України на самодостатність, оборонявся, спростовував інсинуації, розвивав і обстоював ідеї, які здобули провіденційний національний вираз ще в програмі Кирило-Методіївського братства.

У величезній науковій, художній, особливо публіцистичній спадщині М. Костомарова наскрізною є проблема міжетнічних взаємин уярмлених імперією народів, пошуків їх єднання, взаємного розуміння і взаємопогодженості дій. Глибокі наукові знання дали йому змогу не тільки стратегічної орієнтації в складній сув'язі тогочасних міжнаціональних взаємин, а й уміння спроектувати на перспективу науково-теоретичні постулати полеміки, визначили зміст публіцистики з метою творення демократичної моделі таких міжетнічних стосунків у підімперському державному становищі, які б давали перспективу існування незалежних національних організацій у державному форматі.

Стосунки з прогресивною польською інтелігенцією письменник підтримував протягом усього життя, співчував визвольним праг-

ненням польського народу, відзначав національну гідність і патріотизм кращих його представників, прагнення до єдності слов'ян, повагу до українського народу. Свідчить про це «Автобіографія» як художній документ тогочасної епохи і одночасно духовна модель особистості гуманіста-патріота, розумом і вчинками якого керували ідеї націєтворення, прагнення бачити Україну рівною в слов'янській спільноті. Писав М. Костомаров «Автобіографію» на схилі літ, тому роздуми з означеної проблеми мають особливо виражений характер. Згадує автор зустрічі, приятельські стосунки з польськими повстанцями З. Сераковським, Й. Оскерком, ученими М. Стасюлевичем, В. Спасовичем, поетом Е. Желеховським, письменником В. Крестовським та ін. Він брав участь у панакхиді у Варшаві, організованій польськими патріотами в пам'ять про вбитих учасників повстання 1863 року. Через це змушений був давати пояснення міністру внутрішніх справ. М. Костомаров захоплювався національною гідністю кращих представників польського етносу, їх вірністю ідеям незалежності, збереженням звичок та стійкістю прагнень. Про толерантність і співчуття до визвольних прагнень польського народу свідчить написана ним від української інтелігенції відозва на підтримку визвольного руху польського народу.

Послідовність позиції М. Костомарова у відстоюванні єдності слов'янських народів засвідчує присутність в «Автобіографії» «духу і букви» його архітвору – «Книг буття українського народу». Перегук твору з «Книгами пілігримства народу польського» Адама Міцкевича – яскраве свідчення однакового болю обох патріотів за втратою їх народами державності. Неволю обоє трактують як найбільшу кару за відступ від справедливості, за втрату правителями народів моральних принципів. Обидва письменники славлять єдність слов'янських народів, називають свободу необхідною умовою їх розвитку, а щастям народу – демократичний суспільний устрій і відсутність узурпації влади над його духом і волею. Письменники закликають орієнтуватися на власну волю до державотворення, вважають духовність народу запорукою його тривалості. Мислення авторів обох творів лежить у парадигмі єднання народів на основі взаємоповаги. Спільна філософська метаоснова обох яскравих документів визвольних прагнень – ідея націєтворення як засіб звільнення від імперського гніту.

Історія польсько-українських відносин у цьому плані емблематична: обидва народи устами своїх геніїв катарсисно осмислювали минуле, шукаючи спільного шляху в майбутньому. *«В книгах «Księgi Narodu i Pielgrzymstwa polskiego» (Книги нації та пілігримства польського) Міцкевича і «Книги буття українського народу» Костомарова, творах Шевченка, польських поетів української школи народжувалася ідея про спільний етос колись смертельно ворогуючих народів під знаком Солідарности в її христологічному розумінні»* [1; 81], – наголошує О. Пахльовська.

Науково-полемічні праці й публіцистика М. Костомарова на теми подій, коли внаслідок активізації польського національно-визвольного руху в ХІХ столітті особливо ускладнилися стосунки між Україною і Польщею – двома підневільними державами Російської імперії, – посідає особливе місце в його творчій та філософській спадщині. Він писав про це в статтях «Український сепаратизм», «Полякам-миротворцям», «Правда полякам про Русь», у низці інших полемічних виступів. Аналіз їх засвідчує державницький характер мислення, толерантність позицій публіциста, їхню актуальність для розуміння багатьох сучасних проблем формування стосунків України з найближчими народами-сусідами.

Складність тогочасного висвітлення проблеми полягала в декількох аспектах. По-перше, Україна постійно, як у історичній ретроспективі, так і в ХІХ столітті, особливо в час польських заворушень 30-х та 60-х років, згодом й у ХХ столітті, використовувалася як розмінна монета в політичній осі «Росія – Польща». Це належало до політичних таємниць, тому не підлягало розголошенню. По-друге, польсько-українські взаємини М. Костомаров розглядав не в площині соціальної, де Польща не була zagrożеною, а в національній (українська шляхетська верхівка змагалася за право рівності в «сарматському» походженні з польською). Це також табувалося в російській імперії не менше, ніж у радянській. По-третє, підтримуючи визвольні прагнення польського народу, Костомаров одночасно осуджував і спростовував шовіністичні щодо України випадки з обох – російської і польської – сторін.

Поле зіткнення була, серед іншого, наукова фальсифікація російськими істориками минулого як засіб тогочасної нової політичної експансії. М. Костомаров же ніде не відступав від історичної правди. Коли на сторінках краківської газети «Czas» та французь-

кого журналу «Revue Contemporaine» польські шовіністи поширювали псевдонаукові теорії про неслов'янське походження абсолютно всіх росіян, М. Костомаров у журналі «Основа» виступив із спростуванням, що інспірувало проти нього особливо гострі полемічні напади польських шовіністичних кіл.

Для М. Костомарова було очевидним, що Польща тривалий час саме через агресивність деяких політиків щодо сусідів на сході та на півночі була одним із чинників дестабілізації в Центрально-Східній Європі. *«Намагання захоплювати чужі – і в національно-етнічному, і в державно-правовому відношеннях – території з бажанням перетворити її у свої внутрішні колонії з поневоленням, зведеним до рабського стану населенням, неодноразово були причиною дошкульних поразок Польщі до втрати незалежності включно»*, – вважає Ярослав Дашкевич [2, 59].

Незалежність України становила б однакову загрозу для Польщі, Туреччини й Московії, що провокувало постійну агресію до українства з боку цих держав. Це виснажувало Україну в її тривалих інтенціях до самостійності. Відносини між польським і українським народами завжди були складними не лише тому, що *«сусідські відносини рідко бувають добросусідськими, але також тому, що, починаючи з середини XIV ст. (з невеликими перервами), це завжди були відносини підкорювача і підкореного, гнобителя і пригнобленого»* [2, 53].

Наміри перетворення України західним і північним сусідами на колонію стали причиною багатьох повстань, упертої боротьби за створення держави українського народу. Це тривало століттями. Міцна вкоріненість у свідомості польського народу своєї державної самодостатності інспірувала повстання. Розуміючи й підтримуючи наміри прогресивної польської інтелігенції, справедливість її вимог, М. Костомаров одночасно враховував досвід історичної ретроспективи взаємин Польщі, України й Росії, виступав

проти жертвовної ролі України в намірах зробити її заручником політичних доктрин. Він розумів, що в жодній із держав-сусідів не йшлося про історичну справедливість, бачив політичні зловживання, маніпулювання інтерпретаціями історичних подій з антиукраїнських позицій для досягнення сучасних цілей.

Складність полягала і в дихотомії, політичній несправедливій щодо України двозначності ідеологічного простору Польщі. Її представники закликали Україну (як, за їх уявленнями, незаперечну частину Польщі) підтримати визвольний рух. Водночас – активно виступали зі звинуваченнями української інтелігенції в сепаратизмі щодо Росії, навіть нібито поширенні українством комуністичних ідей. Усе це щоб з вигодою для себе послабити увагу уряду до діяльності представників польських визвольних змагань.

Керівники польського руху 1863 року збройним повстанням намагалися здобути незалежність і відродити Річ Посполиту в кордонах до 1772 року. Задля цього поширено в Україні книги і брошури з закликами до українців сприяти приєднанню українських земель до майбутньої Речі Посполитої. У них проголошувалося, що поляки і українці – одна нація. Серед писань, на які негативно відгукнувся М. Костомаров, були «Rada familijna» («Сімейна рада», 1861) і «La Pologne et ses provinces meridionales, manuskript d'un ukrainien publie avec preface par Lodislav Mickewicz» (1863) («Польща і її південні провінції. Манускрипт українця. Публікація і передмова Владислава Міцкевича»).

Син великого поета Адама Міцкевича Владислав був близький до керівництва польським повстанням. Перебуваючи в Парижі, у 60-х роках виступив активним теоретиком Великої Речі Посполитої, діяльним ідеологом польського національного відродження. Його теорія містила відчутний елемент експансії щодо України, твердження, що її землі споконвічно належали Польщі. В. Міцкевич з провокативною метою гостро виступав проти «Основи», називаючи її розсадником українського сепаративного руху щодо Росії, навіть звинуватив у поширенні соціалістичних ідей. Журналові інкримінувалося багато інших інсинуацій. Просвітницька роль «Основи», успішна праця редакційного проводу були не до душі польським шовіністичним колам. Вони робили «Основу» головним об'єктом нападів, звинувачували російський уряд, який нібито до-

зволяє «Основи» безчинства, хоч інші часописи піддаються суворому контролю. Малося на меті активізувати проблему уявного сепаратизму українців, відвернути увагу урядових кіл від підготовки до повстання.

М. Костомаров одним із перших ці наміри зрозумів і різко виступив проти позиції В. Міцкевича: *«Написавши свою книгу, як показує її кінець, з метою притягнути нас до возз'єднання з Польщею, автор з незрівнянною тупістю відгукується презирливо і лайливо про найсвятіше для українця – православну віру. Поляки хочуть схилити на свій бік українців і починають із образ їх релігії, тої релігії, під знаменом котрої українці бились із поляками і виховали в собі ненависть до них. Ідіть до нас, говорять нам поляки, з нами вам буде добре, ми знищимо вашу віру і вашу народність. Самовпевненість поляків у цьому стосунку перевищує всяку вірогідність. Владислав Міцкевич вважає: селянин говорить своїм татua, він не знає такої історії (який бридкий розрахунок на невігластво народу). Та сама поява польського інсургента подасть електричну іскру, котра запалить йому душу, і він знову кине́ться на російські полки»* [5, 102–103].

Автора художніх творів проукраїнського напрямку, кращого серед істориків України, виваженого і кваліфікованого вченого, чільного ідеолога національного відродження XIX століття, добру і толерантну, чесну людину такі інсинуації вражали, викликали гнів, роздратування. Цим виправданий різкий тон його статті: *«Уся ця книга на 167 сторінок сповнена найвulgарніших перекручень історичної істини. Автор, справжній польський пан, звертається до нас з усвідомленням свого права над нами; від імені всіх своїх соотчичів він пояснює, до якого ступеня і що власне можуть нам поляки дозволити і чого не можуть. Якщо б вони не помічали в нас диких претензій створити окрему національність, тоді вони простягнули б нам братерську руку, але таким чином, як ми поводимося, вони не можуть допустити роздрібнення польської національності* [5, 102].

Поведінка Владислава Міцкевича справді була провокативною. Він свідомо драгував, принижував українську інтелігенцію, змушуючи її озватися на свій захист, хоч наперед знав: саме це й викличе інспірації царського уряду щодо українства. Він передбачав і реакцію українців на такі образи, піднесення їх національної актив-

ності, що її російські шовіністи сприймуть як спроби сепаратизму. Руками російської цензури передбачалося понівечення і знищення надбань української культури. Хитрі й тонкі ходи політичної інтриги, спрямовані на розвал російської імперії, а одночасно й ослаблення України, були зрозумілі М. Костомарову. Тому його стаття-відповідь, спрямована на нівелювання можливих результатів, розкривала сутність ворожих задумів: *«Поляки ніколи не в силі досягнути бажаної мети – збурити український народ і схилити його на свою сторону. Але вони вміли до деякої міри вилити свою злість, наробити пакості діячам українського слова і таємними шляхами зманили багатьох з наших співвітчизників, котрі мимо власної волі повірили в можливість замислів і намірів відокремлення Малоросії від Росії. Народові, котрий думає здобути незалежність через організовану систему таємних вбивств, вже, зрозуміло, нічого брехати на українських письменників, голосливо звинувачувати їх у руйнівному комунізмі і псевдосоціалізмі з метою кинути на них підозру уряду»* [6, 114].

Російський уряд, наляканий польськими подіями, вводив у їх русло й українське питання, поширював опресію на діяльність «Основи», її чільних діячів. Навіть через п'ятнадцять років після арешту за участь у Кирило-Мефодіївському братстві їм не забуто провин. Імена колишніх братчиків постійно шельмовано на сторінках вірнопідданої російської преси. Стаття М. Костомарова «Український сепаратизм», яка постала саме в контексті українсько-польсько-російської проблеми, повно розкривала тогочасний дискурс взаємин, коли склався тугий вузол, розібратися в якому сучасникам було нелегко. Адже провокувалася ситуація подвійного плану. Розуміючи, що значна частина української інтелігенції може піддатися провокації – підтримає з толерантності заклики про єдність із польським визвольним рухом, що це викличе несправедливі каральні акції проти неї уряду, Костомаров у цій та інших статтях аналізує ситуацію, дає адекватну оцінку провокативним намірам польських шовіністів.

У статті «Правда полякам про Русь», а надто в значно пізніше опублікованій праці «Український сепаратизм», М. Костомаров уже далеко не той колишній романтичний натхненник слов'янської федерації, котрим був у час розквіту діяльності Кирило-Мефодіївського братства. Він використовує принципово іншу так-

тику для реалізації основної ідеї, задля якої напружено працював у той час на ниві суспільного просвітництва. Це була єдино можлива в тих умовах форма діяльного розвитку національної свідомості в колах українства. В «Українському сепаратизмі» М. Костомаров продовжує обстоювати свою незмінну ідеологічну позицію про оригінальність, самобутність українства. Письменник доводить це перипетіями розвитку Російської імперії, ненастанно твердить, що з розширенням знань у галузі історії, етнографії теорія оригінальності української мови, культури, а пізніше і літератури тільки міцніше утверджується. Поява збірників народних пісень, оригінальних творів українською мовою, – вважає він, – диктує нагальну потребу ознайомити ширше поспільство з оригінальним і своєрідним «слов'янським письменством». Спроби ж дати народу книги рідною мовою, особливо після звільнення селян, спочатку збуджували співчуття, але раптом стали зазнавати нападів, звинувачень і гонінь насамперед у київських періодичних виданнях: «Віснику Південно-Західної Росії», «Київському телеграфі», потім у «Московських відомостях» і «Російському віснику». *«Здійнявся крик про сепаратизм, стали підозрювати нас у таємних намірах готувати відокремлення Малоросії від Росії. І ось перед уявою російського суспільства стоїть донкіхотівський вітряк, що видається пугалом у вигляді українського сепаратизму»* [8, 10].

Наївно було сподіватися, що стаття не буде поміченою. Міністерство внутрішніх справ добачило нову платформу ідеолога національно-політичного радикалізму: уявну, підкреслено декларовану відмову під впливом польських подій від своїх федералістичних принципів з метою захисту можливості культурно-просвітницької роботи. *«Оскільки реальна можливість останньої центральним урядом у ці роки грубо паралізувалася, черговим завданням політичної публіцистики Костомарова стає доказування благонадійності самої сутності і форми «українофільства», – підкреслював Ю. Оксман [6, 8–9].*

Згодом М. Костомаров в «Автобіографії» згадував, як різко посилілися напади на нього в російській періодиці. Його поганьблювали *«як одного із злочинних укладачів замислів, які, на думку противників, загрожують безпеці державного порядку. Пущено в хід слова: сепаратизм і українофільство. Інструкції одержувано переважно з Києва. Я бачив ясно, що панове, котрі тлумачили про сепаратизм і намагалися сумістити українофільство з польським*

бунтом, самі того не знали, що повторювали випадки поляків, котрим літературний український рух давно вже стояв кісткою в горлі, так як він більш за все служив спростуванням польських теорій про те, що Південна Русь – законна приналежність Польщі, а українська мова є не більш як наріччя польської» [7, 423].

Для суспільної обстановки часу написання статті «Український сепаратизм» було характерне «офіційне ототожнення за суттю шляхів і тенденцій українського руху з фантастичними сподіваннями апологетів і реставраторів історичної Польщі. З іншого – грізні застереження російських і закордонних охоронно-клерикальних кіл про руйнівну дію творців і оборонців «південноруського слова», про «комуністичні ідеї» публіцистів «Основи», про «страшну батарею проти панів у «Кобзарі», «Гайдамаках», «Народних оповіданнях». Все це надзвичайно ускладнювало, а часом і взагалі робило неможливим захист українських інтересів у підцензурному друку бурхливих днів польського повстання» [8, 4–5].

М. Костомаров розумів загрозу, але не припиняв діяльності. Зрікшись унаслідок студентських заворушень викладацької роботи, заглибився в публіцистику, полемізував із авторами польських і російських шовіністичних видань. У статті «Український сепаратизм», опираючись на діалектику історичного розвитку, наукову аргументованість, власне бачення ситуації, він не тільки адекватно оцінював ситуацію, а й пропонував правильний вихід, який допоміг би вберегти від розгрому національний рух, а водночас і побороти міжетнічну недовіру в суспільстві, непорозуміння, котрі породжували негативні наслідки насамперед для українства.

Теорія і тактика польського руху опору, отже, будучи спрямованими проти царської Росії, втягали в дискурс цих протистоянь прогресивне українство проти його волі й у зовсім несприятливому часі та обставинах, коли практика політичних його дій міцніла, набувала конкретних ознак, водночас – піддавалася все пильнішій обструкції і критиці з боку урядових і шовіністичних кіл. М. Костомаров передбачав можливе бажання недалекоглядних українофілів, керованих природним співчуттям до польського визвольного руху, дати втягнути себе в конфлікт. Бачив шкідливі й загрозливі наслідки цього для української справи: нічим не допомогти полякам, самим стати «козлами офіри». Саме щоб попередити можливі події, проти випадів В. Міцкевича і були написані статті «Український сепаратизм» та «Правда полякам про Русь».

М. Костомаров не генералізував погляди шовіністів на мислення всього поспільства, підкреслював світлі сторінки польсько-українських взаємин, коли козацтво брало участь у польсько-російських війнах. У Смоленській, зокрема, – під час польської інтервенції в Москві – на польському боці. Було і є, вважав він, багато глибоко думаючих голів, тверезо мислячих людей, які бачили і бачать шляхи єднання народів.

Російський уряд, наляканий польськими подіями, легко переніс цей переляк на українське питання, особливо на видавничо-просвітницьку діяльність «Основи». М. Костомаров був змушений переводити вектори політичних акцентів, а то й спрямовувати їх у антипольське русло. Він вимушений був посилено демонструвати уявну аполітичність ідей і діяльності українофілів, відстороненість від сепаративного польського руху. Усупереч традиційній позиції вченого-об'єктивіста не екстраполювати наслідки минулого в сучасність, М. Костомаров подекуди використовував у своїх оцінках польського визвольного руху елементи історично застарілого патріотичного негативу. Це сталося, очевидно, і під впливом нелояльності учасників польського визвольного руху щодо України і українців. *«Ворожість зайшла до нас від поляків, – писав він, – і всі ці ворожі протидії нашій народній освіті походять від наших минулих, старовинних приятелів, котрих ні Хмельницькі, ні Гонти, ні Залізняка до цих пір не могли переконати позбавити південно-руський народ від котячих обіймів і ласк»* [8, 11].

Але таке масштабне мислення, яким володів і оперував М. Костомаров, було в той час під силу не багатьом. Не всі були здатні досягнути все, що відбувалося. Дехто з українофілів здався на провокаційні пропозиції, брав активну участь у польських подіях і був покараний, дехто злякався утисків та посилення ідеологічного протистояння. М. Костомаров же постійно був у центрі дискусій на особливо злободенні теми, приймав на себе удари, розплутував сітку інтриг, спростовував ідеологічні та політичні інсинуації. Масштаби його громадсько-публіцистичної діяльності та її значення для загального розвитку прогресивного напрямку національної думки XIX століття ще потребують більш докладного й конкретнішого осмислення. Роз'яснюючи ситуацію навколо українського питання в контексті польсько-російського протистояння, він писав: *«Уявляючи себе борцями української народності проти поляків, вони, самі не усвідомлюючи як, завели*

навіяну поляками пісню про український сепаратизм під польську дудку. Слідом за ними затягнули «Московські відомості», «Російський вісник», а багато з наших соотчичів, як і великорусів, так і українців, тепер вірять в дійсне існування страховиська, котре вони називають українським сепаратизмом» [6, 14].

Підсумки, що їх резюмував М. Костомаров з українсько-польських взаємин, – далекоглядні: кожен експансивний, агресивний народ (держава, нація) – це дестабілізуючий фактор у політичному минулому і сучасному. Поляки, як усі народи, мали право боротися за незалежність, але не мали права трактувати прагнення українців до національної ідентифікації як зазіхання на «єдину і неділиму» Росію чи історичну Польщу. Зіставляючи в статті «Український сепаратизм» українців і поляків, М. Костомаров ставив за мету довести моральне і політичне право українського народу на самобутність, радив припинити будь-які розмови на політичному чи науковому рівні про те, що Україна є частиною Польщі.

Позиція М. Костомарова була складною не тільки через усвідомлення, що чекати й сподіватися послаблення утисків марно, а й через обставини, у яких не мав змоги реалізуватися талант стратега і тактика національно-визвольного руху. Режим душив тенденції до національного самовираження, за культурницькими прагненнями бачив наступне політичне самовизначення. Усе ж М. Костомаров використовував кожен шанс, навіть підкреслено демонструючи лояльність українців щодо уряду на тлі польського повстання, щоб захистити крихкі здобутки перед нищенням, домогтися згоди бодай на релігійні та навчальні книги українською мовою. Царська цензура і політики теж неослабно доводили вірність режимові. Доказом є представлення професора О. В. Нікітенка «Про статтю, призначену для газети «Голос»: Український сепаратизм». О. В. Нікітенко, колега М. Костомарова по Петербурзькому університету, писав: *«...річ у тім, що, захищаючись проти докору в сепаратизмі (в чому, можливо, він і не винен), він усе-таки ніяк не може чи не хоче відійти від думки про деяке відокремлення Малоросії і про введення навчання в школах малоросійською мовою. Говорячи про населення південного краю Росії, він називає його все-таки особливим слов'янським племенем, яке зберігає разом з віруваннями, поняттями, спогадами та ін. і свої устремління. Не думаю, щоб, особливо в теперішні часи, корисно було розповсюджувати подібні*

думки. Слово устремління легко може бути витлумачене в розумінні крайнього сепаратизму, можливо навіть проти волі автора. Про такі поважні речі треба або взагалі не говорити, або говорити так, щоб не виходила ніяка неясність у смислі і щоб неможливо було сказати одній партії: «адже ми з вами», і іншій: «ми мали на увазі не це, а ось що». Бажано було б, щоб українські тенденції були очищені від усякого політичного значення. На жаль, самі мало-російські літератори дали привід до протилежного. По-перше, вони виступили зі своїми проблемами в найнесприятливіший, тривожний час, коли в російське серце мимоволі закрадається підозріла думка при всякій дотичності до питання національної єдності; по-друге, говорячи про мову, вони говорили багато пустого і зайвого, з того цілком природно могли виникнути підозри про щось приховане і недобре» [6, 14].

Про оперативність реакції на статтю М. Костомарова свідчать терміни. 20 січня 1864 року рецензент отримав рукопис. Висновки направив до цензури вже 23 січня. «Витяг» із журналу Цензурної ради про заборону статті позначено 6 лютого 1864 р. за № 30. Логіка суджень професора Нікітенка примітивна, висновки заангажовані, факти фальсифіковані, неконкретна аргументація не йде в жодне порівняння з доказовою чіткістю позиції М. Костомарова, позиція аморальна, повністю ілюструє офіційну тенденцію. Але рецензія була сприйнята і схвалена цензурою, стала формальною підставою для заборони статті «Український сепаратизм». Вплинуло на це й убивчо-однозначне резюме рецензента: «З усіх викладених вище обставин я знаходжу статтю п. Костомарова в даний час незручною до друкування. Захист – справа законна і справедлива; проти цього цензура нічого не може сказати. Та в цьому захисті не треба торкатися ні відокремлення української мови, ні відособлення українського народу, ні виведення російської мови з кола народної освіти в Україні. Член ради О. Нікітенко» [6, 17]. Байдуже, що в статті не йдеться про жодне «виведення російської мови з кола народної освіти в Україні». Адже її не читали ті, хто вершив долю українського народу. Досягнуто мети: заборонена навіть тіль сепаратизму.

Не допомогли блискучі спростування інсинуацій М. Костомаровим, ні лояльний тон, ані виключно доказова наукова аргументація позиції, ні логіка здорового глузду. Стаття не була дозволена ні в російській імперії, ні пізніше радянськими ідеологами. Був закри-

тий і журнал «Основа». Офіційною вказувалася інша причина, аніж справжні мотиви. Була й інша подія, пов'язана з ситуацією, фатальна за своїми наслідками, – поява «Височайшого розпорядження від 20 січня 1863 року» або Валуєвського циркуляру, яким заборонено друкувати релігійні, популярно-наукові й навчальні книги українською мовою.

«У заборонених сторінках «Українського сепаратизму» Міністерство внутрішніх справ рішуче побачило нову платформу колишнього ідеолога національно-політичного радикалізму, його відверту відмову під впливом польських подій від загальних федералістичних принципів і виключний тому захист лиш культурно-просвітницької роботи на рідній ниві. Оскільки реальна можливість останньої центральним урядом у ці роки грубо паралізувалася, черговим завданням політичної публіцистики Костомарова стає доказування благодійності самої сутності і форми «українофільства» [20, 8–9], – писав професор Оксман, упорядник і автор передмови одеського 1921 року видання статті Костомарова.

Обставини поставили М. Костомарова перед вибором нової позиції. Він з'ясовував її для сучасників з властивим йому ідеологічним і політичним розумінням ситуації, застерігав українофілів від провокацій, турбувався про охорону і збереження крихких здобутків утілення української ідеї. Правильність позицій і намірів М. Костомарова підтверджена тим, що ними буде проникнуте все, чого далі торкатимуться прихильники української ідеї, його думки будуть розвинуті в діяльності молодшого покоління українофілів: Драгоманова, Грінченка, Чубинського, Грушевського та ін., хотіли чи не хотіли вони цього визнавати.

Лише тепер можемо достойно оцінити внесок ученого-патріота в справу формування міжнаціональних стосунків. Заслуга М. Костомарова в тому, що він творив ідеологічні та суспільно-політичні основи для свідомої й солідарної опозиції народів, втягнутих у силове поле режимів. Ще більше її значення в період становлення нової історичної спільноти, коли усталюються константи деполітизації культурної свідомості, а парадигма інтелектуальної солідарності розмита й зруйнована. Послідовне, науково обґрунтоване відстоювання національних інтересів становить основу нинішньої міжнаціональної політики захисту держави від новітніх експансій.

Література

1. *Пахльовська Оксана*. Українська культура у вимірі пост: пост-комунізм, постмодернізм, поствандалізм / Оксана Пахльовська // Сучасність. – 2003. – № 10. – С. 70–84.

2. *Дашкевич Ярослав*. Перегук віків: Три погляди на минуле і сучасне України / Ярослав Дашкевич // Україна: Наука і культура / Ярослав Дашкевич. – К., 1993. – С. 44–78.

3. *Яніон Марія*. Занепад парадигми / Марія Яніон // Сучасність. – 2002. – № 1. – С. 83–90.

4. *Бакула Богуслав*. Польська інтелігенція: сучасність і спадщина попереднього періоду / Богуслав Бакула // Сучасність. – 2002. – № 1. – С. 46–55

5. *Костомаров М. І.* Правда полякам про Русь [З приводу нової статті в «Revue Contemporaine»] / М. І. Костомаров // Основа. – 1861. – Кн. 10. – С. 100–112.

6. *Оксман Ю.* Невідомі і заборонені сторінки / Ю. Оксман // Костомаров М. І. Український сепаратизм / М. І. Костомаров / вступ, ред. та прим. проф. Ю. Г. Оксмана. – Одеса : Всеукр. держ. вид., 1921. – 72 с.

7. *Костомаров Н. И.* Автобіографія / Н. И. Костомаров // Исторические произведения. Автобіографія / Н. И. Костомаров. – К. : КДУ, 1989. – С. 425–551.

8. *Костомаров М. І.* Український сепаратизм / М. І. Костомаров. – Одеса: Всеукр. держ. вид., 1921. – 19 с.

А також:

9. *Андрусів Стефанія*. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років ХХ ст. / Стефанія Андрусів. – Тернопіль: Джура – Львів. нац. ун-т імені Івана Франка, 2000. – 340 с.

10. *Бернштейн М. Д.* Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50–60-х років ХІХ століття / М. Д. Бернштейн. – К., 1959. – 216 с.

11. *Гузар Ірина*. Україна в орбіті європейської мислі: від Григорія Сковороди до Тараса Шевченка / Ірина Гузар. – Торонто – Львів, 1995. – 174 с.

12. *Міцкевич Адам*. Книги народу польського: переклад М. Зерова / Адам Міцкевич // Зеров Микола. Вибране. – К. : Основи, 2003. – С. 1222–1228.

13. *Сисин Франк*. Українсько-польські відносини XVII ст.: роль національної свідомості і національного конфлікту в повстанні Хмельницького / Франк Сисин // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. – Варшава, 1982. – Т. 27. – С. 67–92.

14. *Хинчевська-Геннель*. Національна свідомість української шляхти і козацтва під кінець XVI ст. / Хинчевська-Геннель. – Варшава, 1985. – 191 с.

Вправи, запитання й завдання для роботи на практичних та семінарських заняттях

1. Здійснити аналіз міжнаціональних проблем в умовах глобалізації (тематика й напрямок за вибором) Проілюструвати прикладами найбільш цікавих матеріалів з висвітлення міжнаціональних питань у сучасних медіа. Обґрунтувати доцільність форми і жанру.
2. Навести приклади полеміки в ЗМІ з етно-національних проблем. Проаналізувати її ефективність з погляду змісту й стилістики. Запропонувати віртуальному журналістові варіанти форм поведінки в ролі дипломата-посередника при розв'язанні конфлікту.
3. Підготувати і провести дискусію з питань свободи слова в Україні; провести часову паралель з епохою М. Костомарова (передбачено підготовку усної доповіді на дану тему для кожного студента).
4. Підготуватися до бесіди на тему: «Мовне питання в Україні: аналіз проблеми крізь призму історичних подій». Скласти тези.

6. Протонаціональне і формування модерної національної свідомості. Стаття «Дві руські народності»

Умови формування незалежної держави України гостро актуалізують проблему національної самобутності, а з нею увагу до праць, у яких закладено її наукові та духовні основи. М. І. Костомаров як публіцист, громадський діяч одним із перших став на захист цих основ, заклав початки для їх суспільно-політичного увиразнення, розкрив глибинні осердя національної української самобутності в таких осягах, що їх сутність, значення і горизонти ще довго будуть актуальними.

Світоглядні овиди, національний та науково-історичний концепт Миколи Івановича Костомарова, його художня творчість перейняті наскрізною ідеєю українства. З іманентних для народу позицій постає широке історико-філософське підґрунтя його багатожанрових

писань, закорінених у етносі, розвинених і сформованих на вершинах націєтворчого мислення. У спадщині митця означена й розвинута методологія національної ідеї, прогнозована на тривалу правильну перспективу, тому й актуальна, здатна інтерполюватися в нові суспільні умови, придатна до формування суспільного світогляду в нових формах існування нації, тяглості її традицій.

Наукова точність, достовірність історичної конкретики притаманні публіцистиці Миколи Костомарова. Написане невтомним подвижником національної ідеї – органічно цілісне, вартісне, актуальне. Спадщина митця знайшла вираз у широкому за тематикою і жанрами масиві, де закладено методологію, методи і наукові основи багатьох наук: історіософії, історії ідей, літературознавства, фольклористики, етнології, етнографії, етнопсихології та ін. Кожен із творів, насамперед публіцистичних, позначений концептуальністю, що розкривала онтологію національних, соціальних, міжетнічних, етнологічних, ідеологічних проблем, тому це провокувало полеміку противників українства.

Найбільш повно погляди Миколи Костомарова на національне питання виражені в працях «Про федеративний устрій у Давній Русі», «Риси південноруської історії», «Дві руські народності», надрукованих на сторінках «Основи». Доступ до цих робіт ще донедавна був закритий, і до сьогодні вони майже не відомі ширшому поспільству. Тому зростає їх значення в контексті духовного і національного відродження України. Авторитет М. Костомарова як ученого, зміст і характер його національного концепту роблять його публіцистичні писання сьогодні особливо актуальними. Поява цих праць була своєрідним відгуком, громадянською позицією М. Костомарова на посилення ідеологічної боротьби між прихильниками українського національного відродження і великодержавними шовіністичними проявами та концепціями представників офіційної російської історичної науки. Вони стверджували, що окремо від Росії України й українців ніколи не існувало, що Україна – це лише Малоросія, частина російського або польського. Не існувало ніколи української мови, а лише «малоросійское наречіє».

Микола Костомаров обстоював історичну й моральну правду свого народу. Тому активно долучився до полеміки. Загартований петропавлівською одиночкою і майже десятирічним засланням, він сміливо виступає проти антиукраїнських клеветів, що гуртувалися

навколо шовіністичних російсько-польсько-єврейських видань «Русский вестник», «День», «Час», «Сіон» та багатьох інших. На сторінках журналу «Основа» давав достойну, науково аргументовану відповідь своїм опонентам. Відстоюючи особність українців як нації з давніми історичними традиціями, він підкреслював їхнє право на свою мову, літературу, культуру, історію. Цим протистояв асиміляторській політиці царського уряду. Його авторитет ученого з європейським ім'ям сприяв пробудженню національної самосвідомості, формуванню наукових уявлень про давність українського народу, його державницьку демократичну практику, мораль і етику суспільних взаємин, особливу мову та культуру. У національному концепті М. Костомарова ці проблеми посідають центральне місце. Найбільш повно вони окреслені в науково-полемічній фундаментальній розвідці «Дві руські народності». Це одна з перших серйозних праць з етнопсихології, у котрій на матеріалі зіставлення психологічних, історичних, фольклорних, етнографічних, релігійних особливостей двох народів означено типологію кожного, розкрито сформовані в глибинах історії відмінності між національними характерами українців і росіян. Учений виявив самотутнє, домінантне для кожного народу в системі історично зумовлених його поглядів, переконань, ідеалів, світорозуміння, моралі, естетики побуту і звичаїв.

Наукова достовірність, невідпорна аргументованість, об'єктивна виваженість, толерантність положень М. Костомарова вигідно вирізняли його працю «Дві руські народності» від поверхових заполітизованих суджень шовіністів, тому знайшли належну суспільну рецепцію. Одночасно стаття викликала гостру тривалу полеміку, спричинила публіцистичну «атаку» на журнал «Основа». За Костомаровим на той час стійко закріпилася слава сепаратиста, що спричинило пильну увагу до його праць, педагогічної й освітньої діяльності. Журнал «Основа» невдовзі змушений був припинити своє існування (наприкінці 1862 року), зробивши колосальний внесок у справу пробудження національної самосвідомості та згуртування до спільної праці кращих представників української творчої інтелігенції.

Стаття «Дві руські народності», попри науково-виважений і зовні спокійний характер викладу, гостро полемічна за змістом і є осердям національного концепту М. Костомарова. Вона заклала мо-

ральні основи і відкрила нові горизонти націєтворчого мислення. Написана на ґрунтовному знанні народного світогляду, моралі, суспільних традицій та естетики слова, ілюстрована конкретикою життєвих реалій, побутових, звичаєвих деталей життя, ніби й далека від політики, вона була глибоко політичною. Основна її тенденція, одягнена в шати безсторонньої толерантності й захищена науковою достовірністю, завдає нищівного удару національній нівеляції та нігілізму. Стаття була в нових умовах маніфестом колишніх кирило-мефодіївських братчиків, які задекларували цим незмінність своїх поглядів, не знищених царською карою й переслідуваннями. Вони стояли й далі на позиціях обстоювання духовних надбань українства, його права на національну самоідентичність.

Науково-полемічна розвідка «Дві руські народності» написана в середині XIX століття, на початку активного процесу формування національної інтелігенції, еліти, перерваного розгромом Кирило-Мефодіївського товариства, що, на думку видатного українського публіциста в Канаді, лауреата Державної премії імені Тараса Шевченка Романа Рахманного, надовго зупинило розвиток політичної думки в Україні. У 60-х роках цей процес активізується з появою журналу «Основа». Інтелігенція набуває тих засадничих ідеологічних ознак, які повинні бути властиві елітним класам нації: вона починає виконувати роль арбітра і творця ідей, охоронця національних пам'яток.

Генетичною рисою тогочасної, як значною мірою й сьогоденної, української інтелігенції, процес творення якої активізувався з діяльністю Кирило-Мефодіївського братства, було відчуття поразки національних сподівань. Воно було проєктоване на свідомість, зумовило характер спротиву щодо творців цих обставин, а тому породило бажання відстояти національну гідність, життєтворчу спроможність, віднайти ознаки, що стали б підставою для утвердження цієї гідності. Обставини формування національної еліти були такими, що вона протягом десятиліть залишалася лише головно у сфері публіцистики, політичної й культурологічної діяльності, у чужорідному інформаційному, політичному та естетичному полі.

Сильним, зокрема, був вплив західних ліберальних течій, як і російської прогресивно-демократичної інтелігенції, т. зв. різночинців, які групувалися в основному навколо журналу «Современник», вважали себе законодавцями прогресу, нової суспільної та естетич-

ної думки. Вона, однак, зосереджувалася навколо філософії прагматизму, раціоналізму, що його різновидом усе більше ставав нігілізм та атеїзм як своєрідна крайнього штибу реакція на суспільне й інші види поневолення особистості. Відсутність національного стрижня в ідеології їх мислення компенсувалася прагненням суспільних змін з іманентним, але прихованим бажанням завоювання адміністративних позицій, куди царський уряд жорстко й послідовно боронив їм доступ. Офіційною ж ідеологією висувалася турбота про народ, майбутнє уявне суспільство всезагальної рівності. Його туманні обриси заледве чи проглядалися, оскільки для конструктиву потрібні були, крім відчуттів, елементарно глибокі знання. У цих новітніх шуканнях не було місця для українства, воно вважалося меншою часткою уявно елітарного, вищого – російського. Тому нова українська інтелігенція, солідаризуючись із демократичним характером мислення прогресивної російської, шукала основи власної гідності в національному корінні, у тих ознаках свого народу, які давали для цього підстави.

Микола Костомаров у своїх працях дає українотворчій думці два головних складники: глибоке наукове підґрунтя й національний вектор мислення, заснований на самоідентифікації інтелігенції з рідним етносом, плеканні його культури як основи ідейно-естетичного мислення. Стаття «Дві руські народності» ці ознаки, духовну модель яких уклав М. Костомаров у «Книгах буття українського народу», вмістила найбільш повно.

Композиційно стаття «Дві руські народності» побудована на зіставленні українського етносу з російським, що їх М. Костомаров рішуче розмежував, науково довівши принципові відмінності. Цим заперечив прагнення офіційної науки та царської адміністрації позиціонувати український народ як вторинний придаток спільної нації. Не ображаючи народу-антипода, митець-публіцист зумів показати специфічні національні ознаки українського, наближені до європейських, до тих засад, що їх в умовах глобалізації потребує від співучасників світова спільнота.

Він виокремив як головну національну ознаку здатність українців до розбудови суспільства на демократичних засадах, чим імпліцитно обстоював право на державність, закорінене в традиціях Київської Русі, а тому й успадковане й далі зміцнене демократичною

практикою Козацької республіки. Ідеологія державного і станового демократизму українців була тим стрижнем філософії мислення М. Костомарова, через який за ним утвердилася репутація федераліста з самостійницькими намірами. В обстоювання ідеї федералізму письменник укладав поняття глибші, й це добре розуміли його опоненти. Тим більше, що М. Костомаров користувався кожною нагодою, щоб науково обґрунтувати різницю етносів, питому здатність українства до демократизму, вільнолюбство, гордість, любов до свободи, гідність українців. У протигагу таким якостям не минав нагоди яскраво й наскрізно у всіх писаннях продемонструвати рабську покору центризмові в росіян, яка, як наслідок, проявлялася в деморалізації, моральному занепаді всіх суспільних інституцій і побуту. Це зображене й у сюжетах художніх творів, де показане життя не тільки простолюду, а й усіх верств, аж до родовитих дворян та вищих сановників із царського оточення.

Стаття «Дві руські народності», опублікована в часописі, що був трибуною українства, сколихнула суспільну думку, викликала шалену опресію офіційного вченого світу, остаточно закріпила за М. Костомаровим небезпечну славу сепаратиста. З того часу і до кінця днів кожна з його праць, попри наукову точність і достовірність, толерантність, виваженість вираження, сприймалася саме в дискусії уявних замахів автора на цілісність імперії. До кінця днів М. Костомаров вів перманентну дискусію, наскрізним вектором якої було обстоювання самодостатності українства. Дослідження перипетій і змісту цієї дискусії – справа актуальна не тільки для увиразнення постаті М. Костомарова, а й для відновлення тяглості методології національної ідеї в сучасній публіцистиці.

Навіть кожне наукове дослідження, белетристика митця через послідовно політичний характер публіцистики сприймалися не тільки насторожено, але й вороже, викликали особливо гостру полеміку. У ній за письменником здебільшого залишалася останнє слово, якого не пробачали йому, знов і знов багатоголосно в пресі наголошували на небезпечності для держави цього сепаратиста. Але наукова достовірність, документальне забезпечення поглядів, оточене повагою ім'я вченого-публіциста були тією охороною, яка не давала його знищити, навіть фізично, хоча замахів (дорожні пригоди) було два, що тоді й, на жаль, сьогодні трактуються як випадкові, спричинені неухважністю вченого.

Микола Костомаров не ставить у «Двох руських народностях» в антагоністичну позицію український і російський народи, але неспростовно доводить, що це два різні народи. Усе, написане М. Костомаровим у цій праці понад півтора століття тому, сприймається дуже по-сучасному. У часи страшної реакції М. Костомаров захищав від нападів, обстоював усе українське, і в цьому його заслуги переоцінити неможливо.

«Дві руські народності» – лист до редактора «Основи» П. Куліша – етапна праця у публіцистичній творчості М. Костомарова. Він уже далеко не романтик періоду Кирило-Мефодіївського братства, але такий само послідовний у твердженнях і висновках, які стосуються історії й долі українського народу. Переконавання його практично не змінилися. М. Костомаров залишається на позиціях захисту української культури, найчастіше й поза тими межами, котрі були дозволені цензурою. Іноді намагався завуалювати думки, щоб зробити видимість узгодженості їх з тогочасними офіційними ідеологічними позиціями уряду. У статті «Дві руські народності» Костомаров учений і невтомний публіцист довів існування більш давньої руської народності, дуже відмінної від російського етносу за багатьма параметрами, насамперед духовними, своєрідної й неповторної, *«...відмінної від тої руської, котрій багатьма випадково присвоєно цю назву. В її існуванні не може бути сумніву, ... Отже, ті, котрі говорили: руська народність, і розуміли під нею щось єдине, самосутнє, помилялися; вони повинні були говорити: руські народності. Виявляється, що руська народність не єдина; їх дві, а хто знає, можливо їх відкриється і більше...»*. [1, 33].

М. Костомаров виводить різницю між росіянами та українцями з глибини віків, коли Русь являла собою ланцюжок самобутніх, адміністративно не пов'язаних між собою племен, серед яких протоукраїнці формувалися на тій географічно території, яку нині прийнято називати штучним, книжним етнонімом «південні руси» за адміністративною назвою Південна Русь. М. Костомаров не вживає лексеми «українці», але наголошує, що назва південнороси не прижилася в народі, бо в ній є щось від книжної штучності. Але слово «українці» прочитується саме собою. Воно, без сумніву, не вжите лише з цензурних міркувань.

Уже в зовнішньому вигляді й одязі представників обох народностей є відмінності, які вчений-публіцист описує докладно, зі

знанням справи і явним неприкритим замилюванням українцями: *«Варто поставити зображення великоросіянина і південноруса поруч у їх костюмах, з їх ходюю, з їх зовнішнім виглядом; потім описати спосіб домашнього життя того й іншого, їх побутові звичаї, обряди, способи господарювання, нарешті викласти сутність їх діалекту. Але все це буде виразом того, що приховується в глибині душі; останнє є джерелом того, що явлене зовнішнім виглядом. Ось цю саме духовну сутність потрібно нам пояснити і визначити, бо тільки вона може показати, чого слід нам надіятися від літературного розвитку тої руської народності, котра вступає тепер у свої права» [1, 34].*

Уже в перших рядках М. Костомаров окреслює коло відмінностей – це етнографія, географія, фізіогноміка, фольклор, вірування, сімейні стосунки, ментальність, лінгвістика. Нелегко охопити всю шкалу відмінностей, оскільки вона не тільки охоплює основні риси і елементи самоозначення народу, а й те, чого нема змоги виразити словом, що є суттю, духом двох відмінних етносів. Але головні істотні відмінності за всіма їх позиціями досліджено, з'ясовано, ілюстровано яскраво переконливими прикладами.

Одночасно вчений задекларує, що зовнішні вияви, характер, уклади й звички є вторинними. Вони лише наслідок глибинних внутрішніх ознак, сформованих у глибинах віків, неповторних і оригінальних. Вони дуже відмінні для обох народностей. Саме їх він ставить своїм завданням розкрити, головне – *духовну сутність* (курсив – Я. К.) кожного з них. На середину 60-х років XIX століття це було не тільки дуже сміливе твердження, а й своєрідна домінанта політичного мислення, фундамент національного концепту в умовах загроження українства. Адже нівеляція поневолених народів була основою політики царського уряду, для українства, особливо інтелігенції, вона сягнула на той час критичних меж, хоча всім іншим народам загрозувало те саме, що й українству. У цьому сенсі стаття М. Костомарова «Дві руські народності» містила завуальовану проекцію в простір міжетнічних відносин підімперських народів. У наукові шати була одягнена, по суті, дуже смілива, науково обґрунтована заява політичного характеру. У ній одразу побачив уряд глибші, загрозові інтенції автора. Підозру в намірах сепаратизму, назавжди з того часу закріпили за М. Костомаровим

російські офіційні наукові, письменницькі та урядові кола, як і репутацію відвертого запеклого українофіла.

До формування відмінної сутності, своєрідності українців, стверджував М. Костомаров, спонукає насамперед географія. Це очевидне, і зберігаються етнічні особливості навіть тоді, коли відбувається штучне переселення народів задля швидшої асиміляції. *«Розвиваючись на новопоселенні, вони приймають і засвоюють легко нові ізовнішні умови, котрі пропонує їм характер місцевості і збіг обставин. Боротьба може бути тим незначнішою, чим менше в народі того, на що можна опертися. Але ті, котрі на попередній батьківщині встигли отримати що-небудь таке, що задовольняло їх, визнавалося корисним чи священним, те, і, змінюючи батьківщину, переносять в неї старі зародки, і вони для них стають точками опори, коли умови нової батьківщини почнуть спонукати їх до самозміни»* [1, 34].

Усе це, без сумніву, стосується українців, оскільки, як доводить історична практика, українці зберігають домінанти своєї ментальності за будь-яких добровільних чи насильницьких переселень – США, Канада, Європа, Сибір, Соловки тощо. Переселення лише може змінити окремі звички, форми мислення залежно від умов і мети переселення, але не створити новий тип, нову народність. Отже, зміни в ментальності в основному, за М. Костомаровим, залежать від історичних обставин та географічних умов, у які народ буває поставлений частіше під грубим впливом зовнішніх обставин. Зберегти ж основний дух, традиції, поняття допомагає насамперед освіченість – запораука тривання народу. *«Народ освічений міцніше стоїть за своє минуле, більш вперто оберігає свої звичаї і пам'ять предків»* [1, 35].

У цьому контексті, зауважимо принагідно, підтвердженням є збереження самоідентифікації українців у діаспорі протягом майже півтора століть. Закладення шкіл, будівництво церков із богослужіннями рідною мовою, заснування часописів, окремі з яких мають майже столітню тривалість, відіграли важливу роль у національній самоідентифікації українців. Це відкривало перед ними нові можливості для ствердження світоглядних ідеалів, на чому також наголошував свого часу М. Костомаров, обстоюючи право народу на свою літературу, мову та періодику в численних наукових та публіцистичних працях. Потребу народної освіти публіцист завжди

знаходить можливість наголосити, і не тільки в статтях на цю тему. Це наскрізна думка, яка переймає всю публіцистичну творчість М. Костомарова – вченого, белетриста й публіциста, видатного громадського діяча. Саме бажання бачити свій народ освіченим і становило головну мету його діяльності. Він був переконаний, що освіченому народові набагато легше знайти шлях до самовираження і незалежності: *«Утворення народності може відбуватися в різні епохи людського розвитку – тільки це утворення буде легше в дитинстві, ніж у зрілому віці духовного життя людства. Зміна народності може виникнути з протилежних причин: від потреби дальшої цивілізації і від збіднення попередньої, від падіння її; від свіжої, живої молодості народу і від його дряхлої старості. З іншої сторони, майже така тривкість народності може походити від розвитку цивілізації, коли народ виробив у своєму житті багато такого, що веде його до подальшої духовної праці в тій самій сфері; коли у нього в запасі багато цікавого для створення з нього нових явищ освіченості; коли народ задовольняється встановленим устроєм і не просувається далі. Останнє ми бачимо на тих народах, котрі приходять у зіткнення з такими, у котрих сил більше, ніж звичайно: верхні прошарки у цих народів засвоюють собі народність чужу, що панує над ними, а маса залишається з попередньою народністю, тому що її пригнічений стан не дозволяє ні зібратися спонуканням до розвитку тих начал, котрі в ній залишились із попереднього часу, ні засвоювати чужу народність слідом за верхніми прошарками»* [1, 36].

Публіцист теоретично нібито роздумує над проблемою взаємин сильного і слабого народів, видається для цензури, але за логікою наукової теорії виразно проглядаються сильніший російський і той, що перебуває в слабшій позиції, – український народ. Саме в епоху миколаївської Росії практично завершився довгий процес закріплення за українським народом, колись освіченим, уявлення про його меншовартість, в інтелігенції – комплексу малороса, котрий гальмував самостійність мислення або ж змушував його служити сильнішому. М. Костомаров заклав і обґрунтував теоретичні основи розуміння причини явища меншовартості, вторинності, його ганебну і руйнівну для духовності суть. Він вказав на шляхи й мето-

дику ліквідації цих причин і цього відчуття для сучасників і нащадків. Думки М. Костомарова і його поради, вочевидь, не зжили себе до сьогодні.

Освіті, освіченості народу в збереженні його ментальності Микола Костомаров надавав особливого значення. Будь-який народ, український зокрема, набуває самовираження, розвивається завдяки розвитку літератури. Нема літератури – не може бути народ освічений: *«Література є душа народного життя, – є самосвідомість народності. Без літератури остання – тільки пасивне явище, і тому чим багатша, чим задовільніша в народу література, тим міцніша його народність, тим більше свідчень, що він вперто хоронить себе проти ворожих обставин історичного життя, тим сама сутність народності виявляється об'ємніше, ясніше»* [6, 37].

У 60-ті роки XIX століття М. Костомаров заговорив про український народ виразно й сміливо. Називаючи росіян і українців однаково – народності, – він ставить їх поруч, і зрозуміло, що йдеться про українців не як про народність, як він уживав цей термін задля можливості обминути цензуру, а саме про народ, котрий уже заявив про себе словами Котляревського, Квітки, Шевченка та багатьох інших. Не помічати народ із такою багатою молодю літературою просто неможливо, вважає М. Костомаров.

На чільне місце в порівнянні російського й українського народів ставить М. Костомаров їх глибинну сутність, сукупність духовних рис, які й становлять кардинальну їх відмінність. У цьому концептуальна проблема, стрижень, вісь статті «Дві руські народності». Сутність, яка виражає себе через явища зовнішнього життя, – це те, *«що хорониться на дні душі народної. Духовний склад, ступінь чуття, його прийоми чи склад розуму, спрямування волі, погляд на життя духовне і суспільне, все, що складає характер народу, – це сокровенні внутрішні причини, його особливості, що надають дихання життю і цілість його тілу. Все, що входить в коло цього духовного укладу, не виражається поодинокі, окремо одне від другого, але разом, нероздільно, взаємно підтримуючи одне другого, взаємно доповняючи себе, і тому все вповні складає єдиний стрункий образ народності»*[1, 37]. М. Костомаров цим означенням заклав наукові основи, ґрунт для розвитку етнопсихології. Всебічною характеристикою символіки, вірувань, норм співжиття, родинних стосунків, усього комплексу суспільного життя М. Костомаров за-

початкував на науковому рівні соціологічне вивчення життя народу. Чіткість визначень заклала основу для подальших логічних висновків про різницю в ментальності росіян і українців. Учений-публіцист проводить її прозоро, ясно, переконливо, без софізмів, на котрі багата полемічна і псевдопубліцистична література будь-якого часу. З характеру статті видно, що Костомаров стверджує свою належність до українського народу, з яким ідентифікував себе, як вважають дослідники (М. Яценко), вже під час написання другої магістерської дисертації. Тоді, як згадує митець в «Автобіографії», зійшло на нього особливе натхненне осяяння під божественним впливом народних пісень. Дуже шкодує вчений, що в історичних працях, як і в літописах, дуже мало звернуто уваги на таке важливе джерело вивчення, як фольклор.

Уже давні історики, – стверджував М. Костомаров, – Прокопій, Маврикій, Костянтин Порфирородний, – як і давні літописці, пишуть про слов'ян як про народність з багатьма гілками, тобто неоднорідну. Найбільш зримий доказ глибокої древності південно-руської народності як одного з типів слов'янського світу, що складає в собі окремі ознаки часткового, – вражаюча подібність південного наріччя з новгородським, що неможливо не помітити і тепер, після здійснення багатьох переворотів, які сприяли тому, щоб стерти і змінити його. У завуальованій формі тут ідеться про фактичну нерівність і нерівноправність народів, про насильну асиміляцію українства.

М. Костомаров у статті «Дві руські народності» розвиває одну з своїх улюблених думок, висловлених ним у багатьох історичних і публіцистичних працях: походження Новгороду з Київської Русі, ознаки спільності, які дошукував М. Костомаров у ХІХ столітті. На систему подібностей вказують і новгородські, й українські літописи, а це не можна пояснити випадковістю. У подібності новгородських і українських лінгвальних особливостей є глибока, за М. Костомаровим, закономірність. Ця спорідненість не змогла виникнути інакше, ніж у глибокій древності, бо ці віддалені, перехоплені іншими народностями краї не мали такої живої єдності між собою, за котрої могли перейти з одного на інше. Тільки в незапам'ятних доісторичних часах ховаються їх початок і джерело. Частина південноруського племені, відірвана силою невідомих нам тепер обставин, відійшла на північ і там утвердилася зі своїм наріччям і з початками свого громадського життя, виробленими ще

на давній батьківщині. Ця схожість південного наріччя з північним, на думку М. Костомарова, виявляє незаперечний доказ древності наріччя, а отже, народності Південної Русі.

Отже, не тільки «наречие» використовував М. Костомаров як аргумент для розрізнення духовної сутності народів, а насамперед «початки громадського життя» українців і новгородців, засновані на ідеях демократії й лібералізму. Це, у його міркуваннях, потребує розвідати й уточнити походження слова «Русь» протягом майже півтисячоліття. Публіцист стверджував, що слово «русский» стало спільним для східних слов'ян у процесі суспільного розвитку, хоча в давнину слово «Русь» уживалося для визначення саме української території. *«Ім'я Руського, – писав М. Костомаров, – стало і для півночі, і для сходу тим самим, чим з давніх літ залишилося як виняткова ознака південно-західного народу. Тоді останній залишився ніби без назви; його місцеве часткове ім'я, що вживалося іншим народом тільки як загальне, стало для останнього тим, чим давніше було для першого. У південно-руського народу ніби було украдено його ім'я»* [1, 39].

М. Костомаров спростував те, що й сьогодні шовіністично налаштовані російські кола висувають аргументом на право володіти Україною, а саме – право власності на слово «Русь». Далі вже похідні – «русский», «Россия» – як завоювання силою права на давність і велич Київської Русі. Пояснення великого історика сміливо заперечують ці претензії, роблять їх порожніми звуками, в основі котрих – фальшування історичної правди. Україна залишилася без своєї назви. Численні кровопролитні війни, постійне шматування української території між войовничими і більш сильними сусідами того часу призвели до того, що важко було навіть точно назвати цю багатостраждальну територію, котра через моральну, матеріальну виснаженість не повністю усвідомлювала свою значущість. Цих народних назв було багато, – наголошував М. Костомаров, – і жодної з них не було правильної. Можливо, тому, що усвідомлення власної народності не по-

вністю виробилося. У XVII столітті з'явилися назви: Малоросія, Гетьманщина. Вони мимоволі стали архаїзмами, бо жодна не охопила сфери всього народу, а означала тільки місцеві й тимчасові явища його історії. Вигадана в останній час назва Південна Русь залишається поки що книжною. Вона не назавжди залишиться такою, тому що навіть за своїм складним виразом несприйнятна для щоденної народної мови, яка не дуже любить складні назви. На них майже завжди лежить відбиток надуманості, ученої зарозумілості. Зі всіх назв, котрі придумувалися для українського народу, щоб відрізнити його від великоруського, найбільше прийняли назву хохла, не за етимологією, а за звичкою, з котрою засвоїли її великоруси. Дивно було б, важає М. Костомаров, думати, що це насмішквате прізвисько буде серйозною назвою народу.

Великоросійська народність, за М. Костомаровим, складалася не в Новгороді, а значно пізніше, в Суздальсько-Ростовсько-Муромсько-Рязанській землі, про котру практично не збереглося давніх пам'яток літератури. Її таємниче походження огорнуте непроникним туманом. Саме страхом усвідомлення своєї давньої історії як «непроницаемого тумана» можна пояснити вигадану теорію про Русь як «спільну колиску» трьох братніх народів, згідно з котрою брутально привласнене надбання історії, культури, літератури українського і білоруського народів. В XI столітті, за М. Костомаровим, Русь була сильною централізованою державою. До неї тяжів Новгород, котрий ближче до Києва, ніж до Полоцька чи Смоленська. І лише з другої половини XII століття визначається в історії характер Ростовсько-Суздальсько-Муромсько-Рязанської землі.

Державність великоруська в її ранньому періоді відрізняється від Підвенної Русі прагненням дати формальну єдність своїй землі й тим зробити міцною. Домінантною була ідея єдиновладдя і збирання земель під рукою одного князя. Там не було місця елементам демократії, будь-які прояви свободи нещадно душилися, причому цього вимагали і князі, і церква, а народ привчено підкорятися нібито з власного бажання, що перейшло в глибини його сутності. Витворилася єдність під правом і гнітом сильного. *«З деяких рис, збережених літописцем, при всій скупості останнього на заяви народних мотивів, видно, що князі в справах, котрі виказували, як видно, їх особисте власнолюбство, діяли ніби за спонукою народної*

волі, і те, що поставало наслідком їх самовладдя, потрібно буде приписати самовладним нахилам тих, котрі оточували князів» [1, 41].

У Києві даремно було б дошукувати якогось визначеного права і порядку в наступності князів. Існувала, правда, в їхніх умах неясна ідея старшинства, але народне право вибору стояло вище за неї. Народне віче як вищий вияв народовладдя в Києві відоме ще з давніх часів, як і в Новгороді, котрий наслідував давні традиції Русі і пішов іншим шляхом, ніж прийнятий був у Великоросії. Літописи свідчать, що князів у Києві висували за вибором і в такий самий спосіб могли прогнати. Віче вважало своїм правом судити їх, проганяти і карати встановлені ними укази, а часом і їх самих, зазначав М. Костомаров. Він уважав, що істотна відмінність між росіянами і українцями полягає в їх ставленні до свободи, демократії, первинності загалу і вторинності окремої особи, першість якої межувала б зі сваволею. Це породжувало невизначеність форм, що було визначальними рисами південноруського суспільства в давні періоди і виявилось потім. Південна Русь не втрачала почуття своєї народної єдності, але й не насамперед дбала про підтримку. Демократично-гуманна форма управління державою на багато століть випередила цивілізацію, але не була готова вистояти перед натиском жорстоких найближчих сусідів, які прагнули завоювань, що було суттю їх державного правління. Це неминуче привело північно-східних слов'ян до земель південних, де зародки демократичної цивілізації відступили під натиском жорстокості й організованої сили. Це й призвело до кількасотлітнього гноблення українців. Передові з погляду сучасності ідеї управління державою були тоді для України надто несвоєчасними.

На відміну від Північної, *«в Південній Русі не видно найменшого прагнення до підкорення чужих, до асимілювання інородців, що поселилися між її корінними жителями. Відбувалися суперечки і бійки скоріше за зганьблену честь чи за тимчасову здобич, а не щоб утвердити міцне вікове панування» [1, 43],* – писав М. Костомаров. Про це свідчать пам'ятки епічного фольклору – думи, історичні пісні, в котрих українець тільки борониться, а не нападає. Якщо ж вирушає в похід, то тільки з метою помсти за завдану кривду. У натурі південноруській, вважав М. Костомаров, не було насильницького, нівелювального, не було політики, не було холодного розрахунку,

але й не було твердості на шляху до визначеної мети. Саме це, як, можливо, й сама відсутність мети, і спричинило, що Україна надовго стала територією національної меншості. Лише кількасотлітнє поневолення випрацювало нову мету – прагнення свободи й державної незалежності.

М. Костомаров, *pro forma* не заперечує бажання в українців союзу з Москвою, але недвозначно педалює відмінність між ідеологічними, політичними, державницькими традиціями двох народів, котра в разі несправедливих утисків, поневолення одного іншим неминуче призводить до конфлікту: *«Південна Русь зберігала протягом віків давні поняття; перейшли вони в кров і плоть останньої, підсвідомо для самого народу; і Південна Русь, прибравши форму Козацтва, – форму, що зародилася, власне, в давнині, – шукала тої ж федерації в єднанні з Москвою, де вже давно не існувало зачатків цієї древньої федерації»* [1, 44]. Козаччина, уважає він, – цілком природна форма політичного державного устрою для українців. Століття поневолення і відсутність держави істотно не вплинули на ментальність народу, він зберіг пам'ять про свою державність у Давній Русі. Український народ у часи польсько-литовського панування обертався в безладі всезагального свавілля: то пригноблений сильними, то, скинувши одних сильних, щоб улягти іншим. Староруські ж елементи, розвинуті до певного ступеня ще у XII столітті і приховані у народі, проступили блискучими метеорами в формі козацтва.

Проте козацтво, хоч було відродженням старого, несло вже в собі зародки руйнування. У давнину зверталася увага на рід лідерів держави, знатність їх походження було правилом. У козацтві, навпаки, вожді вибиралися з рівних. Козацтво, можливо, дійшло б до давніх порядків, якби не обставини, які повернули хід життєвої течії. Мається, очевидно, на увазі те, що через загибель Тимоша обрано після смерті Хмельницького його сина Юрія, цілком не здатного до керівництва, який зрікся булави. Закінчення роду Хмельницького стало, на його думку, одною з причин того, що родо-князівське начало древньої удільності не відновилося.

Інші політичні процеси, які вплинули на характер поспільства, відбулися в Росії, де навіть церковний уряд зазнав трансформації, став часткою правлячого стану. Особиста свобода людини звужувалась і врешті була знищена. Поняття про суспільний порядок ма-

ло міцну запоруку твердості, на допомогу йому наспіли православні ідеї. У цій справі дуже помітна різниця між племенами. Православ'я, котре прийшло до народів із одного джерела, всіх урівнювало, було єдиним місцем справедливого захисту і притулку. Разом із тим воно внесло ідею одновладдя, освячення правителя, оточило поняття про нього світлом верховного мироправлення. Православ'я вселило думку, що в життєвій течії є промисел, який керує нашими вчинками, налякало загробним життям. Воно вказало на те, що події то здійснюються з благословення Божого, то накликають на нас гнів Божий. Православ'я змусило звертатися до Бога при початку справи і її успіх приписувати Божій волі. Цим підготувало ментальний ґрунт для сприймання всевладдя монарха, покори йому як намісникові Бога. Відтоді будь-яка спроба вияву особистої свободи в Росії була приречена. Російська православна церква ревно оберігала ідеї абсолютної монархії і цим придушувала свободи особистості.

Досліджуючи становлення сильної централізованої влади в Росії з центром спочатку у Володимирі, а згодом у Москві, М. Костомаров доходить висновку, що в централізації влади роль каталізатора виконало монголо-татарське нашествя. Монголи не знищували народного самоуправління систематично і спеціально. Рівень їх політичної свідомості не сягав згрупування мас, централізації впокорених частин. Метою перемоги було загальне руйнування і збір данини. Це пережила Росія. Та для збирання данини необхідна була одна особа на всю Русь, один приказчик хана. Ним став руський князь, зарання визначений історією управитель землями. Він стає довіреною особою монгольського господаря. Право старійшинства і походження, як і право обрання, підкорилися волі тепер уже законного государя всіх земель, бо завоювання є фактичним законом, вищим за права. Отже, *«нічого не було природнішого, як з'явитися цьому ханському приказчику в тій землі, де існували готові зерна, котрі залишалося тільки поливати, щоб вони дозріли»*. [1, 53–54].

Саме в Москві на той час сформувався центр спротиву-злиття з ігом. Київ, який боронився, а не зливався з ордою, колись центр міст руських, змушений уступити це право Володимирі, а згодом цю естафету перехоплює Москва, котра виникла зі змішання різних народностей. Вона поступово не просто підкорює землі, а поглинає їх. Федеративне начало через завоювання переходить в абсолютну

владу Москви. Князі тепер не залежать від виборів, утверджуються на одних місцях. Підкорюючи князів, Москва підкоряла собі землі. Відроджувалася ідея спільної батьківщини, тільки вже в іншій формі, не федеративній, а в єдиноподержавній.

Так склалася монархія Московська; так з неї утворилася державна руська єдність. Її суспільна стихія – це общинність, поглинання особистості, тоді як у Південній Русі та в Новгороді розвиток особистості інкорпорувався в общинне начало і не давав сформуватися єдиноподержавній владі. Механізм формування абсолютної монархії в Росії показав, на думку М. Костомарова, головні відмінності між двома руськими народностями, різницю в їх життєдіяльності.

Значну увагу у своїй статті М. Костомаров приділив принципово відмінній ролі церкви в суспільно-політичному житті українців і росіян. У південноруського народу церква мала духовний вплив, але не абсолютний авторитет в «освяченості» того чи того факту. На сході вона в особі своїх представників – духовних сановників – стала допоміжним для влади органом верховного остаточного присуду. Тут здійсненню намірів надавали характеру Божої волі ті, хто претендував творити суд від імені Бога, – церковні сановники. Світська влада при цьому опиралася на духовну, духовна – на світську. Але державна влада, освячена і підтримана духовною, не дозволяла, проте, їй підкорити себе. Як тільки духовна виявляла такі наміри – світська виражала їй удари-спротиви. Історія наводить чимало прикладів, коли думка духовних ієрархів була принципово відмінною від позиції державного правителя, та він завжди в цьому протистоянні виходив переможцем. Духовна особа під тиском або змінювала свою думку, або йшла у відставку, або її просто знищували. *«Духовенство підтримувало князів у їх прагненні до єдиновладдя; князі також ласкали духовенство і сприяли йому сильно; але як тільки духовна влада переставала йти рука в руку з єдиноподержавною світською, остання одразу ж давала відчутти духовній владі, що світська необхідна».* [1, 57]. Церква в Росії, отже, сприяла утвердженню єдиноподержавія. Одним із принципів такого співжиття світської та духовної влади була обов'язковість освячення будь-яких починань. Отже, церква допомагала монархізму в справі повного нівелювання особистості. *«Ось так філософія великоруська, усвідомивши необхідність суспільної єдності і практичної пожертви особистістю, як умовою всякої загальної справи, довірила волю*

народу волі своїх вибраних, залишивши освячення успіху вищому вираженню їх мудрості, і так дійшла вона у свій час до формули: Бог та цар у всьому! У цьому знамення крайнього торжества панування спільноти над особистістю» [1, 58]. У цих оцінках об'єктивність історика-вченого перемагає почування практикуючого християнина. Аналіз сміливий і точний. Виявлене й об'єктивно оцінене те в характері московського церковного кліру, який осудив Тарас Шевченко, гостро висміювали в художніх творах класики української літератури. І це звучало як присуд і владі, й покірному їй, а не вищій волі, духовенству.

Цим пояснює вчений той факт, що у великоруській православній церкві домінує тенденція важливості зовнішніх проявів релігії над внутрішніми. Такий формалізм у духовному житті прищеплено простолюду. Це ставало причиною численних розколів усередині загалом релігійної православної церкви з її сильними впливами. В Україні ж, навпаки, не спостерігалось суперечок про зовнішні прояви духовного. Відомо, що в малоросіян розколів і суперечок про обряди не було. Тут після тимчасових явищ в XI і XII століттях не було спроб опозиції проти авторитету церковної науки. І тільки в XVI столітті стало виникати аріанство. У масі народу таке явище не було популярним. Єдиним фактом відходу українців від православ'я була унія, причини котрої М. Костомаров дослідив уже в ранніх працях. Сам він, як відомо, був набожною людиною, глибоко знав церковну літературу, всі тонкощі обрядів, зміст проповідей, духовні пісенспіви. Тому його позиції й висновки були особливо переконливими.

Український народ не давав духовенству права на остаточну оцінку подій шляхом їх освячення, залишав за собою остаточний присуд їх правдивості, осягаючи більше дух справи, ніж форму вияву. Тому розкол через форму, обрядність, «букву» немислимий серед українського народу. З цим, уважає М. Костомаров, погодиться кожен, хто хоч трохи знає цей народ, придивився до його життя і прислухався до його глибинних понять. Але не тільки формалізм мислення церковних сановників, вірність букві, а не духові позначилися на релігійній практиці обох народів. Причиною були й глибинні духовні риси, особливості сприймання божественного різними народами. Для жителя Московщини дуже важлива форма обряду. Він дотримується її ретельно, всяка зміна викликає протест.

Для українців важлива духовна сторона релігії, яка відіграє в їхньому житті дуже важливу роль, є частиною світогляду. Український селянин сприймає віру як красу, як частку свого життя, поетизує її, складає тому багато апокрифічних переказів, вірить у реальність їх сюжетів, сприймає морально-повчальний їх аспект, органічно вводить його у свій духовний світ. Рядки, у яких М. Костомаров характеризує релігійні почування українців, вражають глибиною, екстативною космічною всеосяжністю передачі духовної єдності з божественним. *«Сильне відчуття Божої всеприсутності, благості, внутрішнього єднання з Богом, таємні роздуми про Божий Промисел, про себе, сердечне прагнення осягнути таїну духовного»* [1, 60]. На цих словах лежить печаття особисто відчутого й пережитого автором статті.

До важливих ознак українського народу, які обстоював учений у статті «Дві руські народності», належить релігійна толерантність, відмінна від росіян, ставлення до представників інших віросповідань. На релігійній сфері росіян позначилося те, що в суспільній практиці виявляло себе прагненням до підкорення, поглинання самотності інших народностей, якимсь презирством до них, пихатістю, нетерпимістю до інших вірувань. Латинська, лютеранська, вірменська, інші віри вважалися в росіян проклятими. Виникненню такого погляду, на думку публіциста, сприяло татарське підкорення. Довге приниження під владою чужовірців виявилось бажанням приниження інших. *«Звільнений раб більше за все характеризується пихою»* [1, 61]. Згодом це виявилось в захопленні іноземщиною. В українців цього не було. Вони не сахалися людей з іншим віросповіданням, ладили з ними. Знаходили через те прихисток в українських містах греки, вірмени, євреї, німці, поляки, угри та інші племена. Дух терпимості перейшов у характер козацтва й зберігся в українців назавжди. У козацьку громаду міг приходити всякий: там не питали, якої він віри і нації – підкреслював М. Костомаров. Однак неприязнь, дух спротиву, навіть ненависть спалахували, коли йшлося про поганьблення власних святинь народу. Сумнівні з погляду моралі дії козаків щодо католицьких святинь, жорстокість у походах проти південних сусідів М. Костомаров не виправдовує, однак трактує не як національну чи релігійну нетерпимість, а як помсту за кривди, наругу над національними святинями. Якщо ви-

ражається до інших повага, то природно вимагати до себе такої ж свободи і взаємної поваги.

Відсутність прагнення до обмеження життєвих, суспільних меж чи творення канонів простежується і в релігійних поглядах українців. Переважає особистісне сприйняття, духовне, а не загальноприйняте, офіційно-стандартне. Мабуть, тому, вважає М. Костомаров, українці не вирізнялися міжконфесійними суперечками про зовнішнє, формально обрядове. Дух терпимості, відсутність проявів національної вищості сприяв тому, що українці ніколи не вбачали в інших народах нічого меншовартісного, загрозливого для свого повноцінного існування. Повага до іновірців була зумовлена певними виробленими і відшліфованими впродовж віків поглядами на віру і вірування, де найголовнішим уважалася не форма вияву віри, а її сутність, що є найближчим і найзрозумілішим не розумові, а серцю. Чужа віра, принесена християнською цивілізацією, сприймалася без особливих переживань щодо втрати власних духовних надбань народу, які були глибокими і незаперечними.

Нетерпимість щодо насильства над власною душею, оборона найсвятішого для народу, його храмів, зазіхання чужої волі на релігійну совість виливалися в зовнішні форми нетерпимості до іновірців. Але ні католицький костел, ні єврейська синагога, ні мусульманська мечеть українцям не здаються поганими місцями. Вони не погорднують їсти й пити, увійти в дружбу з католиками, протестантами, євреями, татарами. Наруга ж над святинями сприймалася українцями завжди дуже болісно. Вони вимагали від інших поваги і шаноби, оскільки самі дотримувалися таких моральних принципів. Внутрішня суть і зовнішні прояви, які завжди віддзеркалюють стан душі, для українця повинні були звучати в унісон, будь-яка дисгармонія змушувала замислитися і віднайти єдиноправильне рішення для виходу з ситуації. Стосунки між людьми в уяві українців повинні ґрунтуватися на взаємній згоді, обопільному бажанні. За їх відсутності зникає потреба будувати взаємини. Відзначає М. Костомаров як найбільш характерну ознаку українців відчуття душі – вищої абстрактної святості, якій релігія надає тільки зовнішнього виразу.

У статті «Дві руські народності» особливо підкреслено, що становлення основних рис українського етносу відбувалося на питомій території, в безпосередньому зв'язку з щоденною працею серед природи, яка зливалася з душею кожної людини, органічно входила

в щодення народного життя, у самосвідомість усього народу, творила ті його неповторні ознаки, що згодом визначали народ як націю. Це моральність, працьовитість, уміння поєднати працю і красу, образне багатство і поетика слова. Поетичне світосприйняття українців М. Костомаров зіставляє з такою рисою росіян як прагматизм, який позначається на способі життя, поведінці, характері побуту й стосунків. Вони вправні в торгівлі, промислі, дбають про прибутки, майно, але позбавлені поетичної уяви, не цікавляться красою навколо себе. Це видно з облаштування садиби. Не часто біля хат побачиш такі квітники й садочки, якими багаті українські села. Турбота переважно про матеріальне в росіян виявляється в байдужому ставленні до зовнішності, естетики одягу та інтер'єру. Цьому протиставлена краса національної ноші одягу українців, охайність і естетика побуту, про які писав М. Костомаров з особливим замилюванням і знанням деталей.

Глибинні риси кожного народу виражаються в його фольклорі. Свою концепцію зіставлення етносів М. Костомаров будував, крім іншого, й на основі особливостей їх усної творчості, котра, на думку публіциста, постає в момент екстазу творення. Розвиваючи в статті свої погляди, сформовані ще в ранніх наукових працях, М. Костомаров стверджував, що в усній народній творчості закладено вищі духовні істини кожного народу. Учений уважає фольклор основою будь-якої творчості, насамперед літературної, яка в кожного народу має бути пов'язана з фольклором, виражати народну філософію, психологію світосприймання й розуміння суспільного і світового порядку. Лише тоді вона має право бути національною літературою, бути оберегом духовних і моральних цінностей народу, виявляти його сутність, оберігати джерела морально-етичних норм від впливу зовнішніх обставин, не завжди сприятливих і позитивних. Крізь призму народної творчості, зокрема і насамперед пісенної, глибше проглядає духовна сутність народу, його морально-етичні принципи, склад і особливості мислення, характер поглядів на життя духовне і суспільне, тобто все те, що міцно вкорінено у свідомість народу, що є джерелом зовнішніх виразів духовного світу. Сюди належать звичаї, обряди, спосіб господарювання, родинна етика, естетика побуту і насамперед мова. Усе це виражає національні ознаки й етноспецифіку характеру, що перетворює певний людський загальний на цілісну, поєднану внутрішніми

інтегративними чинниками культурно-історичну цілісність, цілком відмінну від інших чи навіть протиставлену їм.

Фольклор задовольняє духовні потреби народу, підсвідомо ним сприймається не тільки як корисне, а майже як святе. Незмінна у своїй моральній і естетичній сутності навіть під впливами зміни історичних обставин, пісенна творчість народу, традиції та вірування залишались точками опори навіть тоді, коли нові умови життя не давали змоги народові залишатися у звичному розкладі, з надзвичайною силою провокували суспільну стабільність, нехить до різких перемін. Отримавши від предків певні освячені канони, плекаючи і передаючи їх нащадкам, народ завжди закладав їх в основи будівництва нового життя. В усній творчості народу найбільш доступно відображене розмаїття образів, характерів, ситуацій, погляди на честь, добро як абсолютну вічну цінність.

Зміст світогляду українського народу охоплює ідеали вірності, справедливості, любові до ближнього, жертвовності, взаємодію і боротьбу добра та зла. Це зумовлює діалектику національного характеру, синкретичний аналіз якого дає змогу дослідити морально-етичну сутність народу. У ній природа і пісня знаходять таку висоту сприйняття, яка граничить з екстазом. Українець, як мало хто, здатний завмерти, заніміти від споглядання небес, дзеркального плеса, осяяного сонцем чи місяцем, блакитної далечіні лісів, замилуватися співом птахів. Тому блискучою силою розкішної поезії сповнені пісні, створені його генієм. Їхня сила зачаровує, підносить людину над буднями, будить прагнення краси й гармонії. Найбільше своєрідну сутність народу можна простежити, приглядаючись до потоку мелодій, який струмує від його розуму і серця. Досконалий знавець літописів, М. Костомаров зазначає, що літописці залишили дуже мало, порівняно з описами конкретних подій, суттєвих записів саме про скарби духовного народного життя. *«Як застукаєш до них у двері скарбниці народного життя – тут вони німі й глухі; і закинуті давно в море забуття ключі від цих заповітних дверей»* [1, 68].

Необхідність вільного польоту душі, прагнення свободи особистості не сприяли творенню матеріальних ідолів. Духовна сутність життя давала можливість бути над реальним світом, сприяла творенню поезії, де відчутні морально-етичні принципи, християнські чесноти, вміння красу поєднувати з буднями, не затьмарюючи ни-

ми художній образ світу. Народна поезія прагне вийти за межі реального, але бачить у ньому й зображає набагато більше й красивіше, залежно від уміння народу користуватись силою слова і розуміти його, створює романтично-казкове, не виходячи за межі буденного світу. Сила поезії народу надзвичайно велика, бо її коріння – в глибині душі й свідомості. Слова в поезії поєднані в гармонії розмаїття світу, в мелодійному ансамблі, який *«підносить душу в сфери уяви і зігріває серце неземним, нетутешнім вогнем»* [1, 63]. Нерозривність зв'язку народної поезії з природою М. Костомаров пояснює духовністю народу, вмінням бачити красу природи, сприймати серцем її мову. Відбувається це за умови чистої душі, відкритого для добра серця, всього того, що називається високоморальними якостями. Це українцями успадковане від прабатьків, які обожевляли природу, що для них була *«учасницею радості і горя людської душі; трави, дерева, птахи, тварини, небесні світила, ранок і вечір, спека і сніг – усе дихає, мислить, відчуває разом із людиною, все відгукується до неї чаруючим голосом то співчуття, то надії, то осуду»* [1, 67]. Картини природи в українській пісенній творчості чистотою і ніжністю нагадують рай. Народ прагнув світла, тому в поезії так високохудожньо зображений світ.

Український народ, підсумовує він, має дар від Бога володіти словом і розуміти надважливе в слові. Тому його фольклор був і є шедевром, незалежно від призначення, виконує надважливі завдання. Навіть *«...у відпочинку людська природа не задовольняється простою забавою, але усвідомлює потребу дати їй витончену форму, яка не тільки розважає, але й духовно підносить душу; веселоці хочуть обійняти її стихіями прекрасного, освятити мислю»* [1, 71]. За станом душі, християнськими засадами наш народ прагне духовності, яка допомагає йому пізнати вищу сутність. Це народ, який *«...усвідомлює і відчуває чарівність місця своєї присутності, поринає в споглядання небесної висі, впивається зачарованим поглядом у дзеркало озера, освітленого сонцем чи місяцем, або в синю далечинь лісів, заслухається в хорі весняних птахів»* [1, 73].

Особливим чаром овіяне в народних піснях кохання. *«Любовне почування, як завжди душа всякої народної поезії, ...досягає найвищого натхнення, висоти покликів і грації образів. Навіть матеріальна сторона любові в жартівливих піснях зображається з тою анакреонтичною грацією, котра приховує тривіальність, саму*

чуттєвість надихає, ошляхетнює» [1, 72]. Чистота почуттів, які в піснях так одухотворюються і відриваються від матеріального світу, в українців є ґрунтом для вироблення належних моральних принципів співжиття, вироблення суспільних правил поведінки. Українська поезія обожнює жінку, її красу, поставу, а особливо душу. Жінка ототожнюється з природою як творіння вишого, світлого начал. Порівняння, які спостерігаються в поезії, сприяють обожненню жінки, піднесенню її над матеріальним світом. *«Українська жінка в поезії нашого народу... до того духовно прекрасна, що і в самому своєму падінні виражає поетично свою чисту натуру й соромиться свого приниження»* [2, 75], – зазначає М. Костомаров.

Нарешті в характері українства Микола Костомаров особливо підкреслив таку його рису як розуміння краси як духовності. Бачення краси – дар, вищий і мудріший за будь-який аналіз. До кінця зрозуміти багатство духовного світу українського народу, підводить до висновку М. Костомаров, – неможливо. Його треба відчувати, ним збагачуватися, насолоджуватися красою, підніматися до його вершин.

Аналізуючи статтю М. Костомарова «Дві руські народності», доходимо висновку, слушно вважає М. Т. Яценко, що *«порівняльна характеристика двох народностей у Костомарова набирає форми бінарних опозицій, співвіднесених із тодішнім становищем України у складі російської імперії. Перша з них – народна демократія, народо-владдя і самодержавство; друга – самостійність окремих частин, добровільне їх об'єднання, федералізм і державний централізм; третя – українське середньовіччя як егалітарне суспільство, «золотий вік і кріпосництво та панська сваволя як продукт історичного розвитку деспотичного азійського начала в Російській державі»*. [3, 29]. У ній, як наголошує В. Дорошенко в передмові до окремого видання статті (1991), подав М. Костомаров серію *«глибоких начерків з народознавства, які подають у певній системі фундаментальні знання про національний характер, психологію українського і російського народів, накреслюють методологічні підходи до вивчення їхнього історико-культурного досвіду, великих духовних традицій»* [3, 8]. Цим стаття «Дві руські народності» й сьогодні служить *«благородній меті пробудження національної свідомості, наукових уяв-*

лень про український і російський народи, риси їхнього національного характеру, психології, світогляду» [1, 8]. Стаття «Дві руські народності» – це квінтесенція змісту й почувань автора, вираз його синівських почувань до України, це заповіт любові, висловлений на злеті творчої уяви й відчуттів митця. Це пеан народному генієві, глорифікація його сутності, вище якої не піднявся, може, й сам Тарас Шевченко.

Поетизуючи душу українського етносу, М. Костомаров не обминає тих якостей, які заважали народові в побудові державності. Це

насамперед перевага «вільного злету душі», індивідуального над загальнолюдським, що спричинило нетривкість державного устрою ще в період становлення. Тут було відсутнє бажання дати міцність і формальність єдності своїй землі, об'єднати землі в адміністративне ціле, обрати єдиного правителя. Але це забезпечувало демократію, переваги громадянських засад над самодержавницькими. М. Костомаров зазначає, що багате поняття духовного мало в кожного українця індивідуальне забарвлення, оскільки була в цього народу потужна творча

стихія. Натомість відчувається відсутність чогось єдино великого для всіх, що здатне підпорядковуватися загальноприйнятим правилам, спроможне добровільно створити угруповання, у яких особистісна свобода цінувалася б усіма. Українці багато віків виявляли через це, як і через геополітичні обставини, поразки в створенні єдиногодержавного устрою, з єдиним законом для всіх. *«Вільна стихія народу «приводила або до розпаду суспільних зв'язків, або до виру устремлінь, котрі крутили білчине колесо народного історичного життя»* [27, 52]. На заваді виживанню стояла саме творча стихія, яка переважала практичний розум, з яким легко вистояти в скрутних ситуаціях, вичекати більш сприятливий момент.

Не все в цих положеннях Костомарова сьогодні можна сприйняти беззастережно. До помилкових чи неточних можна віднести, зокрема, твердження про неспроможність державотворення, про те, що спосіб керування громадою був завжди підвладний несподіваним примхам особистої свободи. Пізніші дослідження козаччини характеризують її як демократичну державу-республіку. Хоча має цілковиту рацію М. Костомаров, що людська гідність і особиста повага – вразливі риси українця – часто були причиною родових ворожих відносин, які мирним шляхом не закінчувалися. Особиста честь і прагнення тимчасової здобичі як важелі суспільних дій спричиняли застій, але й рухали історію вперед. Оскільки характер українців в основному позбавлений намірів розрахунку, їм бракувало твердості на шляху до здійснення мети, яка й сама набувала через це нечіткості, розпливчатості, як і дорога до неї. Спритність, відвага, поетичне захоплення виявлялися надміру – не вистачало політичної винахідливості і терпіння в досягненні мети.

Сам автор статті стверджував, що не все в його твердженнях безпомилкове. Окремі спостереження, судження можуть видатися однобічними, навіть помилковими. Але це від того, що предмет розмови надто об'ємний. Щоб охопити всі його грані, потрібно декілька фундаментальних праць, кожна з яких буде присвячена розвитку окремих положень. Справді двоякі думки виникають, коли читаєш пасажі автора про нездатність українців до державної організації життя, сумнівні пропозиції поєднати красу українства, його моральну досконалість із практицизмом росіян чи бодай вчитися в них такої здатності. Що керувало автором державотворчих ідей, безкомпромісним патріотом у написанні цих рядків – ще належить осмислити. Глибока прірва поневолення, з дна якої не проглядалася тверезому політові можливість скорого осягнення державності, правдивість ученого, якій він жодного разу не зрадив, чи просто тактичний хід, який дав би можливість донести головне з безлічі потрібного. Адже не випадково в передсмертну годину скаржився дружині, як багато думок, яких не в змозі передати, все ще мучить його душу. Може, просто хотів, щоб кожен, хто прочитає, подивився в очі історичній правді й не заколисував себе уявою про героїство, мучеництво предків та уявну досконалість, яку виробили для нас пращури. Може, нагадуючи кожному українцеві про близькість його народу до божественної сутності, про великий дар генія, тур-

бувався, щоб той дар не проспати, як ледачий слуга Божі таланти. Над цими «може» варто нам задуматися, досягнути, повернутися до них як до основи мислення з висоти сумнівних благ цивілізації, щоб стати тим народом, якого змалював-виспівав М. Костомаров у своїй статті. Стати в житті, а не залишитися мертвими рядками паперу, бути самими собою, не потонути, не зникнути, не розчинитися у світовій магмі народів, зрушених у новітньому вселенському ісході в пошуках уявної обітованої землі.

Література

1. *Костомаров Н.* Две русские народности [Письмо к редактору] / Н. Костомаров // *Основа*. – 1861. – Кн.1. – С. 33–80.

2. *Яценко М. Т.* М. І. Костомаров – фольклорист і літературознавець / М. Т. Яценко // *Костомаров М. І. Слов'янська міфологія* / М. І. Костомаров. – К., 1994. – С. 5–39.

3. *Дорошенко В.* Грані духовних світів двох народів / В. Дорошенко // *Костомаров Н. І. Две русские народности* / Н. І. Костомаров. – Киев–Харьков : Майдан, 1991. – С. 4–11.

А також:

4. *Грушевський М.* Етнографічне діло Костомарова / М. Грушевський // *Етнографічні писання Костомарова, зібрані заходом Академічної комісії української історіографії* / за ред. акад. М. Грушевського. – К., 1930. – 367 с.

5. *Костомаров Н.* Об историческом значении русской народной поэзии / Н. Костомаров // *Слов'янська міфологія* / М. І. Костомаров. – К., 1994. – С. 92–134.

6. *Сверстюк Є.* Українська література і християнська традиція / Є. Сверстюк // *Сучасність*. – 1992. – Ч. 12. – С. 139–151.

Вправи, запитання й завдання для роботи на практичних та семінарських заняттях

1. Навести декілька прикладів дієвості ідей Миколи Костомарова в XIX ст. та їх актуальності у XXI столітті. Використати інтерактивний матеріал з інших дисциплін, зокрема історії та літератури.
2. Дати приклади інваріантів сучасних суспільних проявів проблем, які порушував Костомаров, дієвості/недієвості сучасних ЗМІ у їх ефективному розв'язанні. Запропонувати власні варіанти дій, вчинків, тематику виступів у ЗМІ тощо.

3. Проаналізувати стан сучасного висвітлення в публіцистиці та ЗМІ положень, обґрунтованих у статті «Дві руські народності» М. Костомарова.
4. Підготувати матеріали для статті (есе, нарис, інтерв'ю, виступу на телебаченні або радіо) про діяльність сучасних етнографічних, фольклорних груп (радіо-, телепрограм тощо). Обговорити ці матеріали на практичному занятті.
5. Здійснити стислий переказ аналізу статті Костомарова, запропонованого в навчальному посібнику. Позитив і прорахунки. Доповнення.
6. Навести приклади засобів і прийомів вираження авторської позиції М. Костомарова у статті «Дві руські народності».
7. Дати відповідь на запитання:
 - як теоретичне вивчення специфіки публіцистичних творів знаходить своє застосування в практиці сучасних ЗМІ?
 - які сучасні медіа найбільш яскраво демонструють морально-етичну сутність українського народу (приклад та їх обґрунтування)?

7. Розвінчання псевдогероїв офіційних історичних міфів

Незаперечність зв'язку сучасного з минулим і майбутнім давно стала аксіомою. Отже, на часі є потреба глибше та дискретніше вивчати вітчизняну філософську та естетичну думку з об'єктивних позицій. Очевидна й потреба інтерполяції в суспільну рецепцію сьогодення багатьох положень, сформованих, обґрунтованих і розкритих у спадщині вітчизняних учених, з метою прищеплення широкому загальному розумінню багатьох явищ сучасності, котрі мають дискусією проблеми існування української держави.

Як і в багатьох питаннях, що стосуються українського соціуму, тут ідеться про потребу ліквідувати перервані традиції, вилонити з неприсутності те, що просвітлить «поневолений розум» (Чеслав Мілош), допоможе дати кожному сучасному явищу місце в сув'язі історичних подій, оцінку з позиції власного державотворення, допоможе розкрити його сутність ключами, що їх ковано для нас попередниками.

Серед негативних явищ, які мають своїми коренями минуле, останнім часом активізувалися спроби відновлення імперських прагнень російськими ультратрашовіністами. Вони одразу отримали

дуже точну дефініцію – «неопанславізм». Суть тенденцій відома не від сьогодні – це намагання його прихильників реанімувати старі утопії про велич Росії, сукупність і неподільність «трьох братніх народів» у лоні «єдиної і неділимої». Даючи оцінку такому явищу, вчені історики, філософи, політологи (Т. Гунчак, В. Мороз, І. Лосів, раніше Ю. Липа та ін.) розкривали й розкривають його генезу, характер, тенденції, прагнення й наміри апологетів, характер мислення й діяльність adeptів, актуальність потреби розкриття новачасного контексту старого явища.

Зокрема Юрій Лосів вважає, що *«після розпаду СРСР з'явилася гостра потреба в ідеології, котра б обслуговувала інтереси тих сил російської адміністрації, ВПК і армії, котрі не мислили майбутнього без звичного панування над Україною і Білоруссю, що сприймалися протягом століть як своя вотчина, як частина Росії»* [1, 14]. Одною з таких сучасних антиукраїнських консервативних ідеологій стало неослов'янство або новітній панславізм.

Характеризуючи давні корені цього явища й однакову суть із давнім панславізмом по-великоруськи в ХІХ століття, сучасні соціологи й політологи наголошують, що це жага панування, підкорення всіх слов'янських народів єдиній ідеології, інстинктивна антипатія до неподібності та прагнення до тотальної уніфікації, вимога єдиного культурологічного простору, насамперед мови, єдиного громадянства. Підставою для ідеології постає міфологізація фактів історії, їх безсоромна фальсифікація, присвоєння здобутків археології, використання етнографії, штучні псевдонаукові мовознавчі теорії тощо.

У запереченні цього явища сучасні дослідники опираються на численні докази розкриття імперської, антинаціональної сутності таких тенденцій уже в початку їх зародження. Називають при цьому переконливі висловлювання насамперед прихильників українства з числа російської інтелігенції, котра не сприймала панславізму: О. Чаадаєва, О. Герцена, М. Чернишевського, О. Пипіна, В. Соловйова та ін. Цитуються навіть висловлювання В. Леніна з приводу посягань царської Росії на всеслов'янське підкорення в Першій світовій війні.

Менше або зовсім не звертається увага на оцінку цього явища діячами українського національного руху ХІХ століття. Згадується лише часом (дуже побіжно) з цього приводу Кирило-Мефодіївське

братство, лише як, на думку деяких дослідників, на продукт *«утопійного захоплення ідеєю слов'янського єднання»* [2, 15]. Між тим було вже тоді Шевченкове гнівне *«...і в слов'янофіли так і претесь...»* [3, 300], була дуже смілива *«Слов'янська ода»* П. Куліша, де поет розкриває наміри Росії спорудити *«людському уму вселенськую безвиходну тюрму»* [4, 199]. Обидва були, як відомо, чільними братчиками. Мало хто докладніше з'ясовує відмінність між тим, як розуміли слов'янофільство «братчики», та панрусизмом покатковськи чи – по-погодінськи. Опресія до панславізму з боку ідеологічних очільників нації, котрій він найбільше загрожував, – України – боротьба проти шовінізму тогочасної української ідеологічної еліти, рівень політичної думки з'ясовані недостатньо. Винятком є ґрунтовне дослідження Івана Дзюби *«Шевченко і Хом'яков»*, у якому з'ясована відмінність у параметрах і характері мислення опонентів.

Найбільше сили в боротьбі з шовінізмом у личині слов'янофільства, претензіями на панславізм доклав ідеолог Кирило-Методіївського братства Микола Іванович Костомаров. У низці публіцистичних праць він достатньо сміливо, як на той час, науково переконливо, на основі ґрунтовно досліджених історичних фактів, подій, явищ вказує на їх фальсифікації офіційними державними істориками. Розвінчує справжню мету – нав'язати поняття про особливу місію Росії, її народу, глорифікацію чільних історичних постатей. Таким чином публіцист веде гостру дискусію з адептами панрусизму.

Він розбивав офіційні ідеологічні підстави старорежимної Росії – ідею богообраності, непохитності, закономірності царського панування і його вінчану офіціальну тріаду «православія, самодержавія, народності». Костомаров проголосив російське самодержавство продуктом монгольського поневолення з його історичними засадами деспотизму й покори. Одним із перших у час найбільш для цього небезпечний сказав про засвоєння його наслідків московськими князями, пересадження ними характеру і наслідків цього чужого для ментальності слов'ян явища на ґрунт і терени східного слов'янства. Цим він імпліцитно з явно відвертими публіцистичними парусами проголосив централістичне самодержавіє явищем глибоко антинародним.

Тому особливо важливим у цьому дискурсі постає прочитання його спадщини, де критика офіційної державної історії війн і правителів та її апологетів посідають центральне місце. У сув'язі з ними публіцист ставив питання про права України на національну самодостатність, актуалізував проблеми окремішності її етносу. Він порушував у цьому зв'язку проблеми федерації в історичному та тогочасному контексті як традиційної для слов'ян форми державного об'єднання, демократизму як способу суспільної організації, народоправління, генетично закорінене в отосі України.

М. І. Костомаров, письменник і публіцист, творець філософських та соціальних основ вітчизняної політичної думки середини і кінця ХІХ століття, як згадувалося вище, чи не найбільше доклав сили для розвінчання теорії й практики панславізму. Володів потужним для цього інструментарієм – глибиною наукових історичних знань, талантом письменника, пристрастю безкомпромісного і послідовного патріота. Добре володів також Костомаров-публіцист прийомами іронії, сарказму. Особливо часто застосовував їх саме щодо посягань великодержавних шовіністів на світову месіанську роль. Використовував у полеміці багаті традиції письменства українського середньовічного відродження.

За висловом Михайла Грушевського, Костомаров *«всею душею ненавидів процес приєднання колишніх автономних областей-земель і всі насильства над народнім життям, що його супроводили, як явища глибоко противні моральному почуттю і стихійним пориванням до свободи і рівності, заложеним в основах народнього життя»* [5, ІV].

Дискусії М. І. Костомарова з представниками шовіністичних кіл були перманентними, фактично ніколи не припинялися, торкалися найрізноманітніших сфер, мали у своєму підґрунті завжди питання національної окремішності українського народу, інші важливі для України і долетворчі для її народу проблеми. У світлі цього М. Грушевський уважав Костомарова одним із предтеч великої східно-європейської революції, котрий стелив їй дорогу не менш ніж Руссо чи Монтеск'є. Слід зважити, що писав ці рядки вчений у час його вимушеної співпраці з радянським режимом. Одночасно наголошував, що Костомаров був послідовно вірним усім раз висловленим ідеалам. Погляди ж Костомарова на бунти й револти були, як відомо, різко негативними.

Захищаючи послідовно і національні інтереси українського народу в історії Росії, котра претендує на месіанську роль своїх героїв, містифікуючи і глорифікуючи їх, Костомаров висвітлював явища і факти, котрі виразно показували їх імперську шовіністичну сутність, розвінчував вчинки конкретних осіб, оперуючи історичною правдою. Мав, як згадувалося, авторитет знаючого і правдивого вченого. Тому його думка викликала належний суспільний резонанс, часто жорстку полеміку політичного характеру.

Костомаров, змушений давати численні пояснення, спростування, уточнення, захищатися від прямих провокацій, зчаста вдавався до недомовок, переакцентувань, а то й висловлював думки, далекі від своїх переконань, жертвуючи другорядним заради головного. Згодом це ставало приводом у перспективі для неоднозначних, а то й неправильних тлумачень і його публіцистичної спадщини, і самих ідей. *«Припертий до стіни антагоністами, – писав М. Грушевський, – котрі правильно відгадували його недоговорені тези і звертали на них увагу недремлющого начальственного ока, він звичайно ховався за захисні фрази про необхідність сього державного процесу, пережитість тих народніх змагань, що повставали проти нього»* [6, VI].

Тому один із мотивів його публіцистики – самозаперечення політичної заангажованості, ствердження намірів тільки наукового плану. Мусив з огляду на обставини іноді вдаватися навіть до публічного висловлювання лояльності до уряду, уявної покори щодо приреченості українського народу перебувати в лоні «єдиної неділимної», не зрікаючись головного – думки про окремішність українського народу, особливу духовну винятковість, право бути самим собою на своїй-таки землі, а не просто гілкою чужого йому народу, його меншовартісним придатком.

У полеміці з захисниками панрусизму Микола Костомаров широко використовував наукові знання. Мав навіть серед опонентів репутацію безкомпромісно правдивого вченого. Подаючи факти історії правдиво і безсторонньо, спростовував ідею вибраності Росії та винятковості її відомих історичних осіб. Тому його позиція розглядалася одразу прихильниками офіційної прорежимної імперської історичної думки як спроба сепаратизму. У цьому континуумі негайно виникали дискусії між Костомаровим і офіційними речниками уряду. *«Їх учасники, – як писав Сергій Єфремов, – часто на-*

лежали до різних суспільних та національних верств. Серед них, крім росіян, були поляки та євреї. Боротьба проти «спільного ворога», – українства – об'єднувала друзів і ворогів» [7, 158].

Дуже часто противники Костомарова самі не розуміли справжньої сутності проблеми, про яку дискутували. Головним для них був не зміст питання, а негайне й беззастережне переведення його в політичну площину. Мета стояла різна: змагання у вірнопідданстві, акцентування уваги уряду на проблемі як скрита форма доносу на українофільство, використання ситуації у власних антидержавних чи просто кар'єрних цілях. Інсинуації набували відверто провокативного характеру, докази були переважно алогічними, затушовували основний зміст виступів публіциста, нівелювали їх роль і значення для сучасників і нащадків.

Головний аргумент Миколи Костомарова – глибокі історичні знання, високий незаперечний навіть для опонентів авторитет чесного і знаючого вченого, естетична вартість публіцистики, де виявився, як зазначає Валерій Шевчук, «талант ученого, мистецька вправність письменника» [8, 266]. Блискучий полеміст застосовує широку шкалу прийомів: іронію, сарказм, образність, лексичне багатство. Це також було одною з причин постійного інтересу до його писань, забезпечило їх непроминну суспільну цінність.

«Висновки історичної ідеології, – писав М. Грушевський, – в його публіцистичних і полемічних писаннях зформульовані краще, ясніше, докладніше, виразніше, ніж у його «Монографіях». Я признаюсь, що з великим замилюванням перечитав сі його писання – з таким замилюванням, якого я не відчував у більш розтягнених описових працях. Як сильно б'є в них живчик часу! Як щиро і яскраво відбивається в них сучасна боротьба й ідеологічні змагання! Як безпосередньо реагує автор на зачіпки своїх антагоністів і незгідні з його поглядами вискази! Його зауваження виливаються часом в блискучі характеристики, в глибокі і влучні міркування, варті того, щоб зайняти місце між тим найкращим, що лишилось від нього і повинно пережити все слабше і минуле» [5, VII].

Кожну дискусію Костомаров успішно повертав у русло наукових фактів, де не мав собі рівних за доказовістю думки, логікою композиції, естетикою стилю, переконливістю тлумачень. Він ще і ще наголошував у кожній статті на потребі вірити історичній правді. Це була найсильніша його опора в нерівних дискусіях із опонен-

тами, за якими стояла урядова могуть, а тому вони себе почували безкарними й неосудними за будь-якої ситуації. Але правда історичних фактів була сильнішою, а тому не вигідна опонентам. Тому й переводилася майже кожна дискусія з теренів науково-історичних на сучасні, політичні, де перетасування фактів було для опонентів Костомарова справою звичною, навіть корисною.

Особливо широкого розголосу набрала дискусія М. Костомарова з М. Погодіним. Приводом для неї стала дуже віддалена за темою від тогочасності стаття Костомарова «Куликовська битва», видрукувана в «Місяцеслові» (№ 4 за 1864 рік). На основі історично достовірних фактів Костомаров спростовує виняткову нібито роль у цій битві Дмитрія Донського. Насправді, як свідчать історичні факти, він ганебно втік із бойовища в одязі, знятим із простого воїна, і заховався під деревом. На статтю Костомарова відразу відгукнувся М. Погодін, редактор «Московских ведомостей», давній опонент Костомарова. Свого часу він викликав професора Костомарова на публічний диспут з приводу походження Русі, де зазнав ганебної поразки. Шовініст, войовничий речник панславізму по-великомосковськи, М. Погодін бачив здійснення російської місії у створенні всесвітньої монархії. Показний патріотизм мав за личину свого вірнопідданства, з пильністю сторожового пса завжди дотежував змоги його виявити.

М. Погодін одразу відгукнувся на статтю «Куликовська битва». Причому звинувачує Костомарова не в історичній некомпетентності, а в умисній тенденційності, зловтішанні з приводу описаних подій. Опонент вважає, що, змальовуючи так негативно Дмитрія Донського, історик цим доказує незаперечно свою нелюбов до Москви. Отже, дискусія зводиться до полеміки з наукової площини в політичну. Дискусія насправді стає приводом для чергового доносу на М. Костомарова.

Така ситуація була для вченого звичною, тому відповідає він в іронічній формі, доказово й одразу спростовує звинувачення. У статті з назвою «М. П. Погодіну», опублікованій у газеті «Голос» від 01.02.1864 (№ 32), він писав: *«Запевню вас, що я люблю вашу (курсив. – Я. К.) Москву і визнаю за нею звання об'єднувачки земель руських і засновниці держави»* [9, 192]. Але поняття «любов», уважає Костомаров, не повинне мати стосунку до історичної науки. Це неодноразово він підкреслював і з приводу цього дискутував. Про-

нізуючи з позиції опонента, Костомаров писав: *«Патріотизм в історичній науці – великий недолік. Ви, навпаки, здається, так за нього тримаєтесь, що готові насправді пожертвувати для нього суворістю істини. Ви визнаєте в історії існування таких дорогих осіб, про котрих слід говорити якщо не з поклонінням, то з великою обережністю. Ви вимагаєте з повагою ставитися до народних уявлень і переказів. Про останні Ви говорите, що їх не слід порушувати без поважних причин і доказів. Не розумію, що Ви вбачаєте під словом «причини», бо в історичній науці для всякого подібного кроку одна причина: прагнення до істини. Відверто Вам признаюся, що нема в мене таких дорогих серцю осіб, з котрими я повинен поводитися з більшою обережністю, ніж з іншими. Я вважаю, що зовсім не повинен у міркуваннях про Дмитрія Донського дотримуватись більшої поваги і обережності, ніж у міркуваннях про Ягейла чи Мамая, а однаково користуватися для першого, так і для останніх тим, що дають мені джерела і власна здатність розуміти їх смисл... Народні перекази – предмет першої ваги; та я дивлюся на них як на факти, що підлягають аналізу, розсуду, а не святиню, до котрої не можна торкнутися»* [9, 195].

Твердження М. Погодіна, який удається до відвертих фальсифікацій, викривлень, являють собою яскравий прообраз пізніших політичних «пересмикувань», інсинуацій, котрими такий багатий ідеологічний простір підрадянського часу. Так, М. Погодін твердить, що з оповіді Костомарова Дмитрій Донської постає боягузом, хоч у Костомарова написано, що Донської *«не відзначався палкою відвагою»*. Патріотам-росіянам, зауважував Костомаров, хотілося б, щоб він був богатирем-смільвцем, але істина, історична правда це заперечує, і їй при цьому цілковито байдуже до патріотичного почуття нащадків. Літописи говорять протилежне: Донської утік із Москви у Кострому, злякавшись навали Тохтамиша, а Москву захищав простий народ на чолі з литовським князем Остеєм. Після Куликовської битви, твердив Костомаров, Донського знайшли під зрубаним деревом. Він заховався, переодягнений у лати простого воїна, навіть не будучи пораним, про що чітко говорить літописець.

Донської надто сильно дорожив життям, більше, ніж своїм військом та патріотичними почуттями. То як би згодом історикам-патріотам не хотілося оббілити його дії, нічого в них не вийде, бо

не можна чорне назвати білим, – резюмував Костомаров. *«Ви кажете, що Дмитрій не міг битися в великокняжескому одянні, не піддаючи себе даремно зайвій небезпеці. В цьому вся й суть. І я визнаю всі ці вчинки Дмитрія плодом бажання «не піддавати себе зайвій небезпеці», – продовжував Костомаров. – Дмитрій у простому одязі вижив, а Бренок у Дмитровому княжескому був убитий. Князь завжди на полі бою в більшій небезпеці, ніж простий воїн, князів тому й намагалися знищити татари, оскільки таким чином можна було зруйнувати військові порядки»* [9, 197]. Донської це знав, наголошує історик, тому волів сховатися, бути осоромленим, але не вбитим. Отже, обрав сам оцінку про себе своїх нащадків, без припинення з будь-якої сторони, в тому числі й Костомарова, – іронізував учений і продовжував: *«Ви несправедливо звинувачуєте мене, ніби я сердитий на Дмитрія за те, що він винищив Москву. Я не можу так по-дитячому ставитися до історії, щоб сердитися на історичних осіб. Здається, що при описі таких віддалених подій, як Куликовська битва, автори повинні бути поза підозрою в неблагоннадійності своїх поглядів... Інакше неможливо буде займатися історією»* [9, 199].

Одне з ключових питань дискусії стосувалося правдивої оцінки істориком у цій статті поведінки вищого російського духовенства. Костомаров, опираючись на літописи, стверджує, що митрополити завжди були в добрих стосунках з кипчаками, особливо Петро і Олексій, а Сергій навіть намагався умилоствити Мамаю дарами. Такі твердження також викликали злобне ставлення до Костомарова численних опонентів.

М. Погодін інкримінує Костомарову звинувачення Московської держави в посяганнях на права менш сильних племен, що, на його думку, дискредитує Росію. Читаємо у відповіді публіциста на це звинувачення: *«Порівняння ваше з посяганнями Росії на права Західної Русі і Малоросії неважко. Західна Русь і Малоросія в XIX столітті фактично належать до російської імперії, складають частину її, визнаються за нею іноземними державами, а в XIV столітті Сіверщина, Рязанщина, Смоленщина, Твер, Суздальська земля, Великий Новгород і Псков не були ще покорені Москвою і не склали з нею однієї держави, а були кожна самобутнім цілим. Тому «посягав», сказане про великого князя Московського, історично доречне слово»* [9, 198].

Постійно переводячи полеміку в історичний дискурс, Костомаров спростовує звинувачення у своїх нібито уявних антипатіях до Москви. Та про це знов і знов твердить його опонент, бо задля цього була затіяна сама дискусія. Костомаров розумів двоїсту сутність дискусії, справжню мету, а часом явний примітивізм і навіть безглуздість тверджень опонентів. Але мовчати означало б визнати свою поразку. Тому знову в «Голосі» (1864. – № 62 19.02.) відкидає звинувачення М. Погодіна в намірах сепаратизму. Він розумів, що опоненти глибше розуміють сутність його думок, не висловлених у рядках історичної статті, що полеміка не випадково перейшла межі наукової. Та постійно зводить розмову в наукове русло, на терени історичні. Саме там факти говорять незаперечну правду, котру спростувати неможливо, цим вони аргументовано обстоюють його думку, одночасно й захищають від розправи. Також розумів учений, що прочитати «між рядками» вміють не тільки його опоненти, але й ті, кому передусім адресувалися дослідження, з котрими пов'язав Костомаров свою долю, віддавав усі зусилля вченого і патріота. Як уже було сказано, на жаль, потреба Костомарова захищатися і пов'язані з цим деякі особливості змісту і стилю його науково-публіцистичних та полемічних писань мали й тоді, а часто й тепер мають неоднозначне тлумачення.

Найбільш точну оцінку позицій Костомарова першим дав, як згадувалося вище, М. Грушевський у передмові до упорядкованого і виданого ним збірника «Науково-публіцистичні та полемічні писання Костомарова». Він вважає принаймні неоднозначність висловлювань М. Костомарова в його полемічних статтях потребою з огляду на тогочасні умови тактичною. Костомаров вдавався до цього, ніде не відступаючи від безкомпромисного патріотизму й виявляючи вірність національній ідеї. Упорядкував збірник М. Грушевський 1929 року, у важкі для України часи, підкреслюючи цим важливість поглядів Миколи Костомарова у становленні і розвитку національної ідеї. Одним із перших зауважив М. Грушевський стилістичну досконалість публіцистики Костомарова, блискучу полемічну вправність, логічну структуру композиції його статей, їх живість і художню вартість.

Причина великої популярності статей Костомарова була також і в майстерності, оригінальності індивідуального стилю його публіцистичних полемічних писань. Безстороння історична правда в

них поєднується з палкою пристрасною патріотом, художньою вправністю митця-письменника. Блискучий майстер дискусії, Костомаров точно і аргументовано використовував знання вченого-історика для ствердження національної самобутності українського народу, його права на самостійність суспільного життя, культури, писемності. Він заперечував гегемонізм Росії в стосунках з іншими народами, думку про її вибраність і панівну роль. Чіткий стиль вислову, логіка мислення Костомарова роблять його докази незаперечними. Вчений цитує найрізноманітніші літописні джерела, виявляє докладну скрупульозну ознайомленість з іншими документами, працями істориків, зокрема й російських, що завдавало особливо відчутних ударів позиціям опонентів.

Усі ці ознаки, зрозуміло, викликали безсилу злість опонентів Костомарова, оскільки вони розуміли справжнє ставлення його до панславистських претензій Росії. Реакція на писання Костомарова шовіністів увиразнювала справжню ідейну сутність дискусії – вони розуміли, що публіцист заперечував посягання тогочасної Росії на свою месіанську роль. Це він робив за допомогою і крізь призму об'єктивних оцінок історичних фактів, явищ, глорифікованих постатей героїв. Уже й сам вибір об'єктів і фактів для досліджень є незаперечним доказом його ідейних переконань. Одночасно такі прийоми – велика школа для сучасних журналістів. У цьому важливе значення полемічної спадщини Костомарова, віддзеркаленої в численних публіцистичних статтях, кожна з яких викликала шквал нападів проімперських учених-ідеологів, насамперед захисників ідеї імперського всевладдя Росії.

На звинувачення Погодіним у надмірному українському патріотизмі, а не в російському, як того, на думку Погодіна, слід би сподіватися від справжнього патріота (таким вважає опонент насамперед себе самого), Костомаров говорив про потребу сповідути і любити історичну правду: *«Любите ви історичну істину – любіть її однаково, про кого б вона не виголошувалась. Де нема любові, там нема душі!»* – це правда, та хай же любов історика буде розумною любов'ю. Історик є одночасно і громадянин своєї вітчизни; його праці можуть принести тільки тоді суспільну користь, коли будуть мати за мету не потакання національній гордості і упередженням, а сувору, непреложну істину, якою б вона не здавалася

гіркою для патріотичних почувань, котрі часто поєднуються з застарілими упередженнями національного чванства» [15, 191].

Незважаючи на аргументованість тверджень Костомарова, у дискусію було втягнуте широке коло його ідеологічних супротивників різних рангів і мастей, і не насамперед учених-істориків. Багато з них далеко не дорівнювали йому знаннями, суспільним статусом, але вважали за потрібне використати дискусію, щоб продемонструвати зайвий раз вірнопідданство. Це ще і ще раз розкривало політичний підтекст дискусії і свідоме переведення її опонентами Костомарова саме в цей дискурс. Факти історії ставали для М. Костомарова незаперечною зброєю в обстоюванні національної ідеї, в боротьбі з апологетами панславізму по-російськи.

Продовжилася дискусія виходом заміток Аверкієва і Аскоченського на підтримку позиції М. Погодіна. Костомаров у газеті «Голос» (1864, № 124, 6 травня) дає їм нищівну відповідь, публікуючи статтю «Апология за Дмитрія Донского д.д. Аверкієва і Аскоченского». У ній публіцист уже просто глузує з невігластва й примітивізму цих патріотів-захисників. *«Після недавньої суперечки нашої з М. П. Погодіним з приводу моєї статті «Куликовська битва», надрукованої в «Місяцеслові» 1864 року, днями з'явилося разом дві статті проти мене, одна в «Епосі» (добр. Аверкієва), а друга в «Домашній бесіді» – без підпису, вірогідно, самого д. редактора, – зауважував Костомаров. – У рецензії д. Аверкієва нема нічого, на що б можна було відповідати. Стаття написана з великим запасом словоблудства і сварливої риторики, необхідної в якості баласту при надзвичайній легкості і пустоті наукових доказів. П. Аскоченський тільки повторює сказане Погодіним, курячи йому фіміам за те, що він повстав за Дмитрія, нібито знеславленого мною. Ще раз говорю: я не думав неславити Дмитрія, а писав про події як розумів і розумію їх за джерелами. Охоче поміняю свій погляд, якщо мені вкажуть з належними доказами, що він неправильний. Та цілковито зрікаюся на майбутнє відповідей на можливі причіпки, якщо вони не приведуть до жодного результату з питання про Дмитрія і Куликовську битву» [16, 2]. Резюмуючи дискусію, Костомаров зауважив, що полеміка з людьми, котрі не володіють знаннями, безплідна. Погодін сам би мав посміятися з таких своїх недолугих оборонців, вважав історик.*

Віддалена в часі дискусія не втратила значення для сучасників за змістом і сутністю. Вагомість аргументів, їх доказовість, наукова достовірність наведених історичних фактів, переконаність Костомарова в правоті позиції, майстерність стилю полеміста є доброю школою для сучасників. Вона вчить бачити кризь призму історії правду сучасності, відстоювати її. Інакше негативи історії неминуче повторюються.

Література

1. *Лосєв І.* Реанімація старої утопії / І. Лосєв // Урок української – 2001. – № 2. – С. 14–28.
2. *Липа Ю.* Слов'янофільство / Ю. Липа // Урок української.– 2001. – № 2. – С. 14–17.
3. *Шевченко Т.* Твори: В 5 т. / Т. Шевченко. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 1. – С. 98.
4. *Куліш П.* Твори: В 2 т. / П. Куліш. – К., 1989. – Т. 1. – С. 199.
5. *Грушевський М. С.* Науково-публіцистичні та полемічні писання Миколи Костомарова / М. С. Грушевський // Костомаров М. І. 3 публіцистичних писань / М. І. Костомаров. – К.; Х., 1928. – С. 1–23.
6. *Єфремов С.* В тісних рямцях / Сергій Єфремов // Вибране. Статті. Наукові розвідки. Монографії / С. Єфремов. – К. : Наук. думка, 2002. – С. 152–180.
7. *Шевчук В.* Муза Миколи Костомарова / В. Шевчук // Дорога кризь тисячоліття / В. Шевчук. – К. : Рад. письменник, 1990. – С. 262–268.
8. *Костомаров Н. І.* М. П. Погодину / Н. І. Костомаров // 3 публіцистичних писань / М. І. Костомаров. – К.; Х., 1928. – С. 190–199.
9. *Костомаров Н. І.* Апологія за Дмитрия Донского г. Аверкиєва и Аскоченского / Н. І. Костомаров // Голос. – 1864. – № 124.

А також:

10. *Грінченко Б.* Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу / упор. А. Жуковський. – К. : Інститут української археографії НАН України, 1994. – 286 с.
11. *Грушевський М. С.* Движение политической и общественной мысли в XIX столетии / М. С. Грушевський. – СПб, 1907. – 121 с.
12. *Гунчак Тарас.* Панславизм чи панрусизм / Тарас Гунчак // Урок української. – 2001. – № 2. – С. 7–12.
13. *Мороз В.* Adie, meine herren / В. Мороз // Державність. – 1992. – № 1. – С. 22–29.

Вправи, запитання й завдання для роботи на практичних та семінарських заняттях

1. Проаналізувати види публіцистичних проектів на ТБ сучасної України. Навести приклади найбільш яскравих.
2. Означити жанрову структуру телевізійної (зображальної) і вербальної (друкованої) публіцистики, її спектр, зміст, креативність, суспільну рецепцію.
3. Написати реферат (роздум, есе, статтю) на одну з тем:
 - М. Костомаров у пошуках істини – відгомони-ілюстрації у його публіцистичних творах (обсяг і формат на вибір студента).
 - проблемно-тематичний спектр публіцистики (соціальний дискурс) другої половини ХХ та початку ХХІ століття (порівняльний аналіз).
 - публіцистика перших років ХХІ століття: нові тенденції. Зміст і форми, творчі досягнення, яскраві особистості.
 - національний контекст публіцистики початку ХХІ століття. Зміст, мотиви, жанри, форми. Особливості інновацій, міжжанрова дифузія.

8. Микола Костомаров і прогресивний рух другої половини ХІХ століття

У другій половині ХІХ століття в імперському просторі Росії утворюється особливо складна сув'язь суспільно-політичних проблем. Серед них поширення ліберальних ідей Заходу, наростання внутрішніх соціальних конфліктів та антиурядових виступів, посилення польських визвольних інтенцій. На цьому тлі відбувається активізація діяльності прогресивного українства, зокрема його петербурзької громади. Значною мірою до цього спричинилося повернення з місць заслання колишніх кирило-мефодіївців. Відбувається перехід від формування ідеології до її політичної пропаганди, зокрема і особливо з появою журналу «Основа». Зміст і вектори цієї пропаганди, маючи іманентні інтенції згуртувати українство, надати його діяльності певної цілеспрямованості, все ж були ще чітко не оформлені, не звільнилися остаточно з рамок романтизму й просвітництва. Постала потреба вироблення науково-методологічних принципів у цілісну програму, розв'язання якої мало бути до певної міри узгоджене з тогочасними політичними можливостями, дуже обмеженими й жорсткими. Для цього потрібно було згрупувати прогресивне українство, виробити належний єдиний вектор мис-

лення. Постає проблема пропаганди стратегії, водночас і політичної тактики її ведення, яка б забезпечила можливість розвитку національної ідеї, збереження її діячів від захоплення псевдопрогресивними ідеями, тактикою руйнівних дій, модою на активну діяльність загалом. Зрештою, була потреба зберегти від чергового знищення активних діячів національного прогресу. Не можна виключати труднощів, зумовлених особистісними чинниками, наявністю різних тенденцій усередині прогресивного табору, різних характерів, претензій, нарешті рівня поінформованості, способів мислення тощо. Микола Костомаров мав той неоціненний для публіциста дар, що не тільки знав і відчував умонастрої епохи, він у неможливих умовах намагався формувати той паритет, який забезпечив би суспільну рівновагу, пов'язав у певну цілісність весь ансамбль духовних, суспільних, політичних виявів діяльності українства.

Важливу роль у консолідації сил, оформленні ідеології, виробленні стратегії й тактики в умовах реакції, без сумніву, належала Миколі Івановичу Костомарову. Мав як особистість те, що в ідеалі мусить мати кожен політик: глибокі знання, безсумнівний моральний авторитет, ідентифікував себе як українець. Очевидним є, як гостро постає проблема такого лідера в сучасному політикумі. Переконлива ознака того, що інтереси українства були метою його життя, що він розумів завдання діяльності на тому етапі, – звернення М. Костомарова до жанру публіцистики. Лише на початку 60-х років він опублікував понад п'ять десятків науково-публіцистичних і полемічних статей в умовах, які не можна назвати сприятливими. Саме необхідність і вміння маневрувати, завуальювати, вдавати лояльність, під виглядом об'єктивно наукових історичних розвідок подавати політично сміливі програми й дала йому можливість такої плідної реалізації своїх положень в обстоюванні українства, мудра прозорливість, актуальність яких ще достатньо не оцінена нашими сучасниками. Навіть у рамках одного глибокого дослідження його спадщини поєднується часом дихотомія думок.

На цьому тлі найбільш об'єктивно постає оцінка його діяльності В. М. Смілянською: *«На долю Костомарова... випав тяжкий*

для української культури час; 60–70-і роки були періодом безпрецедентних переслідувань українського слова, друку, освіти. Загальноприйнята в недалекому минулому думка про відступ Костомарова з прогресивних позицій... має бути скоригована фактом шовіністичної політики самодержавства» [1, 35].

Загальновідомо, що характер осягнення історії в кожному епоху і в будь-якому суспільстві визначається домінуючими в цьому суспільстві тенденціями. Коли загострюються тенденції – набуває більшої гостроти осягнення тих чи тих історичних проблем. Оскільки наукові інтереси та ідейні переконання М. Костомарова лежали в парадигмі стосунків чотирьох народів – українського, російського, польського, єврейського, – то він постійно опинявся в епіцентрі дискусій антагоністичного характеру. Судячи з активної діяльності Миколи Костомарова, який перебував в епіцентрі гострих багаторічних дискусій, говорити про 60-ті роки від закриття «Основи» в 1862-му як час духовного застою, своєрідний антракт у розвитку українофільського руху, як вважав М. Грушевський, [2] видається не зовсім правомірним. Справді, реалізувався він на фоні загострення суспільно-політичних обставин у Росії, що викликало посилення заборон у багатьох галузях діяльності українства. Заборонена наукова, перекладна, популяризаторська література українською мовою. Перепони ставилися щодо вивчення історичного минулого і сучасного України, популяризації проблем української мови, історії, етнографії. Активізується російська реакційна публіцистика і виступи шовіністичного громадянства. Однак навіть за кількістю статей, спрямованих проти поглядів М. Костомарова та його прихильників, можна судити про кипіння пристрастей на межі загроз, що застою як такого не було, а була видима напружена праця.

На самого М. Костомарова – головного діяча культурно-освітницької діяльності в Петербурзі – широким фронтом сипалися політичні звинувачення у на той час антидержавному злочині – малоросійському сепаратизмі. Так, у липневому (1863) номері «Вестника Юго-Западной России» була опублікована наклепницька стаття за криптонімом П. Д. під назвою «По поводу письма г. Н. Костомарова к г. редактору и издателю газеты «День». («День». – 1863. – № 29). У ній писалося: «П. Костомаров скаржиться на випади, вірніше мовити – на протести проти нього «Москов [ских] ведомостей», «Киевск[ого] телеграфа» і «Вестника» Говорського. Тільки?.. А «Соврем[енная]

летоп[ись]», «Русс[кий] вестн[ик]», «Русское слово», «Библиотека для чтения», «Время», газ. «День» і окремі брошури про хохломанію хіба свідчать на користь справи Костомарова? А «Груды Киев[ской] дух[овной] академии», «Руководство для сельск[их] пастырей», «Универс[итетские] кивск[ие] известия», «Сион»?»¹ Така кількість свідчить про те, скільки політичного негативу приймав на себе М. Костомаров, як багато потрібно було моральної стійкості, фізичної витривалості, чіткості мислення, щоб протистояти опресії.

На початку 60-х років XIX століття набували загострення виступи патріотично налаштованого радикального польського пос-пільства. Урядові кола пов'язували цей рух однаково негативно щодо всяких намірів сепаратизму, зокрема ідентифікували з цим рухом проукраїнський. Цьому сприяли наміри й тактика польських сепаратистів, подвійна політична гра яких була спрямована на послаблення українофільських тенденцій. На прихильників української ідеї, згрупованих навколо журналу «Основа», сипалися звинувачення і російських, і польських шовіністів. Позиції М. Костомарова, оприлюднені в численних працях, декларували співчуття визвольним змаганням поляків, захоплення стійкістю етнічних традицій і осуд політики й діяльності adeptів визволення Польщі щодо України, зокрема територіальних посягань. Шовіністично запрограмовані «Московские ведомости», редаговані Катковим, у період польського повстання шельмували М. Костомарова як головного інспіратора, ідеолога українського сепаратизму, який підтримує політичні наміри поляків. Фальсифікуючи дійсність, проурядові кореспонденти часопису пов'язували польське повстання з українофільством.

Значно пізніше у своїй «Автобіографії» М. Костомаров згадує, що саме в цей період різко посилювалися на нього напади з обох сторін, особливо в російській періодиці. Його ім'я було піддане ганьбі, як одного із злочинних укладачів замислів, які, на думку противників, загрожують безпеці державного порядку. Пущено в хід слова «сепаратизм» і «українофільство». Інструкції щодо маніпуляційним змістом ішли здебільшого з офіційного Києва. *«Я бачив ясно, що панове, котрі тлумачили про сепаратизм і намагалися сумістити українофільство з польським бунтом, самі того не знали, що пов-*

¹ Цит. за: Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. – К.; Х., 1930. – С. 192.

торювали випади поляків, котрим літературний український рух давно вже стояв кісткою в горлі, оскільки він більш за все служив спростуванням польських теорій про те, що Південна Русь – законна приналежність Польщі, а південно-руська мова є не більш ніж наріччя польської мови» [3, 431].

Доноси частішали з появою кожної нової гостро полемічної статті Миколи Костомарова. Його «Думки малороса» («Основа», 1862, № 5), полеміка з В. Крестовським щодо постаті Григорія Сквороди («Слово о Сквороде по поводу рецензии на его сочинения в «Русском слове». Основа, 1861, кн. 7. – С. 176–179), статті «Дві руські народності», «Правда москвичам про Русь», «Правда полякам про Русь» викликали гостру опресію російських офіційних шовіністичних кіл. Черговий спалах нездорових оцінок викликала і його праця «Український сепаратизм». Вона постала в контексті українсько-польсько-російської проблеми на тлі спроби польського револу. Зав'язався тугий вузол, розібратися в якому сучасникам було дуже нелегко. Провокувалася ситуація подвійного удару по українству, котру розумів М. Костомаров. І це ставило його перед вибором адекватної позиції. Він з'ясовує її для сучасників з властивим йому ідеологічним і політичним розумінням ситуації, застерігаючи українофілів від провокацій і турбуючись насамперед про захист і збереження крихких здобутків української ідеї в питаннях самобутності українського народу. За задумом автора, стаття «Український сепаратизм» була спрямована проти відновлення претензій Польщі щодо України, ідеологічних і територіальних. Але російський уряд побачив у ній приховану загрозу.

Як відомо, посталий на ґрунті романтизму першої половини ХІХ століття і широко поширений у Європі інтерес до питань національної самоідентичності, самосвідомості простолюду, у другій половині позначився активними виступами прогресивних суспільних елементів проти гніту держав-імперій. Це стосується польського й українського визвольних рухів. Та, попри їхню загальну схожість ознак у свідомості інтелігенції, політиці, культурі, літературі, існувала істотна відмінність між рухом польським і українським. Вона полягала в усвідомленні поляками України як споконвічної власної території. Це визначало характер їх ставлення до українства, спричинений саме таким усвідомленням. У цьому шовіністичні елементи польського визвольного руху ідентифікувалися з російсь-

кими шовіністами. У характері ідеологічного та політичного мислення поляків і росіян був елемент експансії, яскраво імперіалістичні тенденції, відверто зневажливе ставлення до українців. Існувала в позиції уряду щодо польського етносу й значно більша свобода мислення й поведінки. Наляканий виступами 30-х років, уряд ішов щодо польського населення на значно більші поступки культурницького характеру, особливо на Правобережжі, де в містах було багато польської чи спольщеної інтелігенції. Українство в цьому стосунку було в більш приниженому становищі, оскільки власне етнічний елемент зосереджувався головню в селах.

Активним ідеологом польського національного відродження був у 60-х роках син великого польського поета-романтика Адама Міцкевича – Владислав. Близький до керівництва польським повстанням, теоретик відродження Великої Речі Посполитої на той час жив і працював у Парижі. Його позиція мала відчутний елемент експансії, твердження, що землі України споконвічно належали до території Польщі. І теорія польського руху, і його тактика, отже, будучи спрямованими проти царської Росії, втягали в дискурс польсько-російських протистоянь Україну. Малося на меті відвести увагу урядових кіл на українофільський рух у зовсім не сприятливому часі та обставинах, коли практика його міцніла, набувала конкретних ознак, а отже, й так була піддана пильній обструкції і критиці з боку урядових і шовіністичних кіл. М. Костомаров добре розумів можливі негативні для українофілів наслідки провокативних дій поляків. Деякі недалекоглядні прихильники українофільства, керовані природним співчуттям до польського визвольного руху, могли мимоволі бути втягнуті в конфлікт і цим нашкودити справі, нічим не допомігши полякам, самим ставши «козлами офіри». Саме щоб попередити можливі події, а тому проти позиції Владислава Міцкевича й була перш за все написана стаття «Український сепаратизм».

Уже з моменту написання стаття «Український сепаратизм» викликала широкий резонанс, загострила перманентну дискусію про права українців на розвиток власної культури, прилучила широке коло інтелігенції, вчених, урядових осіб. Сучасники вже в самій назві відчули своєрідний політичний підтекст, навіть виклик. Для неї, як і для всієї публіцистики М. Костомарова, характерні точність означень суспільно-політичних реалій і фактів, оцінок, їхніх

можливих наслідків, бачення перспектив, виразна й пристрасна національна заангажованість. Зміст статті «Український сепаратизм» вкотре спростовує усталену думку про хитання Миколи Костомарова, непослідовність поглядів і переконань, загравання перед царським урядом та інші інсинуації. Стаття, як і інші писання на злободенні політичні проблеми, чіткіше означила параметри національної ідеї та методологію їх реалізації для свого часу. Це одна з головних праць-рекомендацій для українства в умовах між-етнічних протистоянь народів у важких підімперських політичних умовах. Тому й не втратила свого значення в сьогоденні.

У передмові до одеського (1921) видання статті М. Костомарова «Український сепаратизм» професор Ю. Оксман так характеризує тогочасні суспільні обставини, у контексті яких вона була написана: *«З одного боку – це офіційне ототожнення за суттю шляхів і тенденцій українського руху з фантастичними сподіваннями апологетів і реставраторів історичної Польщі. З другого – грізні застереження російських і закордонних охоронно-клерикальних кіл про руйнівну дію творців і оборонців південноруського слова, про «комуністичні ідеї» публіцистів «Основи», про «страшну батарею проти панів у «Кобзарі», «Гайдамаках», «Народних оповіданнях». Все це надзвичайно ускладнювало, часом і взагалі робило неможливим захист українських інтересів у підцензурному друку бурхливих часів польського повстання»* [4, 4–5].

Стаття Костомарова «Український сепаратизм» була своєрідною ілюстрацією тогочасних суспільних думок і ситуацій. Це цілком точна і правдива оцінка тодішніх складних для українофільства обставин. Безперечно, це вже тоді розумів М. Костомаров. Однак він не складає зброї. У цей час він, припинивши після студентських заворушень у Петербурзі свою викладацьку кар'єру, не тільки все більше заглиблюється в дослідження історії, а й веде широку публіцистичну полеміку з шовіністично налаштованими польськими і російськими виданнями та їх авторами. У науково-полемічній публіцистиці М. Костомарова, діяльність якого в цей період доводить постійність його ідейних поглядів, не залежну від суспільних обставин, виявлено основні позиції його національного концепту. Наступ реакції, напади противників національної ідентичності українців тільки посилювали гостроту виступів М. Костомарова, який очолив протистояння численним виступам широкого кола

опонентів: від поважних учених – до дилетантів, для яких неграмотні виступи були способом засвідчити вірнопідданість. М. Костомаров перемагав їх і науковою доказовістю, і часто нищівною іронією аж до сарказму.

У статті «Український сепаратизм» М. Костомаров, опираючись на діалектику розвитку історії та на її основі органічну аргументованість власних думок, давав адекватну оцінку ситуаціям, пропонував правильні дії, які б допомогли вберегти й захистити від розгрому діяльність прихильників українства, а водночас і побороти взаємну національну недовіру в суспільстві, взаємне непорозуміння, котре насамперед несло в собі можливі негативні урядові наслідки саме для українського питання.

Зміст статті викликаний появою багатьох публікацій проти українства, оскільки журнал «Основа» був предметом особливого спротиву польських шовіністичних кіл. Серед книг, на котрі особливо негативно зреагував М. Костомаров і які викликали появу статті «Український сепаратизм», були «Rada familijna» (1861)) і «La Pologne et ses provinces meridionales, manuskript d'un ukrainen publie avec preface par Lodislav Mickewicz» (1863). Надзвичайно різко висловився Костомаров саме про другу книгу: *«Уся ця книга на 167 сторінок сповнена найвульгарніших перекручень історичної істини. Автор, справжній польський пан, звертається до нас з усвідомленням свого права над нами; від імені всіх своїх соотчичів він пояснює, до якого ступеня і що власне можуть нам поляки дозволити і чого не можуть. Якщо б вони не помічали в нас «диких» претензій створити окрему національність, тоді вони простягнули б нам братерську руку, але так, як ми поводимося, вони не можуть допустити роздрібнення польської національності... Написавши свою книгу, як показує її кінець, з метою притягнути нас до возз'єднання з Польщею, автор з незрівнянною тупістю відгукується презирливо і лайливо про те, що найсвятіше для українця, – про православну віру»* [5, 12–13].

Автора, який з ранніх кроків діяльності, ідентифікував себе як українця, найбільш шанованого тогочасного історика, чільного ідеолога національного відродження XIX століття, кваліфікованого ученого-педагога, загалом виважено, добру, толерантну й чесну людину такі інсинуації вражали, викликали гнів, навіть роздратування. Адже він постійно глибоко доводив співчуття визвольним

намірам поляків, мав з-поміж них однодумців і приятелів. Тому різкий тон статті М. Костомарова цілком виправданий:

«Поляки хочуть схилити на свій бік українців і починають із образ їх релігії, тої релігії, під знаменом котрої українці билися з поляками і виховали в собі ненависть до них. Ідїть до нас, говорять нам поляки, з нами вам буде добре, ми знищимо вашу віру і вашу народність. Самовпевненість поляків у цьому стосунку перевищує всяку вірогідність. Владислав Міцкевич вважає: селянин говорить своїм татиа, він не знає такої історії, яка вона в книгах (який бридкий розрахунок на невігластво народу). Та сама поява польського інсургента подасть йому електричну іскру, котра запалить йому душу, і він знову кинеться на російські полки» [5, 13].

Поведінка Владислава Міцкевича справді дивовижно єзуїтська. Окопавшись у Парижі, тогочасному центрі політичного шпигунства, він дратує, принижує подібними висловами українську інтелігенцію, змушує цим її озватися на свій захист, наперед знаючи, що саме це й викличе з боку царського уряду негативну реакцію щодо всього українського. Ставлення українства до таких образ, дратувань, передбачав В. Міцкевич, викличе піднесення його визвольних інтенцій, посилення активності, а для російського шовініста це буде не що інше, як русофобія, спроба сепаратизму. Руками російського уряду, зокрема цензури, передбачалося поляками понівечення і знищення надбань української культури. Хитрі й тонкі ходи французької політичної інтриги, спрямовані на розвал російської імперії, а одночасно й ослаблення України, зрозумілі М. Костомарову. Париж із його масонством і яскравими хрестоматійними традиціями розвідки й контррозвідки, завжди славився подібними політичними, на зразок шахових, комбінаціями. Опонуючи звинуваченням, М. Костомаров розкриває сутність шовіністичних задумів, його відповідь спрямована на нівелювання результатів підступних замислів:

«Поляки ніколи не в силі досягнути бажаної мети – збурити народ південно-руський і схилити його на свою сторону. Але вони вміли до деякої міри вилити свою злість, наробити пакості діячам південно-руського слова і тасмними шляхами зманили багатьох з наших співвітчизників, котрі мимо власної волі повірили в можливість замислів і намірів відокремлення Малоросії від Росії. Народові, котрий думає здобути незалежність через організовану систе-

му таємних вбивств, вже, зрозуміло, нічого брехати на українських письменників, голосливо звинувачувати їх у руйнівному комунізмі і псевдосоціалізмі з метою кинути на них підозру уряду», – писав Костомаров [5, 14].

У статті «Український сепаратизм» М. Костомаров проводить подвійну тактику наступу-оборони. Відповідаючи полякам і демонструючи більшу лояльність щодо уряду саме українства, він одночасно продовжував давню позицію про окремішність, оригінальність, самобутність усього українського. Публіцист підтверджував це історією розвитку російського суспільства, яке, на його думку, тільки міцніше утверджується з поширенням у ній українського елемента. Одночасно знання в галузі історії, етнографії, поява збірників народних пісень, оригінальних творів українською мовою стверджують теорію оригінальності української мови, культури, літератури. Постає нагальна потреба, пише М. Костомаров, ознайомити ширше поспільство з оригінальним і своєрідним «слов'янським письменством».

Однак, писав М. Костомаров, спроби дати народу книги рідною мовою, особливо після звільнення селян, *«спочатку збуджували тільки співчуття, але раптом зазнали ні за що, ні про що нападу, звинувачення і гоніння спочатку в Києві від видавців і співробітників тамтешніх періодичних видань: «Вісника Південно-Західної Росії» і «Київського Телеграфа», потім у «Московських Відомостях» і «Російському Віснику». Здійнявся галас про сепаратизм, стали підозрювати нас у таємних намірах готувати відокремлення Малоросії від Росії. І ось перед уявою російського суспільства стоїть донкіхотівський вітряк, що видається пугалом у вигляді українського сепаратизму» [5, 10].*

Російський уряд, наляканий польськими подіями, легко переніс цей переляк на українське питання, особливо на тлі короткої ідеологічно-просвітницької діяльності «Основи» та увиразнення ідейної позиції, важливості постаті й імені М. Костомарова, напади на котре вже понад п'ятнадцять років після арешту за участь у Кирило-Мефодіївському братстві не сходили зі сторінок вірнопідданої російської преси. Усвідомлюючи це, М. Костомаров намагається перевести стрілки політичних акцентів, спрямувати їх в антипольське русло. Він посилено демонструє аполітичність українофільства за його ідеями і за характером діяльності, відстороненість його

від польського національного визвольного руху, явно сепаративно-го за своєю метою. Публіцист іде навіть далі: усупереч своїм деклараціям і правилу вченого бути об'єктивним до оцінки історичних фактів, не переносити їх наслідки в сучасність, М. Костомаров демонстрував у своїй оцінці польського визвольного руху застарілий історичний патріотичний негатив. Це сталося, очевидно, і під впливом нелояльності учасників польського визвольного руху щодо України й українців: *«Ні, – говорить він, – вона (ворожість. – Я. К.) зайшла до нас від поляків, і всі ці ворожі протидії нашій народній освіті походять від наших минулих, старовинних приятелів, котрих ні Хмельницькі, ні Гонти, ні Залізняки до цих пір не могли переконати позбавити південно-руський народ від котячих обіймів і ласк»* [5, 17].

Польські керівники намагалися шляхом збройного повстання не лише здобути незалежність, а й відродити Річ Посполиту в кордонах до 1772 року, до поділу Польщі. З цією метою і були писані поляками і розповсюджені в Україні книги і брошури з відозвами до українців сприяти процесові приєднання українських земель до майбутньої Речі Посполитої, де часто-густо перекручувалася історична дійсність, доводилося, що поляки і українці – суть одна нація. *«Подібні сентенції поширювали поляки навмисне в південно-західному краї і зачепили на вудочку недалекоглядних публіцистів Києва – Говорських, Єремичів, Гогоцьких, Юнгів...»*, – писав М. Костомаров, пояснюючи ситуацію, яка склалася навколо українофільства в контексті польсько-російського протистояння. – *Уявляючи себе борцями руської народності проти поляків, вони, самі не усвідомлюючи як, завели нав'язну поляками пісню про український сепаратизм під польську дудку. Слідом за ними затягнули «Московські Відомості», «Російський Вісник», а багато з наших соотчичів, як і великорусів, так і південнорусів тепер вірять у дійсне існування страховиська, котре вони називають українським сепаратизмом»* [5, 14].

Але таке масштабне мислення було під силу не всім громадським діячам того часу. Ним володів і оперував М. Костомаров, та широкий загал тодішнього суспільства часто не здатний був адекватно оцінити всього, що відбувалося. Дехто з середовища українофілів здався на провокаційні пропозиції, виявляв прихильність до польського револту, дехто злякався утисків та посилення ідеоло-

гічного протистояння. М. Костомаров же постійно був у центрі дискусій на особливо злободенні теми, приймав на себе удари, розплутував сітку інтриг, спростовував ідеологічні та політичні інсинуації. Масштаби його громадсько-публіцистичної діяльності та її значення для загального розвитку прогресивного напрямку національної думки XIX століття ще тільки починають проглядатися і осмислюватися.

Найбільш ненависною для противників українства була «Основа». Її просвітницька діяльність, успішна праця редакційного провodu були не до душі польським шовіністично налаштованим колам. І вони саме «Основу» роблять головним об'єктом нападів. М. Костомаров це заперечує. *«Він (Мицкевич. – Авт.) вважає, що інші журнали підкоряються суворому контролю, а «Основі» дозволено нібито безчинствувати. В. Мицкевич доходить висновку, що російський уряд схвалює всякі шляхи, тільки б вони вели до мети. Він не боїться ліберальної південно-руської партії, бо вона в опозиції щодо Польщі, хоч у неї є погляди, суперечні й не сприйнятливі для існуючого уряду [5, 15].*

Слід при цьому зауважити, що М. Костомаров, бачачи необхідність захисту українофільства від нападів російських шовіністів, акцентує на його нібито лояльності як суспільно-політичного явища щодо офіційного уряду. Він прагне довести, що українофільство – це не сепаратизм, але розуміє й те, що воно основа, яка може стати фундаментом сепаратизму. Помилково було б думати, що М. Костомаров не розумів: справжню суть намірів і явища, захищаних ним за заслонами і глибинами далеких історичних часів, добре розуміють сучасники, насамперед опоненти. Практика покаже, що часто вони, замість публіциста, називали властивими для цього словами явища, ідеї і наміри, котрі М. Костомаров, захищаючи горстку українофілів від чергового розгрому, подавав у завуальованій формі подій і явищ далекого минулого.

Вірний своєму національному концепту, М. Костомаров не протиставляв у статті «Український сепаратизм» українців полякам. Він перш за все ставив за мету довести моральне і політичне право українського народу на самобутність, припинити будь-які розмови на політичному чи науковому рівні про те, що Україна є частиною Польщі. Тим він ніби й ілюструє лояльність щодо російського уряду і має право вимагати (чи бодай спонукати) уряд до послаблення

утисків у національній політиці держави щодо українців. Однак обстоювати тільки саме поняття про окремішність українства від поляків та росіян, а їх мови – як важливий доказ такої самобутності і бодай не задекларувати при цьому лояльність до уряду, тимчасову залежність мови від єдиного державного й культурологічного простору, не ідентифікуючись із російським, означало б не мати змоги бодай на якийсь протест. Кінцеві інтенції у своїй справжній суті замовчувалися до більш слушного часу. Наївно було б думати, що їх не будуть дошукуватися пильні ідеологи офіційної урядової політики. М. Костомаров не був наївним, розумів небезпечні наслідки, половинчастість позицій. Хвилювала публіциста очевидна слабкість результатів його напружених змагань із державою. Про це свідчать останні хвилини його життя й слова про те, як болить і турбує його багато думок, що їх не передає словами. Незважаючи на логіку доказів ученого-публіциста, очевидна і наївність сподівань на послаблення утисків. Царський режим безжально придушував навіть найслабші тенденції до самовираження будь-якої національної меншини в принципі, бо за культурним самовизначенням бачив обов'язковий прихід наступного кроку – самовизначення політичного. М. Костомаров використовує кожен шанс, навіть підкреслено демонструє українську лояльність щодо уряду на тлі польського питання (що мало б протирічити і, певно, протирічило моральним засадам Костомарова-людини), аби домогтися мінімального – захистити від розгрому українофільство, а між тим одержати можливість дати ширшому загалу українців бодай релігійні та навчальні книги українською мовою.

Але ні блискучі спроби М. Костомарова проаналізувати ситуацію в руслі уявної лояльності українства до уряду, ні звернення вістря дискусії до польського визвольного руху, ні логічна доказова наукова аргументація не допомогли. Стаття не була дозволена ні шовіністичними охоронцями імперії, ні пізніше новітніми її ідеологами підрадянського часу. Про це свідчить історія опублікування статті «Український сепаратизм», поданої до ліберального петербурзького часопису «Голос», одного з небагатьох видань того часу, у якому статті М. Костомарова з українського питання знаходили підтримку. Представлена цензору 20 січня 1864 року, вона була блискавично (23 січня) прорецензована, й 20 лютого того самого року цензура її заборонила. Царська цензура і політики також до-

вели, що недарма служать режимові. Доказом є представлення професора О. В. Нікітенка «Про статтю, призначену для газети «Голос», – «Український сепаратизм». 23 січня рецензія вже була доведена до відома цензури. «Витяг» із журналу цензурної Ради про заборону статті позначено 6 лютого 1864 року за № 30. «...річ у тім, – зазначено в рецензії, – що, захищаючись проти докору в сепаратизмі (в чому, можливо, він і не винен), автор усе-таки ніяк не може чи не хоче відійти від думки про деяке відокремлення Малоросії і про введення навчання в школах малоросійською мовою. Говорячи про населення південного краю Росії, він називає його «все-таки особливим слов'янським племенем, яке зберігає разом з віруваннями, поняттями, спогадами та ін. і свої устремління». Не думаю, щоб, особливо в теперішні часи, корисно було розповсюджувати подібні думки. Слово устремління легко може бути витлумачене в розумінні крайнього сепаратизму, можливо навіть проти волі автора. Про такі поважні речі треба або взагалі не говорити, або говорити так, щоб не виходила жодна неясність в смислі і щоб неможливо було сказати одній партії: «адже ми з вами», і іншій: «ми мали на увазі не це, а ось що». Бажано було б, щоб українські тенденції були очищені від усякого політичного значення. На жаль, самі малоросійські літератори дали привід до протилежного. По-перше, вони виступили зі своїми проблемами в найнесприятливіший, тривожний час, коли в російське серце мимоволі закрадається підозріла думка при всякій дотичності до питання національної єдності; по-друге, говорячи про мову, вони говорили багато пустого і зайвого, з того цілком природно могли виникнути підозри про щось скритне і недобре» [4, 6].

Залишається визнати: логіка професора Нікітенка, друга і колеги Миколи Костомарова по Петербурзькому університету, дозначена, судження відверто заангажовані, розпливчасті, відсутність конкретики і аргументації не ставиться в жодне порівняння з доказовістю і чіткістю викладу суджень М. Костомарова. Але реальність така – записка повністю ілюструє офіційну тенденцію. Тому вона і стає достатньою підставою для заборони цензурою праці «Український сепаратизм». Тим більше вплинуло на цю заборону однозначне резюме О. Нікітенка, котрий у кінці змушений відкрити справжнє обличчя віропідданого: «З усіх викладених вище обставин я знаходжу статтю п. Костомарова в даний час не-

зручною до друкування. *Захист – справа законна і справедлива; проти цього цензура нічого не може сказати. Та в цьому захисті не треба торкатися ні відокремлення української мови, ні відособлення українського народу, ні виведення російської мови з кола народної освіти в Україні. Член ради О. Нікітенко»* [5, 7]. Що кому, звичайно, до того, що в статті М. Костомарова «Український сепаратизм» не йдеться ні про яке «виведення російської мови з кола народної освіти в Україні». Адже статті не читала більшість із тих, кому належало того часу вершити долю українського народу. Головного досягнуто: заборонена навіть тінь сепаратизму.

Проблеми, пов'язані з польським повстанням і пожвавленням руху національних меншин за культурне самовизначення, серед іншого, призвели до того, що міністерство внутрішніх справ підготувало «Височайше розпорядження від 20 січня 1863 року», котре увійшло в історію під назвою Валуєвського циркуляру. Ним категорично заборонялося друкувати релігійні, популярно-наукові й навчальні книги українською мовою. У конфіденційному листі Валуєва до тодішнього міністра освіти Головіна зазначалося, що задуми малоросів не тільки збігаються з намірами поляків, а й заведве чи не викликані польською інтригою.

Уже само по собі написання полемічної статті після Валуєвського (1863) циркуляру було більш ніж сміливим кроком. Водночас саме ця обставина змушувала М. Костомарова до надобережних висловлювань, спонукала доводити, що українофіли не мають ніякого стосунку до ідей соціалістів, що йдеться у їхніх прагненнях не про сепаратизм, а лише про бажання бачити народ освіченим і достойним членом імперської спільноти. Саме тому деякі цитування без розуміння складнощів ситуації зазнають різночитань. Це стосується, зокрема, й позицій, коли М. Костомаров аналізує бажання уряду зробити російську мову єдиною на всьому просторі імперії. *«Таке прагнення розділяємо й ми... Але ми хочемо, щоб це бажання здійснилося дійсно, а не уявно... Якщо малоруському нарiччю суджено зникнути, то хай так i буде...»* [5, 19]. Наводять ці слова часто без продовження. А воно важливе, бо далі публіцист побажав, щоб таке гірке для нього явище здійснилося природно, а не з примусу. Більшого сказати в ті часи було неможливо, але й ясніше висловити справжню сутність думки – теж. Як зауважував М. Грушевський, бажаючи хоч якоюсь мірою захистити українську мову, культуру від цілковитого розгрому, *«можливо,*

спрощував і звужував українську проблему, стараючись пропхати її через урядове ухо» [6; XVI]. Таку саму думку висловлює також і М. Яценко, який, після окремих типових звинувачень про відхід М. Костомарова на регресивні позиції робить висновок: «Не слід сумніватися в тому, що Костомаров ціною різних поступок у той важкий час, коли над українським словом зібралися нові хмари урядових переслідувань і заборон, будь-що намагався утвердити українську мову в народних школах і зберегти (хоч і в урізаному вигляді) українську літературу» [7, 42].

Звичайно, в «Українському сепаратизмі» М. Костомаров вже далеко не той романтичний і дещо наївний натхненник слов'янської федерації, котрим був у час розквіту діяльності Кирило-Мефодіївського братства. Він прекрасно розумів ситуацію, тому займав принципово іншу тактичну позицію для реалізації все тої ж ідеї, задля якої й поєднав наукову та художню творчість із публіцистикою і навіть до якоїсь міри поставив її центром своєї напруженої праці. Політичне просвітництво було важливою на той час формою продовження процесу формування в українському поспільстві національної самосвідомості, навіть у такому неповному вигляді все ж забезпечувало його тяглість. Наївно було б сподіватися, що це залишиться непоміченим. Про це писав Ю. Оксман у передмові до виданої в Одесі 1921 року статті М. Костомарова: «Однак у заборонених сторінках «Українського сепаратизму» міністерство внутрішніх справ рішуче побачило нову платформу колишнього ідеолога національно-політичного радикалізму, його відверту відмову під впливом польських подій від загальних федералістичних принципів і виключний тому захист лиш культурно-просвітницької роботи на рідній ниві. Оскільки реальна можливість останньої центральним урядом у ці роки грубо паралізувалася, черговим завданням політичної публіцистики Костомарова стає доказування благонадійності самої сутності і форми «українофільства» [4, 8–9].

Трагедія і велич М. Костомарова-публіциста була не тільки в його непоступливо-принципових позиціях, запальному характері полеміста, а насамперед у тому, що він обстоював позиції уярмленого, політично і морально підневільного українства. Будь-який позитив щодо України і українців викликав лють офіційних кіл, був трактований як сепаратизм. Противників мало турбувала логіка

і правдивість історичних та суспільних подій і фактів, органічне право українства формуватися як самодостатня нація. Вони виступали з апріорно заангажованих антиукраїнських позицій. Не перешкоджав при тому ні дилетантизм опонентів, ані постійне «осучаснення» ними предмета й висліду дискусій, через що їх висновки і звинувачення нагадували поліційні доноси та й були ними за своєю суттю.

Людина свого часу, кабінетний учений М. Костомаров був при цьому наділений рідкісним даром політика, суспільного діяча – умінням оглянути предмет дослідження і в ретроспективі, і в контексті історичної доби, і в перспективі, а у своїй сучасності бачити всі можливі проекції проблеми. У час переходу української ідеї від наукових досліджень до політичної пропаганди (Ю. Луцький) це робило М. Костомарова найбільшим і блискучим виразником ідеології українства. До того ж з ранньої юності і до кончини М. Костомаров, як згадувалося, не тільки ідентифікував себе з українством, а й залишався безкомпромісним патріотом. Розумів важливість своєї праці для України, тому знову й знову виносив свої судження на Голгофу суспільних розтерзань. Праця «Український сепаратизм» була опублікована майже через десятиліття і знову викликала виток дискусій щодо українського питання. Імперія не дозволяла екстраполяцію європейського прогресивного руху на територію Росії. Розкладаючись зсередини, вона розпалася б за найменшого поширення демократичних ознак ставлення до національних меншин. Тому природним для її політики було посилення утисків і репресій у цьому напрямі. Свідченням був відомий указ уряду від 1876 року. М. Костомаров і в таких умовах продовжує публіцистично-полемічну діяльність.

Значення цього факту, правильність позицій, ідей і намірів М. Костомарова особливо постає у світлі того, що вони знайшли свій розвиток у діяльності молодшого покоління українофілів, зосередженого вже в Києві. А іменем публіциста, його думками й позиціями назавжди перейняте все, що торкається української ідеї у найширшому аспекті її виявлення.

Література

1. *Смілянська В. М.* Літературна творчість Миколи Костомарова / В. М. Смілянська // Костомаров М. І. Твори в двох томах / М. І. Костомаров. – К. : Дніпро, 1990. – Т.1. – С. 3–39.

2. *Грушевський М. С.* Движение политической и общественной мысли в XIX столетии / М. С. Грушевський // Історія суспільної думки України (друга половина XIX – початок XX століття) : хрестоматія / упорядкування і передмова А.Г. Болебруха. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 91–115.

3. *Костомаров Н. И.* Автобиография / Н. И. Костомаров // Исторические произведения. Автобиография / Н. И. Костомаров. – К. : КДУ, 1989. – С. 425–551.

4. *Оксман Ю. М.* Невідомі і заборонені сторінки / Ю. М. Оксман // Костомаров М. І. Український сепаратизм / М. І. Костомаров; вступ, ред. і прим. проф. Ю. Г.Оксмана. – Одеса, 1921. – С. 3–10.

5. *Костомаров М. І.* Український сепаратизм / М. І.Костомаров; вступ, ред. і прим. проф. Ю. Г.Оксмана. – Одеса, 1921. – 24 с.

6. *Грушевський М. С.* З публіцистичних писань Костомарова / М. С. Грушевський // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / за ред. М. С. Грушевського. – К. : ДВУ, 1928. – С. III–XXIX.

7. *Яценко М. Т.* М. І. Костомаров – фольклорист і літературознавець / М. Т. Яценко // Слов'янська міфологія / М. І. Костомаров. – К. : Либідь, 1994. – С. 5–43.

А також:

8. *Бернштейн М. Д.* Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50–60-х років XIX століття / М. Д. Бернштейн. – К., 1959. – 216 с.

9. *Грінченко Б.* – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу / Б. Грінченко. – К., 1994. – 284 с.

10. *Кованівський А.* З історії української критики / А. Кованівський. – Харків, 1926. – 161 с.

11. *Комишанченко М.* Літературна дискусія 1873–1878 років на Україні. Ідейно-естетична боротьба в українській літературній критиці цього часу / М. Комишанченко. – К., 1958. – 155 с.

12. *Куца О. П.* Михайло Драгоманов і розвиток української літератури в другій половині XIX століття / О. П. Куца. – Тернопіль, 1995. – 213 с.

Вправи, запитання й завдання для роботи на практичних та семінарських заняттях

1. На основі засвоєного матеріалу сформулювати чотири запитання до публіциста М. Костомарова. Запропонувати варіанти відповідей. Матеріал підготувати у формі інтерв'ю. Обговорити на практичному занятті.
2. Підготувати реферат на тему: «Розвиток теорії публіцистики в Україні в другій половині XIX століття». Ілюструвати прикладами з творчості М. Костомарова.
3. Скласти типову модель публіцистичного твору. Наповнити прикладами з творчості М. Костомарова. Обґрунтувати індивідуальне бачення типової моделі.
4. У формі п'ятихвилинної доповіді розповісти про використання спадщини публіциста в парадигмі цивілізації та культури XXI століття.
5. Провести паралель між історичними та сучасними формами публіцистики. З'ясувати відмінності в публіцистиці, журналістиці й редакторській діяльності (приклади з сучасних видань і ЗМІ).
6. Відповісти на запитання: «Якими повинні бути провідні мотиви сучасної публіцистики? Чим вони відрізняються від мотивів далекого і ближчого минулого?»

9. Проза Костомарова в ідейному та міжжанровому просторі белетристики й публіцистики

Ідейно-естетичний масив російсько-української спадщини Миколи Івановича Костомарова належить до недостатньо вивчених і аналізованих не в повному обсязі явищ. Для його дослідження важливим є переосмислення важливих теоретичних понять, насамперед тих, які стосуються проблеми багатомовності української науки, белетристики та публіцистики. Парадигма, у континуумі якої відбувалися їх аналіз та оцінки, не тільки застаріла, а й деструктивна.

Однак чимало її елементів функціонують і нині. Рамки поняття

українська культура, які до певного часу вважалися стабільними і такими, що не підлягають обговоренню, в умовах відкритого теоретико-ідеологічного простору явилися як пронизані з усіх боків тенденціями, які детермінують зміну парадигми. Розуміння російськомовного Тексту як одної, прописаної тільки в українській мові форми вияву української культури піддане обґрунтованим сумнівам. Феномен артефактів багатомовності сучасна наука робить спроби оцінити адекватно, відповідно до новітньої методології й термінології. Ідеться, отже, про артефакти культури, зокрема публіцистики в межах України. Особливо це стосується сучасності, коли відбувається дифузія ідеологій, тиражування дискурсів, взаємодія різних форм і засобів медіа, а багатомовність виявляє себе в багатьох випадках як інтермедійність. *«Елементи інших мов тільки тоді можна розглядати як інтегральний складник української літератури, якщо саму українську літературу **per definitionem** розглядати як мультилінгвальну систему, що виходить поза межі української мови»* [1, 124]. Це стосується повною мірою й науки та публіцистики.

Що ж до творів Миколи Костомарова – є складнощі, пов'язані із її мистецькими особливостями, відсутністю цілісної системи бачення і наявністю загальних проблем теоретико-концептуального характеру. Це зокрема, недостатня обізнаність із його спадщиною, особливо публіцистикою, відсутність сформованого уявлення про них у суспільній рецепції, а також майже повний наукових вакуум, неувага до їх дослідження. За таких умов, природно, легко складається підхід до їх розуміння й оцінювання як мистецького явища в рамках традиційних уявлень з позиції тих загалом нечисленних і часто поверхових відомостей про творчість письменника, скоріше навіть з тих окремих штрихів, що з них сформовані уявлення про його постать у цілому в контексті історико-суспільних подій того часу, передусім діяльності Кирило-Мефодіївського товариства.

Сучасна гуманітарна наука деякі з цих питань окреслила чітко і достатньо. Інші означені загальними рисами, ще деякі лише заанотовані як важливі, навіть необхідні. Це насамперед проблема означення контексту літературно-естетичного явища, без чого неможливе його адекватне оцінення. Ідеться також про таке важливе питання, як естетична криза і її подолання внаслідок ренесансу початку ХІХ століття, про наповнення і розвиток парадигми. Дуже актуальним постає звідси і питання жанрів, зокрема й публіцистичних, насамперед їх ролі в становленні «повної» українського мистецтва ХІХ століття літератури як явища, зрештою і розстановка акцентів у самому дискусивному розумінні його «повноти». Нарешті однією з ключових є проблема належного і адекватного ставлення до російськомовних творів українських авторів як до надбання національної культури, формування механізмів уведення їх до вітчизняного естетичного масиву.

Зрозуміло, що у світлі таких проблем питання аналізу спадщини М. Костомарова постає надзвичайно обширним і багатовекторним. Якщо ж урахувати, що названо тут лише декілька з великого обшину теоретичних метапитань, які становлять сучасну парадигму нових підходів до означення й оцінювання важливих явищ історії української культури, стає зрозумілим до певної міри експериментальний характер цієї спроби, як і її важливість та актуальність.

Акцентуємо тут лише декілька з означених вище важливих питань парадигми, у континуумі котрої російськомовні тексти Миколи Костомарова, на нашу думку, набувають адекватної рецепції й оцінювання. Це насамперед питання російськомовних текстів. Більшість текстів Миколи Костомарова і майже вся публіцистика написані російською мовою. Визначення критеріїв уведення їх у контекст вітчизняної культури лежить у декількох площинах. З них зазначимо ті, що мають найбільшу дотичність до особливостей прози Миколи Костомарова. Це передусім відносність у світлі останніх теоретичних досліджень трактування меж української культури в рамках однієї, вираженої тільки мовою, форми вияву. По-друге, роль російськомовної прози Миколи Костомарова в подоланні кризових явищ української літератури ХІХ століття. Маються на увазі ідейно-тематичний і жанровий аспекти та питання індивідуальної естетики. По-третє, причини, які спонукали писати художні, науково-полемічні та публіцистичні твори саме російсь-

кою мовою, при цьому обстоюючи у всіх жанрах своєї багатогранної творчості право української літератури на вільний, адекватний багатству української мови розвиток. Одночасно М. Костомарову належать успішні спроби творити таку літературу у вимірах, які випереджували тогочасний рівень її розвитку. Саме тому ці спроби, будучи не завжди естетично вдалими, зустрічали насмішки навіть прихильників і однодумців. Говорити, однак, що викликані вони тільки низьким естетичним рівнем усіх творів М. Костомарова було б неправомірно. Були й елементи особистісного плану, й тенденції, коли спротив був породжений типовими суперечностями між традиційними й новаторськими формами естетики. Мало місце й злорадство опонентів М. Костомарова (Де-Пуле) з приводу того, що активний поборник українства не використовує цієї мови у своїй творчій практиці. Але було також і захоплення тих, хто відчув цілісну гармонію думки й відчуттів. У передньому слові до другого видання перекладів історико-белетристичних нарисів М. Костомарова, здійсненого майже че-

рез сорок років (1918), Олександр Барвінський так пише про їхню вартісність: «...твори Костомарова сияють немеркнучим сяєвом. Його писання зберегли повну пластику красок і в історичній творчості вибиваються все-таки на перворядне місце своїм мистецтвом та визначаються питомою йому свіжістю історичної прози і високою культурою слова» [2, 9]. Більш як через сто років В. О. Шевчук відзначив, що «це дуже цікава, читабельна й у наш час проза: історично вивірена, майже документальна, заснована на історичному документі і широкій ерудиції видатного історика... В ньому до останніх днів жив у душі митець. /.../. Скільки в них закладено щирого почуття і яким граційним стилем вони написані! Микола Костомаров пробував стати в нашій літературі

«високим» письменником, ... хоч у молодості ставив перед собою ідеал загальнонародний...» [3, 268].

Для науки, публіцистики, літератури ХІХ століття загалом характерне послуговування мовою, яка в східній чи західній частині України переважала в адміністративному, культурному та політичному дискурсі (російською, польською, німецькою тощо). Залежало це не тільки від рішення самого митця чи публіциста, зокрема поставленої мети, а й від жорстких політичних обставин. У випадку Миколи Костомарова останні відіграли саме головну роль. Однак вибір писати більш кодифікованою та нормованою в науковому й естетичному просторі мовою умотивований, по-перше, метою його діяльності – творення параметрів і змісту національної ідеології. Мав стояти на рівній з її противниками позиції, щоб бути почутим. Звідси своєрідний наступальний характер його писань, який пронизує всю багатогранну спадщину, єднає в цілісність художні твори, наукову полеміку та публіцистику. Звідси й головна ознака його творчості – методологічна та ідеологічна цілісність, естетична єдність, забезпечені, крім іншого, міжжанровим проникненням елементів. Феномен його наступальності, непоступності не випадково найбільше зазнавав інсинуацій та деструкцій – бо був чинником найбільшої загрози тогочасній та новітній імперіям.

Про текст М. Костомарова слід обов'язково говорити як про явище національне, навіть загальнонаціональне, сам зміст тексту глорифікує українство у всьому своєму дискурсі. Також феномен полягає в тому, що він зберіг цей дискурс, творячи російською мовою. Усі пласти творчої свідомості автора віризуються національною заангажованістю з домінантою християнсько-моральних засад, вони глибоко архаїчні, пов'язані з міфологічною традицією. Феномен і в тому, що, глибоко знаючи і Вольтера, і Руссо, будучи знайомим із європейськими вченнями, ці ознаки зберіг, не вплинуло на них ніщо, витворив на тій основі свій національний дискурс. Його інтелектуальна система явила опірність, закорінену в міцну національну традицію.

У художній свідомості М. Костомарова наявне існування єдиного стійкого тексту невербального характеру. Цей текст, за висловом Ю. Лотмана, не є пасивним вмістилищем вкладеного змісту, а генератором, продуцентом ідеї. *«Текст цього типу, – слушно вважає він, – завжди багатший від будь-якої мови» [4, 433].* Творам Ми-

коли Костомарова властива функція творення нових смислів. Щодо них повною мірою стосуються характеристики, які дає художнім текстам Ю. Лотман. Вони є не тільки *«пасивною ланкою передачі константної інформації між входом (відправник) і виходом (сприймач). У загальній системі культури тексти виконують принаймні дві основні функції: адекватну передачу значень і народження нових смислів... забезпечити загальну пам'ять колективу, перетворити його із безладної юрби в «Une persone morale» (Руссо). Ця функція особливо важлива... в культурах, де переважає мітологічна свідомість»* [4, 431].

В ідейно-тематичному плані чільне «мотто» і напрямок мислення Миколи Костомарова, публіциста і прозаїка, можна визначити відомими словами з його «Книг буття українського народу»: «Лежить у могилі Україна, але ще не вмерла». Новаторський, прогресивний характер і роль такої концепції проступає особливо виразно, якщо врахувати, що вона заперечувала сутність тогочасної реально-суспільної рецепції України, гнобленої царською адміністрацією з її постановами-заборами, упосліджуваної шовіністичними адміністративними, політичними й мистецькими колами. Письменник у таких умовах проводить величезну дослідницьку наукову роботу з ключових проблем історії України, одним із перших наріжним каменем наукових розвідок і художньо-публіцистичної творчості ставить питання етнопсихології. Висока моральність українського народу, його творчий геній розкриваються у всьому, про що пише автор. Це лейтмотив і всієї його прозової спадщини, це ідея всього життя. У творчому генії українського народу вбачає М. Костомаров безсмертя України, її велике майбутнє, в рисах окремішності, іншості, відмінності, насамперед від росіян, убачає основне право бути саме українським народом, а не малоросіянами.

Прозова спадщина М. І. Костомарова у своєму загальному дискурсі увиразнює публіцистику, збагачує порушені в ній проблеми розмаїттям тематики, калейдоскопом ситуацій і новаторським характером жанрів, у яких особливо виразно проступає зв'язок прози й публіцистики. Вона лежить у загальній парадигмі тріади, властивої для слов'янських культур і завжди дуже важливої: людина – суспільство – історія. Одночасно на творчості письменника позначився характер європейських тенденцій розвитку інтелектуальної

думки початку ХІХ століття, яка вплинула на всі сфери культурного життя. Об'єктом гуманітарних наук стала людина та її внутрішній світ. «Світ – людина – вартості» – така парадигма властива для писань, об'єднує прозу й публіцистику Миколи Костомарова в оригінальне ідеологічне й мистецьке явище, де об'єднувальним началом яскраво виступає глорифікація України й українства.

Прозові твори Миколи Костомарова, на відміну від естетичної парадигми романтизму, вже не перебувають у ситуації між часом і між простором. Це його сучасність із ретро- і перспективного погляду, які б віддалені сюжети він не використовував, навіть й антиутопію. Така локалізація простору потребувала вироблення концепту для його соціальної і моральної оцінки, характеристики тенденцій і проблем, типологізації постатей, а отже, наповнення конкретикою позитивних і негативних фактів. У цьому настає момент входження публіцистики в його індивідуальний художній стиль, утвердження присутності авторського «я», уяскравлення його громадянської й моральної позиції. В основі концепту творчості Миколи Костомарова ствердження ідеї про те, що імперський світ, поневолюючи свободу особистості, руйнує духовні й моральні основи суспільства, створює інтелектуальні, ідейні, духовні лакуни в долі народу, особливо українського. Методом для його захисту М. Костомаров обирає акцентуацію багатства й неповторності світогляду українства, сформованого іманентним прагненням свободи, взаємоповаги. М. Костомаров цей світ намагався зафіксувати, висвітлити, відкрити для сучасників, відтворити для нащадків. Метод контрасту, наскрізний у його індивідуальному стилі, має особливу креативну рецептивну силу.

Він одним з перших удається до історичної прози, зокрема історико-біографічного жанру, використовуючи обширні знання конкретики кожної епохи, фактів з життя славетних історичних осіб, національних героїв українського народу, інших відомих і менш відомих постатей, котрі з тих або тих причин привернули його увагу. Серед головних причин – значення для націєтворення. При цьому він об'єктивний, незалежно від особистих симпатій.

Митець, учений і публіцист, Костомаров правдивий у змалюванні життя і діяльності, характерів реальних історичних осіб та типових для певної доби персонажів на тлі конкретних суспільних обставин у відповідному хронотопі, в оцінюванні наслідків подій і

вчинків та в розумінні перспектив. Більшість белетристики М. Костомарова єднає з публіцистикою те, що вона має своєю основою докладну й багату історичну конкретику, що достовірно відтворює не тільки реалії, а й дух епохи, на що письменник особливо звертав увагу.

Велике й оригінальне, ніким не повторене явище у творчості Миколи Костомарова – це науково-художні нариси «Історія Росії в життєписах найвидатніших осіб». Належне місце посідають у цій багатотомній праці постаті великих українців. Надзвичайно широка та достовірна історична і побутова конкретика кожної доби, досконала орієнтація в причинах і наслідках подій, розкриття психології кожної історичної особи і впливу її особистості на характер і наслідки найбільш історієтворчих явищ, абсолютна наукова сумлінність і чесність, опора в оцінюванні подій і явищ на моральні критерії особистості, безкомпромісна національна заангажованість як метаоснова світогляду – все це ознаки спадщини письменника. Одnocześnie й поле діяльності для сучасної науки, зокрема публіцистики. Багато з його положень не тільки закладали її наукові основи, а й до сьогодні не втратили актуальності.

В об'єктиві уваги письменника також життя всіх суспільних верств народу протягом різних історичних періодів, особливо XVI–XVIII століть, коли остаточно формувалися національні, релігійні, громадянські стосунки суспільного конгломерату, котрий формувався на теренах новітньої імперії, створюваної енергією Петра I та її перспективними впливами. Життя кожної верстви – від імператорських біографій до побуту холопів – письменник зображає яскраво, виразно психологічно, щодо історичних фактів та деталей суспільного життя конкретно й достовірно. При цьому автор дуже уважний і скрупульозний в означенні жанру твору, в дотриманні відповідності означуваного ним жанру та фабули і композиційної структури твору.

Жанровий простір писань Миколи Костомарова дуже широкий. Повісті, хроніки, оповідання, художньо-біографічні документальні нариси, науково-полемічні та публіцистичні статті, побутові бувальщини, оповідки ірраціонального характеру на зразок народних легенд – це далеко не повний перелік жанрів і тематики його прозової спадщини. Письменник порушує проблеми суспільно-історичного, морально-етичного характеру. У більшості творів, незалежно від тематики, він глорифікує вільнолюбні громадянські, особливо мо-

рально-етичні традиції українства, його відмінність від інших народів і народностей. Він демонструє в індивідуальному просторі своїх творів багату естетику фольклору, особливості і відмінності мови, зокрема української. Акцентування цих морально-етичних відмінностей та особливостей національної народної естетики проходить через усю його наукову і письменницьку діяльність. Він окреслює найкращі якості українського народу здебільшого у зіставленні з типовими, на його думку, етнопсихологічними рисами росіян, поляків, євреїв у проекції на суспільно-політичний устрій, імперські засади державно-чиновницького устрою Росії та їх негативний вплив на долю поневолених народів, особливо українського.

Це провокувало широкі й тривалі дискусії в періодиці XIX століття, наслідком яких стала обширна публіцистична спадщина М. Костомарова, мало розкрита в історії публіцистики. Її також можна розглядати в континуумі прози письменника, оскільки характерною для цього жанру, як і загалом для прози Миколи Костомарова, є відсутність чітко означених меж між науковими, художньо-публіцистичними працями і власне белетристикою. Цьому сприяло ставлення письменника до вибору сюжетів. Значна їх частина становить конкретні факти, події, взяті безпосередньо з історичних документів та архівів.

Так, сюжет повісті «Чернігівка» (1881), одного з останніх і найкращих творів М. Костомарова, взято з архівів судових справ так званого Приказу. Автор будує фабулу повісті, як і більшості інших творів, на конкретиці. У повісті «Чернігівка» використано кримінальний факт із часів другої половини XVII століття. Отже, можна вважати його одним з основоположників кримінально-детективного жанру. Натрапив письменник на цей справді небуденний і дуже трагічний сюжет, вивчаючи судові архіви того часу. Ідеться про зламану з примхи російського боярина Чеглокова долю красуні-козачки Ганни Кусівни. Розпутний і цинічний злочинець, ставленник російської адміністрації воєвода Чеглоков викрав її в самий день весілля для наруги і власної потіхи як наложницю. Доля героїні вразила Костомарова своєю беззахисністю, водночас і розумом, моральною красою й гідністю. Твір відзначається надзвичайно яскравою життєвою правдивістю, а типовість аморальної, украй негідної, підступної і жорстокої поведінки присланого в Україну боярина викликає відповідну рецепцію читача.

Повість «Чернігівка» розкриває життя українського поспільства після поразки сепаративного задуму Мазепи. Характерно, що в підзаголовку повісті М. Костомаров акцентує час події. Уважний читач зрозуміє – йдеться про часи Великої Руїни з типовим для того часу безумним свавіллям царських чиновників Малоросійського приказу.

Жанр повісті означено як бувальщину. Кримінальний елемент надає сюжетові особливої гостроти. Психологічно вмотивовано, з використанням життєво достовірних правдивих деталей і фактів, знанням відповідної лексики змальована верхівка тогочасного російського цивільного судочинства (думний дяк Малоросійського приказу Ларіон Іванов), звичай вищого православного духовенства (глава та дяки Патріаршого приказу Савелов, Калітін, Скворцов), життя дрібнопомісного панства, чиновництва, безправ'я холопів та російського жіноцтва. Характерно, що Ганна Кусівна, головна героїня повісті «Чернігівка», домагається свого хоч і запізненого звільнення не внаслідок торжества справедливості російського судочинства, а через те, що в цій справі якнайбільше хотіли пожитися маєтком боярина Чеглокова вищі чиновники і духовенство, у площині повноважень яких розглядалася справа Ганни-чернігівки.

Характерне також і те, що порадив Ганні, як вчинити, і допоміг матеріально колишній гетьман Дорошенко, котрий тоді був вивезений до Москви і чекав там подальшої долі. Правдиво змальовує М. Костомаров розум і гідність молодого українського козачки, її письменність, уміння відстояти свої права, що особливо показові на тлі безправ'я, темноти і затурканості тогочасного російського жіноцтва з його убогим духовно, гідним жалю існуванням. Одночасно письменник правдиво показав відсутність єдності між українською старшиною, кар'єризм і прислужництво, користолюбство таких козаків, як Пеньонжик, наречений Ганни Кусівни. З осудом малює він відсутність єдності серед козацької старшини, цинічне використання цього росіянами і втручання царської адміністрації в їхні стосунки, що стало зокрема причиною падіння гетьмана Дорошенка і його інтернування в Москві. М. Костомаров не приховує своєї симпатії до родової української старшини, посполитого українського люду, змальовуючи мораль, побутову етику українського поспільства порівняно з тогочасним російським.

В основі композиції повісті – контрастні протиставлення. Мораль російського боярина і української дівчини Ганни Кусівни увиразнюється змалюванням побуту української родини козака Куса і жителів російського села Прогной. Уже в самій назві – виразно яскрава авторська оцінка. Полковник Борковський і боярин Чеглоков – ще одна виразна антитеза, як і характер їх родинних стосунків. Борковський радиться зі своєю дружиною, прислухається до її думки. Чеглоков майже не прикриває свого фактичного двосженства перед затурканою і пригніченою дружиною. У сценах зустрічі Борковського і Чеглокова автор наділяє останнього майже блазеньською поведінкою, контрастом до якої малює самоповагу українського полковника, наділяє його розумом, тактом, умінням «розкусити» сутність співрозмовника.

Повість «Холуй» має підзаголовок: епізод з історично-побутового життя. Таке жанрове означення дуже закономірне і точне, оскільки в центрі твору – трагічні наслідки одного-єдиного нерозважного вчинку Василя Данілова, дворака петербурзької княгині Долгорукової. Увага зосереджується саме на його особі та наслідках вчинку. Події розвиваються в одному руслі – досвідчення вини і катувань княжого холопа за його спробу «приворожити» боярину і княжича, здобути їх ласку, щоб так часто його не били за будь-що.

Художньо яскраво і психологічно достовірно автор малює характери панів та їх двірні, в історично правдивих деталях передає обставини і події, пов'язані з таким суспільно-державним явищем, як «слово і діло». Сутність стосунків визначалася всевладдям доносів, котрі особливо характеризували епоху Петра I та постпетровську добу. Правдивість доносів слідчі органи з'ясовували катуванням самого донощика, а відтак і його жертви. Автор передає безмежну сваволю і розгнуданість, корумпованість не тільки чиновників від слідства і карних органів, а й найвищих царських сановників і дворянської знаті.

Як і в інших прозових творах, тут вражає абсолютне безправ'я простої людини, жорстокість державного адміністративного апарату, тотальне засилля субординації, жадоба наживи, байдужість до людської долі, всевладність хабарництва і підступу.

Потрапивши в це павуче коло, безневинна людина навіки зникає для життя, у ній ламають усе живе, перетворюють на цілковито

непритомний і безвольний суб'єкт тупої бездумної екзистенції. *«Автор демонструє незрівнянну моральну вищість простого холопа Васьки над усіма знатними власниками й жандармською владою, ще раз підкреслюючи цим власний демократизм, і поглиблений психологізм зображення, і соціальний історизм у погляді на тогочасну дійсність, безжальне оголення її волаючих вад»* [5, 31].

Опоненти автора послідовно звинувачували його в «хохломанстві», сепаратизмі, переводячи полеміку з естетичної в політичну площину. З безкомпромісною чесністю М. Костомаров, хоч і розуміє справжню суть провокацій, порушує в ході полеміки важливі ідеологічні та теоретико-літературні проблеми, зокрема про потребу наявності в історичному творі «внутрішньої» правди, необхідність збереження характеру і духу самої епохи. При цьому допустимі, на його думку, відхилення від «зовнішньої» історичної правди. До сьогодні думка ця актуальна, як особливо актуальною була в донедавні часи підрадянського ідеологічного тоталітаризму.

Суто український побут змальовано в одному з небагатьох творів – «Сорок лет. Народная малороссийская легенда» (1876). Події відбуваються головно в слобідці Мандрики, в околицях, де великоруська і малоруська народності сходяться між собою рубезами. Антигерой повісті – і на цьому автор декілька разів наголошує –десь іздалека, не з цих країв, зайшлий. Дали йому в селі відповідно й прізвисько – Придибалка. До того ж зовнішність його автор малює також з типовими рисами негативного персонажа, яким уявляли його селяни в ті часи – рудий та негарний. Сюжет повісті «Сорок років» лежить у площині ірреальності. Це своєрідна варіація відомої теми про диявольську спокусу людини багатством. У ній автор широко використовує конкретику українських переказів і легенд, пов'язаних з цим явищем. Із позиції народної моралі автор оцінює вчинки героя, підкреслює неминучість відплати і покари за сподіяне людиною. Характерно, що при власній великій повазі до всього, що стосується релігійної моралі, автор розв'язує проблему покари в площині не теософічній, а в морально-етичній, психологічній. Покарою для головного героя стає не відплата вищих сил, а багатолітне очікування ним покари. Його психологія під дамокловим мечем страху перед неминучістю відплати за вчинений злочин – убивство людини задля наживи й осягнення особистого щастя, одруження з багатою дівчиною. Як відомо, повість згодом так захо-

пила Льва Толстого, що він дописав до неї заключний розділ і опублікував його в журналі «Образование» (1902, ч. 2).

Загалом у прозі М. Костомарова з тематикою потойбічних, ірреальних явищ пов'язано декілька творів. Це «Пригоди по смерті», «Недужа», «Тайновидець», «Фаїна», «Вільшинник», «Незаконно-народжені» та ін. Залишається для окремого потрактування те, наскільки в цих сюжетах виражені ранні проромантичні настрої М. Костомарова, наскільки лежать вони в площині його зацікавлень віруваннями, звичаями, мораллю і етикою українського народу як основою іманентного тлумачення історичних явищ і фактів. Із загального континууму творчості сюжети ірреального характеру не випадають. Вони мають ту спільність, котра об'єднує все, що створив Костомаров: щирість, правдивість, національну заангажованість і прагнення досягнути історичної достовірності епохи.

Донедавна залишалися поза увагою великі за обсягом документально-художні повісті й нариси Миколи Костомарова про видатних історичних діячів Росії і України. Це архітвори всього життя письменника, його громадянський подвиг науковця і письменника-патріота. Одразу по написанні життєписи вперше побачили світ у Петербурзі в шести випусках двома накладами: 1874–1876 – перший наклад і 1880–1881 – другий. Уже 1874 року в перекладі Олександра Барвінського тритомне видання цих повістей вийшло у Львові.

Історико-біографічний нарис «Мазепа» окремим виданням у наш час вийшов у Москві 1992 р. із коментарями та передмовою Б. Литвака. Нарис «Богдан Хмельницький – 1992 року в серії «Гетьмани України» видавництва «Веселка» (адаптований переклад Миколи Ілляша, упорядкування та передне слово В. Замлинського). Повний текст історико-біографічного нарису видано 1994 року в московському видавництві «Чарли». На шмуцтитулі підзаголовок: «Присоединение (курсив – Я.К.) Украины к России (1654)», а нижче – епіграфом – історична пісня в записі Костомарова «Зажурилась Україна, що нігде ся діти». Автор переднього слова до московського видання нарису «Мазепа» Б. Литвак підкреслює, що *«книга Костомарова заснована на точному викладенні фактів, почерпнутих з величезного комплексу джерел російського, українського і шведського походження»* [6, 5]. Правда, навіть у кількох коротеньких рядках анотації до книжки її упорядник знаходить потрібним

висловити емоційні інкєктиви Мазепі, котрі там виглядають принаймні не на місці й котрими він завбачливо демонструє своє антиставлення до видатного гетьмана як до *«ловкого политика, авантюриста и стяжателя, оставившего кровавый след в истории Украины и России»* [6, 5]. Дуже довільно упорядник анотує і жанр цього науково-публіцистичного твору – як *«своєрідний історичний детектив»*. Передмова Б. Литвака має промовистий заголовок – «Гетман-злодей» Це апріорно дає йому змогу дальших довільних тлумачень щодо історичної правди.

1991 року приватне московське видавництво «Бизнес-книга» здійснило 13-томне репринтне перевидання «Истории России в жизнеописаниях ее главнейших деятелей». На часі, очевидно, здійснення перекладу цієї величної праці українською мовою, котра доросла у своєму становленні того рівня, про який мріяв свого часу Микола Костомаров. Читаючи його історичні художньо-біографічні нариси, навіть перекладені О. Барвінським з усіма особливостями мови тогочасного галицького кодифікату, особливо відчуваємо їх блискучу неперевершеність, світову значущість.

Перу М. Костомарова, вважають, належить унікальний за жанром і змістом політичний за характером публіцистичний маніфест Кирило-Мефодіївського товариства – «Книги буття українського народу», що в слідчих справах жандармського відділу фігурує під заголовком «Закон Божий». Слов'янофільство, християнізм, забарвлений месіанством націоналізм – це три визначальні ідеологічні засади «Книг буття». Фундаментальність цих засад у національному концепті українства – одна з причин, які супроводжували і не перестають викликати значний суспільний резонанс твору.

Цей твір, попри величезне політичне значення своєрідного прогресивного маніфесту, має високу й оригінальну художню цінність, потреба дослідження котрої самозрозуміла, зокрема і в плані компаративному щодо «Книг пілігримства...» Адама Міцкевича. Микола Костомаров створив оригінальний не тільки для того часу публіцистичний жанр, який містить одночасно ознаки і програми, й політичного памфлету, як і масштабного світоглядного есе, має струнку логіку філософських узагальнень провіденційного характеру. Одночасно це художній твір виняткової емоційної наснаги, футурологічних висловлювань в ораторському стилі Біблійних пророцтв тощо. Перший з-поміж митців ХІХ століття М. Костома-

ров відкрив і застосував інтертекстуальні можливості міжжанрової дифузії. З белетристичних ознак «Книги...» мають багату образність, відчутне авторське самовираження ліричного героя, насиченість тропами. З публіцистичних – громадянський гуманістичний пафос.

Як справді вартісний художній твір, «Книги...» володіють впливом, незалежно від часу їх написання. Симптоматично, що цим твором, як і діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства, захоплювався, зокрема, відомий український дисидент 60-х років ХХ століття, журналіст Валерій Марченко. На той час матеріали слідства в справі кирило-мефодіївців ще були засекречені. Його цікавили саме політичні аспекти діяльності, зокрема й найбільше доля Миколи Гулака. У статті «Гулак» (саме так, за спогадами матері, і назвав дослідження, бо в назві виразно вчувалося «гулаг»). Виражаючи свою думку про авторство, стиль писань Миколи Костомарова, він зауважував: *«Зараз, здається, авторство Костомарова «Книг буття українського народу» вже не ставиться під сумнів. Виразно християнський дух твору, вільне володіння історичними джерелами, ушляхетлення козацтва, стилізація під церковнослов'янське письмо дають підстави вважати саме так»* [7, 30]. Валерій Марченко дошукував авторства в «Автобіографії» М. Костомарова, де письменник пише: *«близько того часу (наприкінці 1846 року. – Авт.) я написав невеликий твір про слов'янську федерацію, прагнучи засвоїти за складом Біблійний тон»* [8, 480]. Відомо також, що в особовій справі М. Костомарова в архівах ІІІ відділення зберігся рукопис українською мовою з численними виправленнями та позначками явно авторського характеру. Але відомо й те, наскільки складно тривалий час було визначати авторство документів, які зберігалися в жандармських архівах з різними позначками й стали відомі аж наприкінці другого тисячоліття. Бралися до уваги не позбавлені загроз умови життя братчиків після заслання. Мимоволі доводилося опиратися навіть на свідчення донощика про особисте зізнання М. Костомарова у своєму авторстві. М. Костомаров у «Автобіографії» згадував, що, коли він прочитав «Книги буття...» Миколі Гулаку, тому так сподобався твір, що він одразу переписав його собі. Були копії «Книг...» також в інших братчиків, зокрема в Василя Білозерського. Наявність рукописних варіантів також значною мірою не сприяла встановленню авторства,

як також ідейна близькість переконань братчиків, що могло стати умовою співавторства «Книг буття». Останнім часом їх уже оприлюднено в декількох виданнях, зокрема в тритомнику матеріалів Кирило-Мефодіївського товариства, у збірнику його творів «Слов'янська міфологія», хрестоматіях «Історія філософії України», «Пам'ятки суспільної думки України» та ін.

Твір написано українською мовою. Характер стилю, лексичні особливості дуже оригінальні. У цьому особливо відчувається міжжанрова дифузія як новаторство М. Костомарова. Відчутний сильний вплив високого біблійного стилю. Відомо, що в той самий час, у 1946 році, братчики мали намір перекласти Біблію українською мовою. Т. Шевченко розподілив євангелістів для перекладу між собою та трьома іншими, в тому числі й М. Костомаровим, який виконав переклад. На жаль, М. Костомарову так і не дозволили в Петербурзі опублікувати Євангеліє, але одночасна праця над ним явно відчутна в стилі «Книг буття українського народу».

У листі до Опанаса Марковича від 5 лютого 1846 року Микола Гулак писав про те, що М. Костомаров обіцяв написати історію малоросійським наріччям, не простонародним, а найвишуканішим, але зрозумілим народові. За наміром М. Костомарова, це мав бути твір, яким би пишалася не лише наша література, а який би посів краще місце між творами людського розуму. М. Костомаров мріяв про вироблення української мови до такого ступеня, що не лише вітчизняна та всесвітня історія, а й точні науки будуть нею послуговуватися. У такому-то контексті прагнень і сподівань творилися «Книги буття» і були, без сумніву, першою з черги реалізованих мрією автора про естетичну красу і виражальне багатство української мови.

Цілком окремо за проблематикою й жанром стоїть надзвичайно оригінальне і донедавна не відоме оповідання М. Костомарова «Скотской бунт. Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю». Оповідання написане в жанрі псевдоепістолярного послання, що також наближає його до публіцистики. Але твір одночасно є першим класичним зразком антиутопії. Він дивовижно перегукується зі знаменитим «Скотным двором» або «Звірофермою» (чи ще в іншому перекладі – «Фермою тварин») Джорджа Орвелла, написаним у 1945 році, тобто на багато десятиліть пізніше від оповідання М. Костомарова. Зауважимо, що Ор-

велл володів конкретним політичним і географічним матеріалом – реаліями сталінського СРСР та гітлерівської Німеччини. М. Костомаров керувався провіденційним мисленням філософа й мудрістю політика. Він передбачав результати впливу соціалістичних ідей, що саме тоді набували все більшого поширення в Європі, але мали своїх апологетів і серед свідомого українства. Згадаймо, зокрема, численні впливи Михайла Драгоманова, зокрема й на раннього Івана Франка, котрий згодом у статті «Що таке поступ» застерігав проти суспільного устрою, побудованого на засадах соціалізму. Це було б, на його думку, таке поневолення державою людини, наслідки якого важко навіть передбачити.

Наприкінці XIX століття в книзі «Психология социализма» її автор, французький психолог і соціолог Густав Ле Бон, застерігаючи від руйнівних наслідків засилля соціалізму у свідомості певних суспільних станів, говорив про переважаючий вплив його ідей саме на натовп, юрбу, для котрої теоретичні роздуми і докази про шкідливість будь-якого явища не мають жодного значення. *«Натовп їх не чує. Він запам'ятовує лише ту одну основну думку, що робітник – жертва декількох експлуататорів внаслідок неправильної соціальної організації, і що було б достатньо декількох нових законів, уведених революційним шляхом, щоб змінити цю організацію»* [9, 22].

Бачимо, що тема оповідання М. Костомарова лежить у площині саме цих положень і є їх наперед прогнозованою своєрідною художньою ілюстрацією. Оприлюднення цього твору Миколи Костомарова додатково висвітлює засади світогляду письменника періоду написання «Скотского бунту», проливає світло на певні аспекти його тогочасної полеміки, що є предметом окремої розмови. Методологія сюжету в обох авторів – і Костомарова, і Орвелла – єдина, як і метафора основної думки – заперечення суспільних катаклізмів, спровокованих войовничими несвідомими масами, перейнятими псевдопрогресивними ідеями знищення існуючого ладу і побудови держави соціальних утопій. Текстуальне і на рівні тематики та ідей компаративне дослідження обох розкрило б цікаві сторінки творчості класика української літератури, оповідання котрого значно менше відоме співвітчизникам, ніж твір англійського письменника.

«Скотской бунт» написаний, на думку перших його видавців, 1979–1980 року. Уперше був опублікований твір у журналі «Нива»

напередодні перевороту 1717 року (чч. 34–37) за рукописом з архіву письменника. Очевидно, унаслідок бурхливих подій не закріпилося в суспільній свідомості, а далі замовчувалося з відомих причин: написане у традиційному уявно епістолярному стилі оповідання за сюжетом аполітичне щодо радянського режиму, надто провокативно промовисте, автор же – «буржуазний націоналіст». Твір не числився навіть у повному каталозі творів М. Костомарова. Це оповідання М. Костомарова віднайшов у його архівах у 80-х роках минулого століття літературознавець Федір Кислий. Він стверджував, що «Скотской бунт» написаний у 1882 році. Задум його постав на ґрунті роздумів Костомарова про царевбивства, погроми, активізацію терористичних актів. Це оповідання проливає світло на ставлення Костомарова до ідеї насильницької руйнації світу з метою неусвідомленої перебудови. Розвідка Ф. Кислого для журналу «Дніпро» і саме оповідання не були дозволені до друку. У часи «перестройки» 80-х його опублікував у 1988 році в газеті «Московские новости» журналіст Віталій Третьяков, а потім повторив публікацію в альманасі фантастики «Завтра» [10] зі своїм коментарем. Названо тут оповідання М. Костомарова видатним твором російської літератури, який засвідчує їй таку ж першість у жанрі антиутопії, як твір його сучасника в англійській, де, як відомо, в 1872 році вийшов роман «Едгін» родоначальника антиутопії Самуеля Батлера. Українською мовою оповідання публікувалося в 1990 році у львівській газеті «Пост-поступ». Простір української белетристики на той час активно заповнювався творами, які інспірували тенденції постмодерну, тому оповідання пройшло повз увагу критики й читачів.

Як бачимо, прозова спадщина Миколи Костомарова тематично і жанрово дуже різноманітна. Вона засвідчує риси зрілості індивідуального письменницького стилю, його послідовний рух до вдосконалення художньої майстерності. Національний концепт мислення – та найбільша ознака, за котрою проза Миколи Костомарова належить до українського мистецького процесу. Його прозові тексти єднає з іншими жанрами, насамперед публіцистикою, яскраво виражена авторська позиція. Торкаючись проблеми належності його писань до українського контексту, варто зауважити, що в час першого українського відродження в часи середньовіччя, після майже 300-річного «мовчання» письменства, нарівні з творами староукра-

їнською, українською розмовною, церковнослов'янською, з'являються твори польською, латинською мовами. І це в умовах, коли саме проти польського засилля і уніатських впливів спрямоване було саме відродження. Щодо літератури XIX століття остаточної теоретичні вердикти про належність російськомовних текстів до єдиного вітчизняного Тексту ще тільки «визрівають», перебуваючи в силовому полі ідеологічних стереотипів.

Характерним для періоду першого відродження, важливим у його ідейній парадигмі було питання яскраво вираженої авторської позиції. Відомо, що саме за цю рису творчість полеміста Івана Вишенського вважають вершиною. Естетична цінність його писань не насамперед відіграє головну роль. Примат авторської активної позиції, самої постаті автора визнають у цьому випадку навіть ті, хто схильний до абсолютного заперечення будь-якої залежності літературного процесу від впливу ідеології. Характерно, що саме Костомаров першим у XIX столітті ввів у науковий обіг кілька праць Вишенського, дав йому високу оцінку як полемісту.

Не проводячи аналогій між постатями, підкреслимо незаперечну і величезну роль Миколи Костомарова в другій хвилі українського відродження, значення його послідовної авторської позиції щодо центральних питань тогочасного політикуму, насамперед права українського народу на окремішність, величезної багатосторонньої праці для утвердження української ідеї. Значущість його позиції увиразнюється в зіставленні росіянина М. Костомарова з українським російськомовним письменником – геніальним українцем М. Гоголем, що, маючи непорівняно вищу естетичну спроможність, мав, на відміну від М. Костомарова, «поневолений розум». Акцентований аргумент мислення М. Костомарова – це життєздатність і автономність, легітимність, перспективність українського духу. Народну мораль вирізняє автор за особливий гуманізм і високу шляхетність. Аргумент М. Гоголя вкладається в імперський контекст мислення. Російська мова вживається ніби для вуха й задоволення всеімперської публіки. Як наголошує, зокрема, Марко Павлишин, сміх Гоголя – *«це ототожнення українськості з провінційністю... це сміх над українською народною сільською стихією»* [11, 110].

Малюючи підросійську дійсність як мертвотну сіру ірреальність, не знаходячи в ній світлих постатей, М. Гоголь українську ідею оцінює з великодержавної позиції мислення: на теренах провінційної

хуторянини, в позапросторовому і позачасовому застиглому хронотопі, а отже, у безперспективності. М. Гоголь уміщає поважну для народу сутність – його життя і побут – у розважально-шароварний естетичний простір, малює архетип українця обмеженого, лукавого, ласого до горілки і частунків. Цей чоловік здебільшого не мислить далі свого хутора, не уявляє поза ним нічого, що могло б зацікавити чи збудити уяву. Малюючи його художньо геніально, утворює негативний ідейний стереотип меншовартісності українців, лінивої обмеженості їх думки, інертності мислення й уяви.

Як усе мистецьки геніальне, цей стереотип породив і продовжує плодити найрізноманітніші наслідування в безлічі форм і варіацій уже не тільки на теренах естетичних. Він уріс у суспільну рецепцію і тих, хто саме такими хотів би бачити українців, і, на жаль, і самого українства. Надзвичайно важкий для подолання цей стереотип не сприяє національному самоутвердженню. Множаться інваріантні форми його вияву, міцно закорінюючись у суспільну свідомість.

Ширше впровадження спадщини М. Костомарова в читацьке сприйняття і площину наукових пошуків слугуватиме одною з заслон для такого явища. Воно окреслить виразніше роль і значення письменника в становленні національної ідеї та української літератури як одної з основних форм її виразу в ХІХ (і не тільки) столітті. Воно розкриє шляхи нових означень і оцінок у парадигмі сучасного літературно-публіцистичного процесу.

Література

1. *Сімонек Штефан*. Зауваження до багатомовності української літератури (ХІХ–ХХ ст.) / Штефан Сімонек; пер. Софія Матіяш // Україна. Процеси націотворення / упор. Андреас Каппелер. – К. : Вид-во «К.І.О.», 2011. – С. 124–137.

2. *Барвінський О.* Костомарів М. Історія України в житєписях визначнійших єї діячів / пер. Олександра Барвінського. – К., 1991. – Репр. вид.: У Львові, 1918.

3. *Шевчук В.* Муза Миколи Костомарова / В. Шевчук // Дорога крізь тисячоліття / В. Шевчук. – К. : Рад. письменник, 1990. – С. 262–269.

4. *Лотман Ю.* Текст у тексті / Ю. Лотман // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ століття. – Л. : Літопис, 1966. – С. 430–440.

5. *Смілянська В. Л.* Літературна творчість Миколи Костомарова / В. Л. Смілянська // Костомаров М. І. Твори в двох томах / М. І. Костомаров. – К. : Дніпро, 1990. – С. 3–39.

6. *Литвак Б.* Гетман-злодей / Б. Литвак // Костомаров Н. Мазепа / Николай Костомаров.. – М., 1992. – С. 3–6.

7. *Марченко Валерій.* Гулак / Валерій Марченко // Слово і час. – 1991. – № 1. – С. 26–34.

8. *Костомаров Н. И.* Автобіографія / Н. И. Костомаров // Исторические произведения. Автобіографія / Н. И. Костомаров. – К. : Дніпро, 1990. – С. 425–551.

9. *Ле Бон Густав.* Психологія соціалізму / Густав Ле Бон. – Х., 1997. – С. 22.

10. *Костомаров Николай.* Скотской бунт. Письмо малорослийского помещика к своему петербургскому приятелю / Николай Костомаров // Завтра: Фантастический альманах. Третий. – М., 1991. – С. 116–124.

11. *Павлишин Марко.* «Дім на горі» Валерія Шевчука / Марко Павлишин // Канон та іконостас: Українська модерна література / Марко Павлишин. – К. : Час, 1997. – С. 110.

А також:

12. *Грабович Григорій.* До історії української літератури / Григорій Грабович. – К., 1997. – 604 с.

13. *Європейське відродження та українська література XIV–XVIII століття.* – К., 1993. – 342 с.

14. *Костомаров М. І.* Сорок лет. Народная малороссийская сказка / М. І. Костомаров // Твори: в двох томах / М. І. Костомаров. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2. – С. 317.

15. *Куліш Пантелеймон.* Матеріали і дослідження / Пантелеймон Куліш. – Львів–Нью-Йорк, 2000. – 381 с.

16. *Пам'ятки суспільної думки України XVIII – перша половина XIX століття : хрестоматія.* – Дніпропетровськ, 1995. – 253 с.

17. *Сондерс Д.* Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності / Д. Сондерс // Київська старовина. – 2001, № 5. – С. 21–33.

18. *Шерех Ю.* 1960 рік у творчості Тараса Шевченка / Ю. Шерех // Поза книжками і з книжок / Ю. Шерех. – Х., 1997. – С. 54–77.

Вправи, запитання й завдання для роботи на практичних та семінарських заняттях

1. Написати статтю з використанням прямих цитат із публіцистики й белетристики М. Костомарова (тема за вибором). На практичному занятті зачитати свою роботу. Здійснити індивідуальний і груповий аналіз за змістом і стилістикою.
2. Створити кілька власних фрагментів-заготовок публіцистичних творів (усних виступів) із використанням елементів і прийомів іронії. Тематика і жанр за вибором: стаття, нарис, репортаж, есе, тощо. Мотивувати застосування іронії відповідно до жанру, теми й змісту.
3. Обговорити індивідуальні роботи на семінарському (практичному) занятті у форматі круглого столу. В усних виступах продемонструвати власне ставлення до предмета розмови, розуміння відмінностей між справжніми й проминними, тимчасовими цінностями, вміння розрізняти їх у різних життєвих ситуаціях, темах, змісті, видах (жанрах) публіцистичної творчості та ЗМІ.
4. Стисло послідовно переказати зміст цього розділу, доречно ілюструючи цитуванням.

10. Повість «Кудеяр» – художня сублімація національного концепту письменника і публіциста

Уведення російськомовних творів у загальнонаціональний Текст набуло особливої актуальності в останні десятиліття у зв'язку з потребою його впорядкування, заповнення лакун. Викликане це і зміною ідеологічного концепту, переведення його з соціологічної площини в національну, і процесом усе активнішого залучення північним сусідом цих творів до свого культурологічного простору. Художніх, полемічних і публіцистичних творів Миколи Івановича Костомарова це особливо стосується: московські видавництва великими накладками видають його твори, безапеляційно заявляючи про цілковите право на спадщину письменника, творчості якого, зокрема й російськомовній, властивий наскрізний український націотворчий контекст. Послідовне обстоювання письмен-

ником української ідеї, використання з цією метою найрізноманітніших засобів, насамперед публіцистики, наукової полеміки й художньої творчості, дуже переконливо це підтверджує.

Останніми десятиліттями остаточно утвердилася думка про належність усієї спадщини М. Костомарова до українського загальнокультурного дискурсу (Ю. Бойко, Ю. Луцький, Ю. Пінчук, В. Яременко, М. Яценко, В. Смілянська, М. Ткачук та ін.). У їхніх дослідженнях знайшла теоретичне обґрунтування проблема національного характеру всіх писань М. Костомарова, належності їх до загального Тексту XIX століття. Цьому сприяє публікація творів М. Костомарова, зокрема повістей письменника (1987), «Автобіографії» (1990), серії науково-белетристичних портретів діячів української історії (1989), деяких науково-публіцистичних, фольклористичних та літературознавчих праць (1994). Окремі науково-історичні та полемічні праці опубліковані в часописах «Народна творчість та етнографія» (1982, № 4; 1989, № 2); «Наука і суспільство» (1989, № 7); «Український історичний журнал» (1988, № 8–12); «Дніпро» (1989, № 4–6) та ін. За невеликими винятками, тексти М. Костомарова подані в них мовою оригіналу.

До літературознавчого дискурсу російськомовні твори М. Костомарова одними з перших увели П. Хропко (драматичні твори), В. Смілянська (прозові твори). Заслужують на особливу увагу дослідження наукової та публіцистичної спадщини М. Костомарова істориками Ю. Пінчуком, О. Замлинським, В. Сарбеем, В. Смолієм, які ствердили її націєтворчий характер, актуальність для сьогодення України. Однак для такого потужного корпусу, який залишив у спадок сучасникам Микола Костомаров, і досліджень, і просто публікацій ще дуже недостатньо. Можна сказати, що М. Костомаров мало відомий як історик, а ще менше як письменник і публіцист.

У прозових творах, переважно російськомовних, як і в науково-публіцистичних, автор послідовно і художньо переконливо змальовує високу моральність українського народу, демократизм суспільних стосунків, поетичність звичаїв, традицій, християнські засади у світогляді. Письменник і публіцист, М. Костомаров виступив захисником права українського народу на самоідентичність, розвиток мови, культури, демократичних суспільних традицій у період найглибшого соціального й національного поневолення. Він висловив віру в достойне майбутнє народу, вказував шляхи його осягнення. Це надає

його творам особливої актуальності, а спадщині письменника – належної актуальності, значення в становленні нової держави.

Полемічну та публіцистичну спадщину М. Костомарова з проблем націєтворення опублікував у 1928 році М. Грушевський. Учений першим порушив питання взаємозв'язку наукового і художнього елементів у публіцистиці письменника, ввівши останню до літературознавчого простору, спростував хибні тлумачення та інсинуації про хитання і непослідовність М. Костомарова в процесі творення ним власного концепту національної ідеї, розкрив значення публіцистики письменника.

Результати аналізу творів дозволяють дійти висновку, що як багатогранна творчість М. Костомарова зазнавала особливої й послідовної опресії царського уряду, так і ще більше замовчувалася, навіть табуувалася в радянський час. Деяке послаблення цензури щодо його творчості відбувалося в періоди зменшення політичного тиску. З'явилися публікації М. Грушевського, В. Коряка (20-ті роки); М. Шамрая, П. Волинського, П. Хропка (50–60-ті); М. Яценка, В. Смілянської, Ю. Пінчука (80-ті) та ін. Однак ці дослідження не розкривають усіх аспектів творчості М. Костомарова, зокрема російськомовної спадщини. Саме незначна кількість наукових досліджень стала причиною недостатньої уваги до прози М. Костомарова, недооцінки її націєтворчого значення, поцінування письменника насамперед і лише як представника української романтичної поезії з її загальнотиповими ознаками, без яскравих виявів індивідуального в мотивах поезії та естетиці художнього виразу. У прозових творах письменника, згаданих у передмові В. Смілянської до двотомного (1990 р.) видання, заакцентовано їхню національно-ідейну спрямованість. Рамки і характер передмови не дозволили глибшого аналізу цієї сентенції, як і ширшої інтерпретації текстів. Це стосується й повісті «Кудеяр», яка в міжжанровому дискурсі писань Костомарова заслуговує на особливу увагу.

Повість «Кудеяр» (1875) – один із найбільш загадкових і цікавих творів письменника – має наскрізну гостро антисамодержавну спрямованість. До того ж питання, порушені в ній автором, актуальні і сьогодні, мають віддзеркалення в сучасних ЗМІ.

Написаний твір під час перебування Костомарова в селі Дідівця на Прилуччині, маєтку колишньої нареченої, вдови Аліни Крагель-

ської (Кисіль), у червні-липні 1974 року. За спогадами Аліни Костомарової, М. Костомарова, що тривалий уже час перебував у Петербурзі, зворушували природа України, спокій і затишок сільського життя. Уперше він був оточений опікою близької серцю людини. Як відомо, повернувшись із заслання, Костомаров важко і довго хворів унаслідок вуличної пригоди – наїзду саней, які тягнули його через усю площу. Візник же навіть не озирнувся, що викликає особливу підозру в зумисному наїзді. Редактор «Вісника Європи», друг М. Костомарова М.М. Стасюлевич, якому Костомаров обіцяв подати повість до друку, сам забрав рукопис і опублікував його в № 4 (с. 461–549), 5 (с. 5–77), 6 (с. 465–548) за 1875 рік.

Для цієї історичної хроніки властиві естетичні засоби, за допомогою яких автор удається до зіставлення українського і російського історико-суспільних контекстів та етнопросторів, етнічних типів і характерів. У ній гостро публіцистично виявлено авторський концепт національної ідеї. З історичної повісті-хроніки «Кудеяр» постає автор як захисник національної своєрідності українського народу, його моральної краси, християнського характеру світоглядних засад і переконань, демократичних традицій суспільного співжиття, вільнолюбства, чесності в державно-політичних стосунках і з союзниками, і супротивниками. Яскраво образно та нарисово-конкретно автор малює події далеких часів, творить типи і характери на основі ґрунтовного знання політичних, побутових реалій, згідно з націотворчим характером авторського світогляду власної наукової теорії тлумачення історичних подій та новаторської науково-естетичної думки. Одночасно повість «Кудеяр» – це гострий осуд російського самодержавства. В інвективах, спрямованих проти жорстокого деспотизму правління та особистості Івана Грозного (Лютого), сучасники прозоро бачили осуд імперського способу організації держави, моральне звиродніння царя, безвихідь і приреченість підневільних народів. Після публікації у «Віснику Європи» (1875) повість-хроніка «Кудеяр» викликала нову масовану опресію офіційних учених, шовіністично налаштованого загалу, вірнопідданих громадян тогочасного суспільства. Реакційний журнал «Киевлянин» (1881, № 81) опублікував статтю «Хлопоманы то же ли, что хохломаны?», де М. Костомарова звинувачено в перекрученні історичних фактів, змалюванні росіян «кровожерними» – на противагу українцям і татарам. Виступили також «Биржевые

ведомости», інкримінуючи письменникові змалювання Дмитра Байди (Вишневецького) світлою постаттю на противагу Іванові Грозному. Серед іншого письменника звинувачували у фальсифікуванні дійсності, вигадуванні особливо потворних фактів із життя Івана Грозного та його поплічників.

Письменник відповів опонентам статтею «Моє українофільство в «Кудеярі» [1], де обстоював право на художній домисел у зображенні подій, не виходячи за рамки історичної правди. Таку правду він зображав, саме опираючись на історичні факти, зокрема «Историю государства Российского» М. Карамзіна. Звідти він запозичив не тільки сцени з царського правління, але й описи звірств Івана Грозного. Що ж до інсинуацій у вигаданих фактах, обґрунтував сутність своїх поглядів на цей твір та загалом художні твори на історичну тематику. М. Костомаров стверджував, письменник має право на певний домисел, особливо в жанрі повісті-хроніки. Письменник висловив прогресивну для того часу сентенцію про право митця додумати, уявити деталі, якщо вони не спотворюють історичної правди. Важливою для художнього твору є правда часу, внутрішня, глибинна правда, в руслі якої постають події, описані в змісті твору. Такою правдою досконало володів Костомаров як науковець і публіцист.

Дієгезис повісті «Кудеяр» відбувається в подвійному руслі. У ній публіцистична точність історико-суспільних фактів поєднується з сюжетом, який уражає читача гостротою, багатством і обширом картин життя і побуту Росії часів Грозного. У ній яскраво постала також та особливість творчості М. Костомарова, яку відзначали вже за його життя і яку остаточно сформулював М. Грушевський: у науково-публіцистичних працях він проявляє себе як митець, у художніх – як глибокий учений [2, IV].

Необхідність внутрішньої правди вважав М. Костомаров ознакою справжньої художньої цінності твору, підкреслював у багатьох працях, зокрема в статті «Народні оповідання» Марка Вовчка», де відзначає вражаючу красу картин, античну велич стислого писання, водночас і певну епізодичність, невизначеність позиції автора щодо тих питань, які б впливали з сутності, *«були необхідними і постійними ознаками сутності й тим доказували непреложність головного принципу до вимог часу»* [3, 314–325].

Саме така наскрізна актуальна основна проблема, її переконлива естетична виразність, послідовність авторської націєтворчої позиції властива для повісті-хроніки М. Костомарова «Кудеяр». Не випадково офіційно налаштована критика трактувала події, зображені у творі, у тогочасній, а не історичній парадигмі взаємин Україна–Росія, у сучасному для письменника контексті і з позиції шовіністичної ідеології.

Матеріалом для сюжету послужила історична легенда про розбійника Кудеяра, поширена на теренах не тільки Росії. Автор поміщає її в конкретний хронотоп і пов'язує з подіями часів Івана Грозного, коли втікачі від царської нестримної, хворобливої і непередбачуваної люті організовували для виживання численні розбійницькі загони, нападали на царських слуг і необачних перехожих, грабували, вбивали, наводили жах на людей. Зло породжує і множить зло – ця думка наскрізна не тільки в повісті, вона належить до провідних у світогляді М. Костомарова.

Багате знання історичної конкретики дало змогу письменникові на матеріалі відомої легенди створити захоплювальний, хоч подекуди надто моторошний натуралістичними сценами сюжет. У відповідь на звинувачення критики в тенденційній ненависті до Росії і росіян письменник відсилав до джерел, у тому числі й зарубіжних та своєї статті про особу Івана Грозного, надрукованої у «Вестнике Европы» (1872). Про це ж автор писав і в статті «Моє українофільство в «Кудеярі»: *«Про особу Івана Грозного збереглося дуже багато і російських, і зарубіжних свідочств, які безсумнівно доказують, що це було чудовисько, подібно до якого навряд чи знайдеться в будь-якій історії, перед діяннями якого бліднуть навіть злочинства Калігули, Нерона, Геліогабала й інших римських тиранів»* [1, 327]. Не обминув підкреслити лютість царя Івана також і Карамзін у своїй історії Російської держави. Звідти списано для «Кудеяра» навіть кожен спосіб нелюдських страшних покарань і тортур – нема жодного вигаданого.

Фабула повісті-хроніки вибудована з великою майстерністю. Для більшого підсилення романтичної інтриги і загострення конфлікту автор оповиває таємницею походження головного героя повісті – Кудеяра. Розкривається правда аж у кінці повісті, автор раз у раз піднімає її й без того прозорий серпанок, хоча й залишає читачеві напружено здогадуватися, що Кудеяр, можливо, має стосунок

до Івана Грозного. До останньої хвилини сам Кудеяр не знає, що він – законний син Івана Грозного і знехтуваної ним цариці. Отже, християнський осуд аморальності позашлюбних зв'язків і стосунків як гріха, так виразно акцентований в українському письменстві ХІХ століття, художнього виражений і в повісті-хроніці М. Костомарова «Кудеяр».

Доля Кудеяра, трагічна від самого початку й до кінця, змальована широко, докладно. Її подає автор не тільки як спостерігач, а й як інспіратор подій, їх коментатор. Він постійно спрямовує увагу читача саме на ті аспекти, моменти, деталі подій, риси характеру, реалії побуту, які допомагають творити цілісну концепцію, згідно з якою Росія періоду Івана Грозного, керована свавіллям деспота, постає країною суцільного кошмару, масштаби якого вражають, а безвихідь гнітить і паралізує уяву. Долі сотень тисяч людей, кинутих у цей страшний безум, зламані і скалічені, як і Кудеярова.

Особливо виразного характеру антилюдські, аномальні вчинки царя набувають в авторській інтерпретації від того, що відбуваються на фоні постійної присутності й активної участі духовних осіб. Цар теж принагідно цитує і пробує тлумачити писання, зрозуміло, без застережень, на користь своїх власних тимчасових прихотей. Більшість із духовних осіб, наближених до царя і улеглих волі деспота, змальовані автором шаржовано, навіть гротескно. Це безмовні виконавці царєвої волі, покірні й слухняні, переважно безграмотні й приземлені.

Композиційно вмотивовано автор переплітає лінію долі Кудеяра з життям, діяльністю, політикою, інтригами, вчинками царя. Цим поступово логічно і психологічно переконливо вмотивовує розвиток подій до їх трагічного для Кудеяра розв'язку. Органічно у зв'язку з сюжетом та історичним контекстом уведено образ князя Дмитра Вишневецького – винятково світлий, гармонійний та естетично виразний, змальований з явними ознаками прямої авторської симпатії. Це викликало найбільший спротив щодо повісті. «Биржевые ведомости» називали автора «хохломаном», який умисне чорнить усе російське й славить українство всупереч історичній правді. Анонімний критик у реакційному журналі «Киевлянин» стверджував, що повість «Кудеяр» написано з метою виставити росіян людоджерами, протиставити їм не тільки українців, а й навіть ворожих до Росії татар. За Вишневецьким, заперечував М. Косто-

маров, «ніяких чорних справ не збереглося в історії, а його страждання за віру й мученицька смерть залишилися не тільки в історичних свідоцтвах, але й пам'яті народу» [1, 327]. Грозний же «став лютувати в державі над підданими християнами, замість того, щоб воювати з ворогами Христової віри й російського народу» [1, 326].

У статті «Мое украинофильство в «Кудеяре» М. Костомаров описує період, коли князь Вишневецький після гостювання-служби в Стамбулі на короткий час прибув до московського царя з наміром знайти в нього підтримку для остаточного звільнення Кримської землі від загроз нападу на Україну. Історики по-різному тлумачили й тлумачать діяння Вишневецького. На думку академіка Яворницького, за ним у певних колах закріпилася слава авантюриста й шукача пригод. Однак існують переконливі твердження, що у всіх шуканнях талановитого полководця-воїна проглядаються наміри розбудови незалежного війська, а далі й здобуття державності. Це була наскрізна ідея його діяльності. Мав усе для того, щоб очолити новітню Київську Русь: військовий талант, волю, відповідний древній (від Рюриковичів) рід. *«Але для справи відродження державності цього було замало. Потрібні були ще влада, кошти, тобто те, що дало б змогу сформувати велику українську армію»* [4, 53], – вважає Б. Сушинський, професор, генерал сучасного козацького війська, автор ґрунтовного двотомного дослідження «Козацькі вожді України». Тому й шукав Вишневецький союзників серед тогочасних державців-сусідів. Але жодному з них Україна як сильна й незалежна держава не була потрібна. Бажання посісти молдавський трон, яке коштувало йому життя, давало хоч примарний шанс здійснити свою ідею. Народ побачив у цій затії вірність обраній шляхетній ідеї, побачив ту головну, глибинну правду й достойно оцінив байду-Вишневецького: *«Ні, дарма український народ ось уже понад чотири віки зберігає ім'я князя Вишневецького в своїй пам'яті... В його особі Україна має визначного козацького вождя, засновника Січі, патріота, полководця, яким би пишалася будь-яка країна світу»* [4, 53], – резюмує Богдан Сушинський. Саме за народною уявою розумів глибинну історичну правду М. Костомаров і тому виписав образ Вишневецького з підкреслено великим, виразно відчутним авторським замилюванням.

За характером повість типово романтична, з численними ознаками цього жанру. В ній є *«таємниче значення образів, наскрізна*

таємниця змісту подій, зіткнення добра і зла як джерело гострих драматичних колізій, неординарні, схильні до бурхливих почуттів і переживань героїв» [5, 191]. Типова для романтичного жанру в повісті «Кудеяр» концепція романтичного героя, яка становить собою «філософсько-етичну єдність, де бувальщина, міф, переказ, історичне і фольклорне ...набуває ідейно-естетичної інтерпретації» [5, 11]. Для неї властива системність, наскрізна присутність глорифікації українства, засади і принципи естетичної концепції засобів художнього творення героя. Одночасно твір вражає широким епічним тлом із величезною кількістю історичних та побутових реалій, точними і правдивими деталями подій і дій героїв, розгорнутими авторськими характеристиками, в яких непритовано виразно «звучить» його власний концепт і позиція змалювання українства як іншого, позитивного світу, відмінного від тогочасної імперської російської дійсності. Вражає знання автором історії, його дивовижна пам'ять: «У всій моїй хроніці не наведено ні одного власного імені, яке б я сам вигидав. І тому я назвав «Кудеяра» не повістю, а хронікою. У всьому «Кудеярі» критик може знайти відхилення від історичної правди тільки зовнішньої, але внутрішня правда зберігається дуже строго» [1, 327].

Із Кудеяром знайомить автор читача вже на перших сторінках. Минуле його невідоме. Справжнє ім'я теж. Хлопчика-підлітка забрав після татарського полону козак Тишенко, нарік Юрієм, згодом одружив зі своєю донькою Настею. Хлопця частіше кликали Кудеяром за назвою татарського села, де він був у полоні. При ньому був таємничий хрест з дорогого металу, напівстертий напис, якого ніхто не міг прочитати. Однак було зрозумілим його непросте походження. Як бачимо, колізія, як і пізніша розв'язка (Кудеяр – законний син царя, спадкоємець престолу), – типова для романтизму. Це свідчення європейського контексту українського варіанта романтизму говорить про «*послідовний стильовий розвиток літератури і мистецтва, суголосний зі стилями в країнах Центральної і Західної Європи, що є незаперечним доказом належності нашої мистецької культури до явищ європейсько-середземноморського культурного ареалу» [6, 9], – вважає українська дослідниця Дарина Тетерина. Не суперечить історичній правді версія «розбійник – спадкоємець престолу», типова в колізіях і легендах російського повстанчого контексту.*

До розбійництва прийшов Кудеяр не просто і всупереч своїм внутрішнім моральним переконанням і засадам. Цьому передували життєві випробування. На службу російському цареві стає Кудеяр разом зі своїм воєначальником Дмитром Вишневецьким. Князь мав за шляхетну мету спонукати царя до походу на кримських татар, які в той час особливо безчинствували, знущалися з українського народу. Показове в повісті звертання українських воїнів до військового зверхника – «батьку» – внутрішній зв'язок між ними особливого типу, взаємна повага, вірність. На противагу цьому в підімперському світі люди всіх станів – холопи царя – від боярина до жебрака. Про це говорить утікач-полонений Самсон Костомаров, щодо образу якого автор використав факти з сімейного родоводу: *«...в нас боярин і князь – все одно що простий (підлий) чоловік перед царем. Якого добра сподіватися від такої землі! Там (в Україні – Авт.) з прадідів є вільні люди, а тут всякий московит, яким би не був із прапрадідів – підлий раб і тільки! ...Ні, я назавжди зрікаюся проклятої московської землі і її людей. Своїм внукам і правнукам закажу повертатися в Московщину...»* [7, 269]. Вкладаючи цю промовисту сентенцію в уста свого прашура, автор однозначно демонструє свою позицію, оцінку давньої Московщини, та й сучасної їйому, у якій самому Костомарову судилося прожити, адже самодержавство ламало і його долю.

У повісті «Кудеяр», яку творив у найшасливіші, можливо, роки свого життя, він відверто й різко сказав про нього ще раз правду, яскраво його засудив. Цим поставив ще одну остаточну пуанту над судженнями друзів і недругів про свою належність-неналежність до національних змагань України, світлу візію якої подає в повісті «Кудеяр», як і у всіх писаннях, зокрема в публіцистиці. Не випадково першими це відчули саме недруги, організувавши статті-цькування хворого письменника за цю сцену і слова Самсона Костомарова – героя твору. Протиставлення московське – українське автор зробив у повісті «Кудеяр» наскрізною парадигмою основних сюжетних колізій, характерів і типів.

Притаманну для романтичного героя двоїстість М. Костомаров уміщає в етнопсихологічну та суспільну парадигму «українське – російське», дотримується її послідовно, змальовує естетично переконливо. Російське начало в героя, генетична спорідненість із царем Іваном Грозним виявляється в проявах особливої жорстокості,

здатності до вбивства. Він, не вагаючись і не зважаючи на розпач коханої дружини, зарівав її первістка-сина, щоб той не нагадував йому про насильство татар над Настею, від якого й народився хлопчик. Вишневецький перериває через це всякі стосунки з Кудеяром і наказує навіть не згадувати його імені – він вражений нелюдським вчинком свого воїна.

Кудеяр болісно переживає відчуження князя, адже все світле в нім і людяне пов'язане з впливом Вишневецького: вірність, відвага, мужність, порядність у стосунках і в ставленні до людей. Свої вирази має в характері героя і виховання в українській родині козака Тишенка, дочка якого, Настя, – приклад вірної покірної дружини – чи не єдиний абсолютно світлий образ у повісті. Автор часто підкреслює вплив українства на характер, поведінку Кудеяра. Навіть уведення в сюжетно-композиційну канву епізоду стосунків Вишневецького з Іваном Грозним має своїм ідейним задумом протиставлення цих історичних осіб, державницького патріотичного мислення українського князя і нічим, крім відчуття влади, не вмотивованої поведінки і дій царя, характер якого досить показовий для правителів, докладно зафіксований в історичних джерелах і художньо переконливо змальований Костомаровим: *«З молоком годувальниці всмоктав Іван Васильович думку, що він народжений чинити так, як йому заманеться, а не так, як інші порадять; насправді ж виходило, що він робив усе так, як інші йому радили»* [7, 131]. Так уже на початку М. Костомаров психологічно тонко визначає домінуючу рису характеру Грозного. Страх і спротив перед необхідністю щось робити, боягузтво, лінивість позначається на всьому, що робить самодержець. Темний і неосвічений, він приховує це за цитуванням святих писань, які тлумачить у дикий спосіб, обертаючи на користь і виправдання свого нікчемного існування.

З особливою викривальною силою малює М. Костомаров, людина релігійна, московське духовенство. Цар оточений духівниками, існування яких – це пияцтво, інтриги, прислужництво, нашіптування, потурання царським примхам, фарисейський пошук у святих писаннях виправдань для його звірств. Віра – наскрізна складова національного концепту М. Костомарова. З цим пов'язаний у повісті осуд антихристиянської моралі російського кліру і духовенства, втручання його в мирські й державницькі справи задля особистої вигоди, відсутність моралі як необхідної основи поведінки.

М. Костомаров не малює ширшого тла тогочасного українства, але в цьому й не було потреби, бо ідейно-естетична візія України як осердя духовності і її джерелá знаходить свій наскрізний вираз із самого початку в низці епізодів, сюжетних деталей, рис характеру і поведінки персонажів. Автор продумано і послідовно їх інспірує, ініціює, логічно вводить в ідейно-композиційну тканину хроніки, творить, отже, виразну художню в'язь своїх переконань. Візія України в повісті «Кудеяр» постає виразно як наскрізна дихотомія композиції. Образ національного героя Дмитра-Байди Вишневецького любовно-захоплено малює автор у душі Шевченкового «Гамалії» на самому початку повісті, не приховуючи свого позитивного ставлення.

Не випадково починається повість сценою появи в Москві князя і лицаря Вишневецького. Дуже докладно автор малює козацький одяг, поведінку, вроду, ставлення до українців кращої частини російських дворян (князь Андрій Курбський, брати Данило і Микола Адашеви). У всьому відчувається відверте замилювання автора героєм, на якого покладає реалізацію головного задуму – духовного протиставлення імперського й демократичного за своєю суттю поспільств. Сам приїзд Вишневецького в далеку і дику Москву – не розвага і пошуки вигоди, а турбота про Україну, її людей, які знавали наруги від набігів іновірців. План князя – далекосяжний державницький задум назавжди упокорити Крим, забезпечити мир і спокій для українців, перетворити родючі степи на осілість.

Представник українського народу, він викликає захоплення всіх, автор не приховує і свого ставлення до героя: *«Це був знаменитий богатир XVI століття – князь Дмитро Вишневецький, староста черкаський і канівський, отаман дніпровських козаків і перший винуватець їх слави. Князь був років сорока п'яти, середній на зріст, високе опукле чоло засвідчувало розум і шляхетність. У блакитних очах світилися прямодушність і доброта разом із могутністю і грізною силою. Обличчя сяяло здоров'ям і свіжістю; риси і рухи засвідчували внутрішню міць, силу волі, багатолітній досвід»* [7, 120].

Портрет царя автор малює цілковито протилежним і не випадково подає майже поруч, через кілька рядків: *«Це була сухорлява людина, з клиноподібною борідкою, вузьким чолом і мерехтливими очима, в яких важко було щось упіймати, крім постійної тривоги, остороги і нерішучості»* [7, 121]. Уподовж усієї дипломатичної бесіди цар смикав-

ся, вертів посох, не стримував емоцій, кидав злобні двозначні натяки, підозріло вишукував підступу, часто погрозово дивився на оточення. Найбільше боявся, щоб не змусили його щось робити. Наперед шукав виправдань для своєї нерішучості і бездіяльності. Промовистим є той факт, що цар стримував інстинкти під впливом свого духівника Сильвестра, вихідця з Литви, – освіченого і морального священика. Оточення царя саме за це ненавидить Сильвестра, особливо ревнива і обмежена цариця, психічно хвора деспотична егоїстка, під необмежений вплив якої надовго потрапляє цар і деградує.

На долі Кудеяра це позначається особливо. Вона вся зламана самодурством, злобою, підступом і психічно хворих царя Івана та цариці Анастасії, і самим стилем суспільного життя тогочасної Московщини, її політичним укладом.

У складі російського війська Кудеяр бере участь у поході на Крим. Там потрапляє в полон, зраджений підісланим шпигуном, хоч мав як посланець право недоторканності. Тим часом за примхою царя, через його лінощі, боягузтво, постійні намови вередливої цариці, військо, незважаючи на затрачені зусилля, кошти і людські жертви, змушене припинити похід. Вишневецький залишає намір військового союзу з царем, повертається в Україну, у Варшаві його вітає все поспільство як лицаря-звитяжця. До рук турків, як писав Д. Яворницький, потрапляє зраджений під Сучавою молдавським претендентом на престол Томшею, якому допомагав у намірах поєдинати престол, звоювавши тогочасного господаря Василіда.

Та ці перипетії, оспівані народом, залишає М. Костомаров поза сюжетом. Події сконцентровані довкола долі Кудеяра. Герой марно чекає викупу, переносить випробування полону, описані М. Костомаровим докладно, історично правдиво і з урахуванням народно-поетичних уявлень про турецьку каторгу. Доля Кудеяра трагічно залежить від політичних вивертів, хитрощів, подвійної моралі царя, відсутності державницького мислення і поведінки. Уся друга частина є описом випробувань Кудеяра в полоні й нарешті його тріумфу як нагороди за моральність, порядність, вірність обов'язку. Полонений розкриває змову проти хана Девлет-Гірея його васалів. В уяві Кудеяра будь-яка зрада – зло, аморальне за суттю – ким би і проти кого не було вчинене.

Замість утечі, власного порятунку, для якого були сприятливі умови, він, наражаючись на небезпеку, розшукав хана, повідомив про змову й урятував йому життя. Хан оцінив мудрість і порядність Кудеяра. Знаючи добре про стан справ у Московії, зміни, які там настали, психічну деградацію царя, він відмовляє Кудеяра від задуму повертатися. Але Кудеяр пам'ятає, що обіцяв цареві вірно служити, а це в його уяві – найвище поняття честі і обов'язку воїна. Крім того, він не може залишити в Московії дружину Настю, про яку не мав звісток. Щедро обдарований Девлет-Гіреєм, Кудеяр вирушає до Москви. Під подорожніми чутками і власними враженнями від побаченого в Московії він міняє думку, відкидає намір служити Івану Грозному. Вирішує тільки віднайти дружину і податися в Україну. Доля судила по-іншому.

Кінець другої і вся третя частина вмотивовують розбійництво Кудеяра. Не дізнавшись про долю своєї дружини, він вирішує йти в страшне логово царя і довідатися правду, якою б вона не була. Такий сюжетний хід уяскравлює психологію героя і одночасно дає змогу авторові змалювати жах тогочасного звиродніння царського побуту і звичок. У слободі Олександрівка – осередді нелюдських розправ – запроваджено карати уявних винуватців без суду і слідства над запідозреними, на яких вчинено доноси клеветів-опричників на чолі з Малютою Скуратовим і його поплічниками. Відбуваються всі безчинства на тлі гротескно змалюваної підкресленої «релігійності» царя, який навіть запровадив для всіх монаші рясни поверх звичної одежі. Він постійно читає Святе писання, особливо під час трапез, відбуває нічні богослуження, зітхаючи і очі піднімаючи вгору, б'є безконечні поклони. *«Та в час херувимської Малюта підходив до царя, і цар, зі злобним виразом обличчя віддавав йому якісь розпорядження: згодом Кудеяр довідався, що вони стосувалися призначення на цей день страти»* [7, 253]. Вже при першій зустрічі вразив Кудеяра сам вигляд царя, який *«...весь висох і пожовтів; щоки його запалися, вилиці потворно виступали вперед. На бороді не було жодної волосини, з-під шапочки також не виднілося волосся; очі його страшно і ніби мимовільно бігали зі сторони в сторону, уста дрижали, голова трусилася»* [7, 247].

Діями царя керує зла нелюдська іронія, неприродна тупа хитрість ката. На очах у Кудеяра живим засмажують на сковороді боя-

рина, під розпачливий крик матері розрізають навпіл дочку, повішену вниз головою, саджають на палі, кидають живцем у вогонь або знавіснілим від голоду псам малих дітей, вирізають у людей серця, шлунки, відрізають голови, залоскочують до смерті, роздирають роти, заливають розплавленим оловом, обливають окропом, відрубують руки і змушують бігати під ударами батогів до остаточної втрати крові, від якої вже слизька підлога. Коли кати втомилися, вони *«залишили в калюжах крові обгорілі покалічені трупи, дим, задушливий сморід і живу істоту – Тулупова на палі, що в страхітливих муках дивився на мертву матір біля своєї ніг»* [7, 258].

Кудеяр, щоб довідатися про долю дружини, переконати царя, що він повернувся вірно служити, а не з підступною метою, намагається виконати всі примхи царя, стає свідком злочинів і навіть сам їх чинить. На душі в Кудеяра було гидко... Уже він відчував, що трапив у моральну яму, звідки не вибратися. На довершення цар наказав йому їхати за своєю каретою верхи на бикові. Лицар у вигляді блазня ще не залишає думки, що Настя жива і цар дасть йому змогу її побачити. Страшні справи царя, переслідуваного жахом повсюдного підступу і зради, наляканого доносами аморальних поплічників, Кудеяр спостерігає з невимовним жахом, але терпить, щоб урятувати Настю.

А цар влаштовує останнє випробування для Кудеяра: вечерю під трупом закатованої Насті. Не витримавши такої страшної «зустрічі» з покійною, обставити яку могла тільки звиродніла уява, Кудеяр кидається на царя, але провалюється в яму, завбачливо підготовлену для таких випадків у палатах. Картини катувань передані М. Костомаровим, можливо, занадто натуралістичні, що само по собі було на той час явищем незвичним. Однак у парадигмі ідейного задуму письменника вони виправдані, зрештою, митець не погіршив ніде проти історичної правди. Він тільки увиразнив її, від чого постала ця правда особливо страшною. Вражає переконливо художньо змалювана автором тотальна покірливість долі, інертність і безволля російського загалу.

На тлі цієї правди доля Кудеяра постає розпачливо трагічною, а його рішення не рятуватися, а помстити цареві викликане контрастом між внутрішньою порядністю й неможливістю її виявити в ма-

кабричному тогочасному світі. Масток Кудеяра, яким колись, ще до полону, цар його обдарував за вірну службу, Грозний віддав втікачеві-змовникові проти Девлет-Гірея, якого колись викрив у татарщині Кудеяр. Допомогає Кудеярові втекти таємний посланець завбачливого хана. Звільнений за допомогою людей свого благодійника Девлет-Гірея, Кудеяр не втікає, хоча мав для цього влаштовані ханом можливості. Переїнятий страшним почуттям помсти, він вирішує залишитися – стає розбійником, єдина мета якого – помста цареві. Розбійництво Кудеяра є свідомим вибором вільної у свої вчинках, вихованої в козацькому середовищі людини. Тому коли він стає ватагом організованого ним гурту, його дії цілеспрямовані: Кудеяр дбає не про наживу, а, навпаки, віддає всі свої завбачливо захищені статки, що ними наділив його вдячний хан Девлет-Гірей, на придбання зброї та облаштування табору.

Заховані гроші йдуть на організацію загону на зразок розбійницького. Але Кудеяр заводить у ньому дисципліну й порядок. Адже військовий вишкіл пройшов і поняття справедливості сформував саме в рядах козаків Дмитра Вишневецького. Однак розбійництво для маси так званих месників не є ознакою протесту, а скоріше виявом крайньої безвиході. Гурт розбійників, попри свою численність, аморфний, здатний до зрадництва, холопськи полохливий за психологією, різнорідний і різношерстний. У широкому авторському відступі М. Костомаров творить психологічно переконливе тло розбійницького загалу. У ньому виразно програмується перевага особистісної вигоди начала над загальною, дрібна корисливість і підступна хитрість. Це не тільки жертви, а й справжнє насліддя царського деспотизму. Кудеяр серед них – світлий виняток. Він свідомий вищого чину – справедливої помсти, а не розбійництва з розпачу й для наживи. Маючи змогу залишити назавжди кошмар жорстокого краю, він усе ж залишається – для помсти і на загибель. Таким було його розуміння правди і людської гідності. Одночасно автор тут осуджує аморальність помсти, її антихристиянську сутність.

Ще раніше, при наближенні до Московщини, Кудеяр спостерігає страшні картини суспільної деградації. Щоб не загинути з голоду, розбійниками стають не тільки холопи, а й знатні люди, розорені і вигнані царем з їх осілостей і маєтків. На боротьбу з цим явищем цар тратить державні кошти, усі сили. М. Костомаров

дотримується історичної правди в змалюванні ситуацій і подій, але читача не залишає враження їх жахливої ірреальності. Цар з опричниками чинять наїзди на опальних бояр, палять і нищать села, вбивають людей, коли ті не встигають утекти. *«Пішли по селянських садибах, усе рубають: двері, столи, всю посудину – все порубали і переламали; овець, худобу, птицю – все знищили, навіть котів і собак повбивали, а потім підпалили село»* [7, 239]. Недобитих селян, які втекли, цар під загрозою кари заборонив усім приймати і годувати. Тому вони вмирали з голоду, особливо малі та хворі, тому що був великий піст, час холодний. Сильніші нападали на сусідні села і грабували, палили, нищили, злі від розпачу. Тут і там виникали розбійницькі загони з числа скривджених царем. Уражають трагізмом долі розбійників Окула, Урмана та ін., що підсилює загальну картину царської сваволі й жорстокої нелюдності.

Наприкінці повісті світле в душі Кудеяра озивається уведенням автором епізодичного образу невільниці-попівни Ганнусі, одної з дружин, подарованих Кудеярові ханом разом із помістям у Качі. Характерно, що самої українки спочатку не бачить Кудеяр. Він тільки чує звуки української пісні й розпачливий плач полонянки. І врода, і голос полонянки, і Настина улюблена пісня з її уст справили на нього надзвичайно сильне враження. Він радо спілкується з Ганнусею по-українськи, любою його душі мовою. У серці Кудеяра, черствому й загрубілому, заворушилося почуття жалю. Але то був останній промінь. Щоб його не плекати, Кудеяр наказує отруїти Ганнусю. Так назавжди заглушив у собі він людяне начало, виховане козацькою родиною: чорній справі помсти воно тільки б заважало і не дало здійснити задумане. Перемогло в його характері генетичне, вроджене.

Розбійництво Кудеяра закінчується поразкою, переконливо художньо, історично і психологічно вмотивованою автором. Кудеяра зрадили через заздрість, користолюбство, обмеженість його ж спільники. Автор малює представників розбійницького табору широко, в соціально-психологічному розрізі дуже виразно, яскраво і образно. Він одночасно виявляє добре знання життя тогочасної Росії, характер суспільних відносин, на яких позначився страшний вплив самодержавницького деспотизму. У ватазі – холопи знищених царем бояр і їх селяни, втікачі-службовці, що позбулися помість, інший різношерстний люд, зокрема колишні солдати, які втекли від служби через боягузтво, лінощі і страх. Були тут і просто шукачі

дармового багатства. Але найбільше – волоцюг, для яких змолоду були гидкими будь-яка праця і обов'язок, *«любители простору, свавіля і ...злодійства, всього того, що осуджує і переслідує закон: порок і злочинства стали їх сутністю»* [8, 299]. Зрозумілим було вже після такої характеристики ватаги, що бунт Кудеяра приречений. Надто вирізнявся ватажок загону за вихованням і характером від тутешніх бунтівників – соціально різношерстої і некерованої ватаги.

Співчутливо малює письменник тільки селян, яких доля зігнала з обжитих місць. Яскраво виявляється світогляд автора в такій дуже промовистій сентенції, яка говорить про симпатії до українства: *«Хліборобська праця ошляхетнює людину. І яке б не було зіпсуте суспільство, ті, хто займаються землеробством, завжди будуть становити порівняно кращу, чеснішу його частину»* [8, 301].

Кудеяр вирізняється серед розбійницького загалу працьовитістю, розумом, осмисленістю і цілеспрямованістю дій. У його поведінці і навичках багато з практики козаків, особливо в підготовці розбишацького табору до зимівлі. Він по-господарськи розпорядився всім тим, що награвували під час нападу на караван, турбується про всіх однаково справедливо, керується інтересами спільної справи, а не індивідуальних посягань розбійників. Буде житла, притулок для худоби, справедливо чинить при розподілі «дувану», дбає про добру зброю. Ним керує мета. Але це й стало причиною озлобленості проти нього ватаги.

М. Костомаров наприкінці твору покриває тьмою пожежі Москву. Картина руйнації вражаюча, страшна, як страшна душа людини, здатної на такий вчинок. У романтичному дусі закінчує автор повість. На тлі пожежі невідь-звідки з'являється загадковий старець і розкриває Кудеярові правду його походження. Старець виявився боярином, який колись урятував від страти царське дитя. Серце Кудеяра розірвалося від надміру сильного протиріччя відчуттів ненависті й жалю. Обізвалося в ньому добре, виплекане родиною українського козака Тихенка, його названого батька.

Насамкінець зауважимо, що звертання Костомарова до образу Івана Грозного не випадкове: воно в парадигмі його антиімперської концепції. Грозний – автор концепції російського самодержавства. Крізь оптику цієї концепції, «що лишалася незмінною з початку російської держави до сьогоднішнього дня, імперія бачила не лише свою, а й усю світову історію та культуру, особливо ж історію та

культуру сусідніх із нею народів» [61]. У повісті «Кудеяр» знайшла свій вияв такий складник світоглядного концепту автора, як негативне ставлення до стихійних бунтів, антисоціального їх характеру й негативних результатів. Автор бачив у цьому одну з причин національної бездержавності, роз'єднаності соціальних станів, що ослаблювало Україну, робило залежною від сусідніх держав.

Отже, ідею звеличення українства як цивілізованого, морально організованого начала в історії народів у повісті-хроніці «Кудеяр» подано історично достовірно, художньо переконливо. Це дає змогу говорити про автора як виразника націєтворчої ідеї ХІХ століття, а його твори зробити предметом докладного естетичного літературознавчого дослідження.

Повість М. Костомарова «Кудеяр» не тільки свідчить про багатство його спадщини, а й дає ширше уявлення про характер тематики української літератури ХІХ століття, послідовний національний вектор світогляду авторів та ідеологічне багатство тогочасного літературного Тексту загалом. Аналіз російськомовної прози М. Костомарова розширює шкалу жанрового простору вітчизняної літератури ХІХ століття, спростовує твердження про його уявну неповноту, розкриває більші можливості для його дальших досліджень.

Література

1. *Костомаров Н.* Мое украинофильство в «Кудеяре» / Н. Костомаров // Слов'янська міфологія / М. І. Костомаров. – К. : Либідь, 1990. – С. 326–330.

2. *Грушевський М.* З публіцистичних писань М. І. Костомарова / М. Грушевський // Костомаров М. І. Науково-полемічні і публіцистичні писання / за ред. М. Грушевського. – Х., 1928. – С. III–XXIX.

3. *Костомаров Н.* Малороссийская литература / Н. Костомаров // Слов'янська міфологія / М. І. Костомаров. – К. : Либідь, 1990. – С. 314–325.

4. *Сушинський Б.* Козацькі вожді і гетьмани. Історія України в образах її вождів та полководців ХV – ХІХ століть: у 2-х т. / Б. Сушинський. – Одеса: ВМВ, 2004. – Т.1. – 585 с.

5. *Ткачук М. П.* Концепція романтичного героя в поезії Костомарова / М. П. Ткачук // Микола Костомаров. Проблеми суспільного та культурного розвитку української нації: матеріали науково-

практичної конференції, присвяченої 175-й річниці з дня народження Миколи Костомарова; 13–14 травня 1992 р. – Рівне, 1992. – С. 11–12.

6. *Тетерина Д.* Романтизм – стиль української літератури / Д. Тетерина; передм. Д. Степовика (3–7). – К. : Рада, 1997. – 251 с.

7. *Костомаров Н. И.* Кудеяр / Н. И. Костомаров // Твори в двох томах / М. І. Костомаров. – К. : Дніпро. – Т.2. – С. 119–349.

8. *Пахльовська Оксана.* Проблема спадщини в українській культурі та форми її імперської експропріації / Оксана Пахльовська // Ave, Europa! – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2008. – С. 61–82.

Вправи, запитання й завдання для роботи на практичних та семінарських заняттях

1. Написати замальовку на тему «Двоїста суть героя в повісті Костомарова «Кудеяр» та пояснення психології головного героя в світлі публіцистичних праць М.Костомарова.
2. Написати авторську рецензію на повість Миколи Костомарова «Кудеяр» (обсяг матеріалу до п'яти тисяч символів з пробілами).
3. Написати роздум-есе: «Доля людини – це її характер і вчинки».
4. На матеріалі творчості Костомарова дати відповідь на запитання: «Публіцистика як вид творчості: вміння та навички».
5. Усний роздум на тему: «Природа, характер і завдання публіцистики». Своєрідність функцій, предмета, змісту і форми публіцистичного твору». Обговорити роздуми на занятті.

11. Морально-етичний компонент у писаннях Миколи Костомарова (на матеріалі повісті «Син»)

Прозові твори Миколи Івановича Костомарова як важлива частина його спадщини – багатоманітні за тематикою і жанрами. Це своєрідна мала художня енциклопедія історії українського народу, його суспільних і морально-етичних норм співжиття. Проза М. Костомарова у своєму основному текстовому масиві написана російською мовою, що спричиняло значно меншу до неї увагу критики в умовах ідейно-теоретичної та естетичної регламентованості критеріїв оцінювання мистецьких явищ. Однак вона є частиною вітчизняного прозового метатексту ХІХ століття, має яскраво виражений національний характер. Дискурс її прочитання у світлі новітніх естетичних студій, у інтерактивних зв'язках з усіма писаннями, публіцистикою насамперед, розкриває важливі функції спадщини М.

Костомарова в континуумі вітчизняної філософії націотворення й української культурології.

В основі філософії наукової і художньої творчості М. Костомарова – світогляд народу з його цільністю світоспоглядання і сприймання. Такими ознаками наділені й тексти його прозових творів. Саме тому ще раз наголосимо, російськомовна проза М. Костомарова – явище національне. Усе в ньому визначається авторською пристрасстю, зацікавленістю, енергією. Усі пласти творчої свідомості митця вирізняються національною заангажованістю, постійною присутністю і навіть домінантою християнських засад, глибоко пов'язаних із міфологічною, морально-етичною традиціями українського народу, естетикою його словесної культури, повагою і любов'ю до неї.

Белетристика М. Костомарова – це текст, переважно на документальні історичні події, багатий на конкретний подієвий фактаж, що дозволяє глибше усвідомити історію через її креативну рецепцію. Письменник одночасно достовірно відтворює не тільки реалії, а й дух епохи, на що звертав пильну увагу й неодноразово сам підкреслював цю особливість свого індивідуального стилю. Тому його белетристика й публіцистика становлять органічну цілісність. Тексти прозових творів М. Костомарова мають життєвою основою події і української, і російської історії. У виборі подій, моделюванні ситуацій, їх розвитку, в характерах і діях персонажів автор є активним, а не тільки імпліцитним учасником. У всіх прозових творах він знаходить можливість порівняння ситуативних і морально-етичних дискурсів «українське – неукраїнське» з яскравою і постійною перевагою першого. Присутність автора не тільки як оповідача, а й як ініціатора ситуацій, інспіратора ідей, характеру й розвитку фабули, робить прозові твори не «вмістилищем» вкладеного в них змісту, а генератором. Суть процесу генерації – у взаємодії автора з оповідачем, сув'язь їх обох з усім, що має стосунок до добра і краси як рушійного начала мети і дії та їх наслідків.

Відбір життєвих реалій, побутових елементів, ситуацій, осіб, їх характеру, дій відбиває внутрішню сутність М. Костомарова як автора. Громадянин, митець і людина не тільки свого часу, він постійно присутній у текстах творів, усе передає через внутрішню позицію й переконання. Це ще одна з головних рис, де єднаються у своїй головній сутності белетрист і публіцист Костомаров.

Розглядаючи прозу М. Костомарова в тогочасному суспільному та естетичному контексті, доходимо висновку, що він у художніх текстах увиразнив той національний концепт, суголосний з розвитком української ідеї, який науково сформував в історичних полемічних працях та актуалізував у публіцистиці. Цим виніс проблеми українства на вседержавні овиди, на декілька десятиліть прикував до нього увагу прогресивної громадськості. Мав її розвиток за єдину мету всієї діяльності як творця художніх текстів, ученого, публіциста. Творив її в найширшому суспільному та естетичному діапазоні, глорифікуючи етнопсихологію українства, життєздатність її демократичних і моральних начал. Загалом українська література XIX століття, *«крім вживання української мови, мала потурбуватися ще й про вироблення національно визначеної ідентичності»* [1, 125], – наголошує український професор з Німеччини Штефан Сімонек. М. Костомарова, який перебував з раннього періоду творчості під впливом Йоганна Фрідріха Гердера, це стосується особливо. Письменник для її формування й утвердження використовував кожную найменшу нагоду в художній творчості, науковій та публіцистичній діяльності.

Одночасно М. Костомаров намагався заповнити проблемно-естетичні лакуни української культурології, насамперед публіцистики, породжені обставинами імперського гніту. У цьому головна ознака його досить обширного й цікавого російськомовного Тексту.

Прозовим текстам Миколи Костомарова властива *«взаємодія різних мовних планів як джерело художньої енергії: мови автора, оповідача, персонажів. У взаємному віддзеркаленні цих мовних планів здійснюється осмислення зображуваного»* [2, 445]. Їх художньо-словесна картина прозора, повно і безпосередньо відтворює життєву реальність. Постійно відчутна в них образна сила миття, згармонійована точність і ясність усіх текстових структур і мовних планів. Одним із перших в українському літературознавстві він обґрунтував головні теоретичні положення про співвідношення в художньому творі правди життєвої та художньої, дав поняття типізації та узагальнення правди епохи, а не часткового епізоду життя, хоч і розкритого ґрунтовно й переконливо.

Проза М. Костомарова естетично виразна, новаторська, оригінальна, цікава для сучасного читача. *«Джерела його сюжетів – легенди, усні оповідки, а стосовно повістей «Холуй», «Черниговка»*

та «Бытовых очерков» – то в їхній основі судові справи, і про це автор вважає за необхідне повідомити читача в спеціальних виносках, зроблених на початку або в кінці своїх творів» [3, 27]. Це теж одна з головних ознак, яка надає прозовим творам публіцистичного характеру, свідчить про новаторство М. Костомарова, його внесок у розвиток мистецтва слова.

Для індивідуального стилю багатожанрової белетристики М. Костомарова, як і публіцистики та громадської праці, характерне здебільшого використання обширних матеріалів, що зберігалися в різних архівах, зокрема документів кримінальних слідств і судових справ. Загалом архівів, за свідченням В. Антоновича, М. Костомаров дослідив більш як півсотні. Його приваблювали не тільки незвичні гострі сюжети. Він обирає з них такі, де постає моральна правда епохи, яку вважав головною для художнього твору і виразником якої постає насамперед народ, переважно представники українського і російського етносу, у зіставленні життєвих подій і фактів. Вищою моральною та історичною правдою вважав М. Костомаров ідею національної самоідентичності українського народу, навіть певну провіденційність. Його право на самовизначення, самодостатність. За такими твердженнями виразно проглядалася думка про право на державність. Це розуміли численні опоненти й тому жорстко полемізували з митцем-публіцистом.

Гостросюжетна й цікава повість «Син» постала саме в руслі сказаного вище про діяльність історика, публіциста, письменника. В основу фабули покладено правдиві події з перебігу бунту Степана Разіна, про який відомо й у світовій історії. Характер цієї особи правдиво оспіваний у розбійницькому фольклорі, де народна правда й логіка однаково відчули велич і трагізм пориву авантюриста й шукача пригод. Те, що в повстанні брали участь великі маси людей, засвідчувало, у розумінні Костомарова, як стан посполитого люду в жорстких умовах підімперського режиму, так і наявність у тогочасному простолюдді значної кількості вільного від обов'язків «гуляючого люду», любителів легкої наживи та іншого маргінального люду. Докладний соціологічний зріз розбійництва публіцист здійснив у повісті «Кудеяр». Бунт і самого Разіна лорифіковано пізніше в радянській історії та реабілітовано саме з однозначно класових позицій. Іншими, об'єктивними були оцінки Костомарова, з

відзначенням негативних рис, що й спричинило тривале замовчування його белетристики.

Перебуваючи на засланні в Саратові, М. Костомаров ретельно вивчав архівні документи. Це дало йому змогу естетично переконливо, історично достовірно, з багатьма фактами відтворити характер бунту і перебіг його ситуацій, типи бунтівників, склад їх ватаг, звичаї й поведінку. В основі найбільш виразних індивідуальних і колективних характеристик цього суспільно маргінального прошарку бачаться виразні враження, спостереження, які виніс автор від праці над архівами з часів повстання Степана Разіна і художньо майстерно типізував у повісті «Син».

У тогочасні історичні обставини він уводить вигадану постать молодого дворянина Осипа Нехорошева, головного героя повісті «Син» – романтика, морально красивого юнака. На характері Осипа, за задумом автора, позначилися риси предків-новгородців та перебування серед запорозького козацтва в спільних військових походах проти польської експансії під егідою московського царя. Новгород і новгородці, як і запорозькі козаки, – предмет не тільки досліджень, але й замилювання автора, і він не проминає нагоди це наголошувати в публіцистиці й белетристиці.

Аморальне оточення поміщицької російської глибинки, нещасливе поєднання долі героя з обставинами бунту під проводом Степана Разіна зламали Осипа Нехорошева. Цей трагічний дуалізм становить вісь конфлікту, стрижень композиції, інспірує фабулу й дієгезис твору. Наскрізню канву повісті становить антитеза: моральність народу, в генезі якого демократичні традиції, християнські засади та потворний вплив на поспільство підімперських обставин рабства.

Мала найбільше значення, звичайно ж, для створення цікавої історично-побутової повісті не тільки наявність багатьох архівних матеріалів, а й стійкий науковий дослідницький інтерес письменника до моментів історії, у яких брали активну участь народні маси, де гостро постають їхні суспільні та соціальні інтереси, виявляються причини бунтів, ознаки побуту, звичаїв, моралі, вирізняються яскраві типи. Своє заперечення безрезультатності й алогізму стихійних бунтів Костомаров виражав неодноразово в публіцистиці. Художньо переконливо підтвердив він свої погляди в повісті «Син».

У науковому трактуванні подій, змалюванні кожного з їх учасників автор постійно шукав можливість утвердження самоідентичності, іншості українського народу як миролюбного, що передовсім не прагне помсти, револтів, а схильний до мирного співіснування на основі демократизму суспільного співжиття, правдивості, чесності. Якщо ж повстає цей народ, – то за правду. М. Костомаров як новатор інспірував і знаходив можливості моделювання ситуацій, які б підкреслювали моральність українства, етику родинних і суспільних стосунків, духовність та естетику вірувань, схильність до краси і її відчуття в побутових реаліях.

Чи не першими на їх оригінальність і «привлекательность», а отже, й українство як суспільну небезпеку звернули увагу злісні противники митця, з-поміж яких найбільше виділявся «злий геній» М. Костомарова – М. Юзефович, помічник попечителя Київського навчального округу. 1875 року він подав до уряду доповідну записку. У ній доносив на тих, хто, на його думку, мав за мету «*подорвать у малороссиян сочувствие к русскому государству унижением и опозорением его истории*»¹. Головним з-поміж них називає М. Юзефович Костомарова, який нібито перейнятий співчуттям до «польської інтриги». Юзефович звинувачував М. Костомарова в нищенні всього, що святе в російській історії. «*Но вся костомаровская литература написана увлекательно, пользуется при том ученым авторитетом и потому пожирается с жадностью нашею умственно растрепанною молодежью*»².

Як і всі свої твори, письменник скрупульозно означає повість «Син» власним трактуванням жанру: ставить підзаголовок «Оповідання з часів XVII століття». У первісному варіанті був більш промовистий підзаголовок: «Из архива фамильных преданий». Неважко зрозуміти, чому не акцентовано зайвий раз конкретику факту: за Костомаровим на той час стійко закріпилася слава русофоба, який шукає способу принизити все російське. Отже, в основі сюжету таки справжні події, і це наближує сюжет до нарису, надає йому особливої інтриги, посилює викривальний соціальний контекст. Спочатку повість було надруковано в журналі «Архив исторических и практических сведений», относящихся до России» (1859, № 7–8, 1860,

¹ Цит. за: Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. – К.; Х., 1930. – С. 192.

² Там само. С. 193.

№ 9–10), а в 1865 році вона вийшла окремим виданням (СПб.: вид. С. Н. Ахматової).

Зміст укладено, як згадувалося вище, на основі сюжету, запозиченого з судових архівних документів про розгляд справ і покарання учасників бунту Степана Разіна. Письменник вивчав ці архіви в Саратові, працюючи в губернській канцелярії спочатку перекладачем, а згодом завідувачем карної та секретної канцелярій. Задум написати історичну розвідку про Степана Разіна виник у М. Костомарова через близькість до теренів, на яких відбувалися події, завдяки можливості глибше відчути конкретику оточення, пізнати типи великоруських характерів, ознаки їх моралі та побуту, що за давніших часів не так стрімко змінювалися. Їх стереотипи можна було досліджувати, зокрема, й на саратовських сучасниках письменника.

Етнопсихологія російського народу порівняно з українським, як відомо, цікавила М. Костомарова постійно. Те, що фундаментальну в його світогляді статтю «Дві руські народності» митець і публіцист написав уже після заслання, свідчить, що в дослідженні російського етнотипу, побуту, фольклору саратовський період і матеріали про повстання також дали для її написання багато конкретного матеріалу. До речі, російську народну творчість, яка згодом увійшла до збірки, виданої Д. Мордовцем, також збирав М. Костомаров на околицях Саратова, працюючи над монографією про Степана Разіна. У статті «Дві руські народності» він передає основні характеристики змісту й естетики пісень російського люду. Зауважує, зокрема, глорифікацію в них розбійництва, чого немає в піснях українських.

Життя, характери, долі своїх героїв письменник змалював на широкому тлі історично виразної конкретики: вчинків, почувань, дій, релігійних вірувань героїв, морально-етичних засад, правових норм, побутової етики, моралі – всього комплексу суспільних стосунків, життя всіх соціальних верств і психологічних типів. Письменник відтворює і документальні факти, і легенди, типізує й узагальнює виразні риси епохи в цілому й життя певних верств. При цьому виступає не лише автором Тексту, а інспірує події, формує ситуації, домислює на основі життєвої правди такі з них, що були б адекватні етнопсихології героїв, впливали з їх особистих якостей. З волі письменника історичний і побутовий негатив життя росіян

підімперського часу виступає в порівнянні з позитивом високої моральності, втіленим в українські характери, ситуації, події, пов'язані з історією України і її визвольними змаганнями, з долею простих людей. Зміст і характер його світогляду визначає проблематику й сюжети, індивідуальні особливості стилю письменника. Цим Костомаров у своїй прозі одночасно заклав міцні підвалини класичної публіцистики.

Кримінальний елемент у сюжетах М. Костомарова здебільшого ніколи не пов'язаний з представниками українського етносу, життя якого засноване на християнській моралі, гуманізмі, правдивості, демократизмі, толерантності, естетиці побуту, красі звичаїв. Ці засади визначають долю, вчинки, поведінку героїв. Життя російської глибинки та окраїнних етносів у часи давні й ближчі в уяві письменника залежне від наказу, сваволі, насильства, характеру суспільних стосунків в імперській державі, тому некероване, без вищої мети, хаотичне, морально убоге, інспірує байдужу ліню, обман і злочини як тотальне суспільне явище.

Можна говорити про новаторство введення М. Костомаровим в українську літературу XIX століття кримінально-детективного сюжету. Повість «Син» у цьому розумінні – яскравий, але не єдиний приклад. Фабули інших повістей («Чернігівка», «Холоп» та ін.) написані повністю за справжніми фактами, відомості про які знайшов письменник серед документів судових слідств. Кожен випадок цікавив його настільки, наскільки в ньому він знаходив виразні характерні, типові ознаки історичного періоду в переломленні на людській долі, у впливах на поведінку і вчинки героїв творів.

Цілковито новаторським є поєднання різножанрових елементів наукових, публіцистичних нарисів із глибоким психологізмом та креативністю белетристики. Це позначається на типово романтичних принципах побудови характерів, композиції образів. Наявне контрастне протиставлення позитивного героя та лиходія, мотив помсти в побудові фабули, нагромадження смертей, убивств і страт. Водночас М. Костомаров перебуває в річищі загального тяжіння тогочасної літератури до документальності, до жанру нарису, що їх висунули вимоги історизму. Микола Костомаров прагне вірогідності обставин аж до найменших деталей. Цим продовжує в літературі барокові традиції орнаменталізму. Тому можна й слід говорити про таку індивідуальну ознаку естетичного простору про-

зи письменника як поєднання документального матеріалу з життєвим, використання жанру «бытовых очерков», сцен, хронік, увиразнення важливих історичних подій за допомогою змалювання долі окремих маленьких людей і кризь призму їх оцінок. Цим Костомаров започатковує й утверджує у вітчизняній науці та художньому мисленні ХІХ століття антропологічний історизм на противагу типовому офіційному. Письменник ішов від готової розв'язки, яку містила віднайдена ним судова справа. *«Серед маси перечитаних справ інтуїція художника вихоплювала ті, які таїли в собі несподівані, але такі характерні ситуації, що вбирали в себе цілі пласти суспільної свідомості. І завданням художника було вмотивувати таку розв'язку причиново-психологічно, подієво; це справді мала бути розвідка з глибини суспільної психології, заснована на науково точному знанні»* [3, 32], – підкреслює цю індивідуальну ознаку В. Смілянська.

Сказане повною мірою стосується повісті «Син». Спосіб і характер зображення подій у цьому оповіданні Костомарова свідчить про те, що він виступає не як абстрактний, а як імпліцитний наратор, компетентний і цілеспрямований у доборі елементів, фабули, поєднанні їх один з одним для творення конкретної історії. Прямого втручання у вигляді авторських відступів, роздумів у текстах немає, але непрямі ознаки його присутності виражаються в стилі розповіді, характері оповіді, де позиція автора і його оцінки за зовнішньою стриманістю виражені чітко – вони однозначно проукраїнські.

Це виразно проявлене й у повісті «Син», хоча події розгорнуті на дуже віддаленій від України території і пов'язані з життям російської глибокої провінції. Доля кількох саме позитивних героїв – Осипа Нехорошева, його дядька Петра Михайловича та слуги Первуна – тісно пов'язана з Україною. Хоч і в різний час, вони в складі російського війська перебувають в Україні й беруть участь то в спільних походах (як у війні проти Польщі), то по різній бік фронту, як *«Украина отпала от царского скипетра»* [4, 14], коли 17 жовтня 1660 року Юрій Хмельницький уклав трактат із Польщею про відрив України від Росії.

Розгортаючи події на околиці мордовського міста Саранська, автор паралельно вводить український географічний, побутовий, суспільно-політичний та історичний топос. Побіжно йдеться, зокрема,

про посполиті походи на Україну на чолі з Яном Казимиром II (1649–1663) проти учасників національно-визвольної боротьби; бій під Уманню 29 січня 1654 року з'єднаного війська Хмельницького і Шереметьєва проти Миколи Потоцького та Степана Чернецького; похід Хмельницького в 1654 році на Львів; народне повстання на Лівобережжі 1668 року проти сваволі російської царської адміністрації тощо.

Прикметно, що така дихотомія композиційно гармонійна, органічна. Українська «присутність» не сприймається як змістове «інородне тіло», не обтяжує сюжет, хоча й проступає дуже виразно. Участь героїв повісті «Син» у спільних із українським народом акціях автор виразно пов'язує з моральним позитивом у їх характеристиках. Семантика і смисл подвійного дискурсу художньо виправдані, контраст надає ідеї повісті особливої гостроти, позиція автора зрозуміла читачеві, сприймається в спільному гуманістичному та креативному полі. Певним з'єднувальним елементом між змістовим, ідейним, морально-етичним простором України і конкретними місцями подій, описаними у повісті, служить епізод, коли серед повстанців-разінців М. Костомаров зображує запорожця Кручу, який колись разом із Осипом Нехорошевим воював і врятував його від смерті. Поява в сюжеті запорожця Кручі на Саратовщині історично вмотивована, оскільки свого часу козаки Вишневецького брали участь у переможному поході на Астрахань. М. Костомаров акцентує наміри запорожця «спасатися» в монастирі Межигірському, коли Круча розчарувався в діях повстанців, побачив серед них надто різний люд, дуже некерований, здатний тільки до наживи. Сама поведінка бунтарів, дії разінців постали перед козаком не як боротьба за справедливість, а як позбавлені певної мети й простого глузду спалахи гніву. Можна твердити, що саме Кручу автор обирає наратором своїх переконань і оцінок бунту. Історичні події автор подає широко, коментує докладно, читач, крім естетичної насолоди, одержує обширний пізнавальний науковий матеріал.

Доля головного героя повісті – Осипа Нехорошева – визначена після його повернення з України додому обставинами цілком іншими, ніж дотеперішні, страшнішими за війну – через свою дику, безглузду аморальність. Трагізм життя свого героя автор детермінує двома причинами, які знаходяться в антагоністичній непеєднаності: психологією, сформованою в позитивному просторі спіл-

кування з українцями, а згодом соціальними, родинними стосунками, детермінованими суспільним ладом і обставинами. У цьому перехресті несприятливих для долі молодого чоловіка історичних і побутових обставин тлом постає моральне зло. Ані протівитися йому, ані подолати його стихійну силу не в силі не тільки він. Хоча трагізм обставин дещо інспірований, провокований і підсилений також романтичним характером Осипа. Йому властиві вчинки стихійні, позначені здебільшого пристрастю, чистотою поривів, несумісних із жорстокою грубістю і аморальністю обставин. Тому він приречений на загибель.

Саме бажання помститися батькові штовхає Осипа у вир катаклізмів стихійного бунту – повстання під проводом Степана Разіна. Причина загибелі героя – також аморальність побуту російського помісного дворянства. Яскравим представником деморалізованого стану постає батько Осипа – Капітон Михайлович Нехорошев – *«старичек с круглой седоватой бородкой, с блестящими вертящимися глазами»* [4, 20]. Це своєрідний архетип усього негативного в житті й укладах російського поспільства, породженого імперським характером суспільної організації. На периферії він виявляє свої найбільш потворні зразки побутових стосунків, моралі і етики.

Для побудови ідейної лінії в оповіданні «Син» властива чітка наукова логіка. Дід Осипа Нехорошева – енергійний, діяльний боярин Михайло Нехорошев, родом з-під Новгороду, де колись вірно служив цареві. За це дістав від царя наділ на далеких поволзьких окраїнах. Як відомо, М. Костомаров з Новгородом пов'язує демократичні й моральні інспірації, вважаючи, що посад закладено вихідцями з південних, тобто українських просторів, що Новгород був частиною, можливо, колонією Київської Русі. М. Костомаров вважав Новгород духовним спадкоємцем Давньої Русі з її вічевим укладом, демократизмом західноєвропейського типу. Для вченого ці землі пов'язані з суспільною традицією та етнопсихологією українців. Цими рисами наділяє письменник боярина Михайла, який в освоєнні нових земель виявив генетично кращі риси українського етносу.

Разом з кількома родинами Михайло Нехорошев поселився на землях південно-східного порубіжжя Росії. Цар Михайло Федорович дарував їм тут обширні (скільки займають) землі понад Волгою, дозволив селитися серед мордві, чувашів, усякого біглого і непев-

ного люду тим, хто *«не пожелали служити царю свейському»*. Історію поселенців автор подає стисло, виразно й історично правдиво. Довелося їм відчувати важку рутину царської канцелярії, зазнати свавілля чиновників. Аж після семи років поневірянь вдалося узаконити наділи в Саранському окрузі, хоч писали і везли не одну «челобитную», як годиться, разом з подаяннями, *«пирогоми да блинами»*. Михайло Нехорошев – порядний, роботящий, чесний, грамотний – мав авторитет серед переселенців. Тому сім родів, які побудували двори, село називали Нехорошівкою, хоч офіційна його назва була Покровське – за часом заселення.

Боярина Михайла автор наділяє рисами новгородців: він практичний, розсудливий, розумний, справедливий, любить землю і вміє її обробляти. Ревним землеробом ще був син Михайла Іван, працелюбний господарний, але загинув під час безглуздої бійки за межу, адже земель було незміряно багато. Середульший син Михайла Нехорошева Петро успадкував вільнолюбний характер нащадка новгородців. Був веселий, гостинний, лагідний, привітний і приятний у поведінці. Любив мисливство, збройні вправи і змагання, організовував учти і застілля, не терпів сварок, культивував злагоду: прогніваним давав пити з однієї великої круглої старовинної чаші з написом-порадою творити добро і любити ближнього, як брата.

Гуманний Петро Нехорошев пішов за найстаршого брата Капітона до війська. Брав участь у війні росіян проти поляків. Під Дрижиполем 1654 року був поранений у голову, але й далі воював під Уманню, Гродном. Вернувся додому, аж коли позбувся ноги під час штурму Риги в битві зі шведами. У родині брата Капітона, який посів тим часом усі його землі і добро, любов і увагу віддає його синові, племінникові Осипу. Воїн Петро виховує в хлопцеві подібний до свого характер, навчає військової справи і відваги. Не маючи своїх дітей, бобиль-ветеран по-особливому любить Осипа. А ще тому, що відчув споріднену душу. Виховав небожа чесним, добрим і відважним.

Капітон Нехорошев – центральний образ повісті «Син» – цілковитий антипод свого брата Петра. Це художнє втілення торжествуючого зла, яке усвідомлює свою безкарність, потворного підступу, кримінальної ницості, це жах безпросвітної суспільної аморальної темряви. Автор генетично і сюжетно вмотивував різни-

цю в характерах братів: саме рисами батька-новгородця, а згодом перебуванням Петра на території України, де служив у війську замість Капітона, виразно вмотивовані його життя й поведінка. Автор на противагу йому створює потворний архетип власне типового тогочасного поміщика. Капітон потай радіє, коли брат Петро пішов за нього на війну, не тільки тому, що уникнув загрози, а й тому, що зможе розпоряджатися маєтком як єдиний власник (за традицією і заповітом діда, маєток не мав бути поділений, господарювали мали брати всі разом в одному помісті). Удруге злорадів хитрий Капітон, бо переконав і змусив також свого сина Осипа йти замість себе воювати, коли по якомусь часі знов оголосили царський указ про скликання війська. Він радіє, що вже й чесний Осип, який любив і шанував матінку, не буде на заваді його свавільному життю. Знали всі, що Капітон грішив перелюбством.

Романтичний Осип радіє військовому походу, хоче спробувати все, чого навчав його дядечко Петро. Старий воїн і сам вважав, що молода людина має зазнати військового гарту, послужити вітчизні. Слуга Петра з характерним ім'ям Первун пішов цього разу в похід вже з Осипом. Усе це автор повідомляє читачеві в експозиції повісті, коли подорожні Осип і його слуга, повертаючись додому після десяти років, наближаються вже до Саранська. Експозиція розлога, автор подає не тільки історичну та побутову преамбулу, а й насамперед дає суспільно-етнічну картину та готує читача до сприймання психології головних і другорядних героїв. Мистецьки майстерно, стисло М. Костомаров подає широкий історичний хронотоп, сув'язь суспільних, побутових, моральних проблем і конфліктів, наслідки яких далі послідовно розвиває в сюжеті повісті. Чітко й одразу М. Костомаров декларує, а далі художньо увиразнює головну ідейну позицію, використовує розмаїття художніх прийомів.

Уже під час першого знайомства з Осипом зрозуміло, що чимало яскравих деталей автор уводить, щоб засвідчити дотичність героя до українського, насамперед козацького, світу. Він навіть їде по-козацьки, на коні, а не в повозі, як це було прийнято в дворян-поміщиків для далекої дороги. Осип ставиться до слуги, як до рівного, на відміну від того, як це прийнято в російському поміщицькому побуті, що згодом переконливо психологічно й майстерно естетично змалює автор. Один із характерних художніх прийомів

письменника, яким він засвідчує свою позицію, – докладний опис зовнішності, зокрема одягу та спорядження. Тут проукраїнські симпатії автора особливо відчутні. На Осипові вишнева чуга (тогочасний козацький дорожній одяг) з нашивкою, пояс, малинові штани, зелені сап'янці, шапка чотиригранна, з хутряним обідком. Зовні він дуже схожий на іменитого запорожця у святковому спорядженні. Письменник не забуває наголосити, що *«фигура этой шапки обличала украинское происхождение: такие шапки стали входить в употребление только после присоединения Украины, и то преимущественно между служилыми, принимавшими этот покрой в стране, где бывали»* [4, 7]. Дуже багату зброю коня і зброю вершника також ретельно випишує автор.

Осип Нехорошев повертається додому, сповнений надії і радості, збагачений моральним досвідом народу, в середовищі якого тривалий час перебував, згадує дитинство, з любов'ю думає про матір. І на цьому, здається, обривається ясно забарвлений простір сюжету повісті. Далі – морок аморального побуту, самодурство, нелюдяність батька, впевненого в безкарності Капітона Нехорошева, підступна підлість його прихвоснів – ключника Герасима, його ворожки-дружини, убога темнота маси холопів-дворових, де звичаєм було нещадно бити слабшого і безправнішого. Їхню виразну суспільну групову характеристику автор малює ще в експозиції, де подає історично достовірну опис-картину соціальних відносин і склад переселенців російського порубіжжя. Наділені землею поміщики скликали до себе народ «гулящий». Був це дуже розмаїтий конгломерат з карних злочинців, кріпаків-утікачів, самотніх любителів вольниці, багатоженців, іншого непевного люду, що блукав степами: *«бездомных бобылей и захребетников в лаптях, дырявых шапках, в зипунах с заплатами, с заплечным мешком, где было по две рубахи, праздничный зипун да сухари. Один и тот же тулуп служил и летней, и зимней верхней одеждой; разница была та, что зимой его носили шерстью к телу, а летом вверх»* [4, 8].

Костомаров докладно, історично достовірно описує поселенців, типи їхніх характерів, поведінку, обов'язки в поміщицькому маєтку залежно від «рангу». Від цих поселень намагалися жити окремо, як зазначає автор, тутешні аборигени. *«Коренное население мордовских и чувашских поселений исчезало с появлением русских: жители их убирались в леса... старались жить как можно подальше от*

пришельцев» [4, 10]. Розлогі й докладні соціологічні характеристики поволзького люду згодом автор увиразнить описом маси бунтівників, чим однозначно передасть свої оцінки стихійних заколотів без увиразненої мети.

У таку атмосферу після довгого перебування на українських землях з труднощами війни, але й побратимством, чуттям воїнської честі, гідності, традиціями козацьких полків прибуває Осип додому. Дивно йому після залюдненої України шукати загублене серед безлюдних степів поселення, але спогади дитинства, чекання зустрічі з матінкою гасять негативні враження від пустелі.

Впливи романтичної традиції відчутні в деталях: свіжа розрита могила, яку на в'їзді в поселення бачать подорожні, контраст між радісним настроєм і тим, що побачив у хаті Осип, – замордовану матір на смертному ложі. Жах від почутого про причини смерті матері охоплює молоду людину. Ще більше пригнітив учинок батька-вбивці, який звелів закрити щойно прибулого сина в повалуші (верхня горниця для гостей. – *Я. К.*), не дав і попрощатися з покійною.

Швидко дізнається Осип: батько вбив його матір, щоб одружитися з молодшою від себе поміщицею-сусідкою, а потім уже й звів у могилу за допомогою ворожки-ключниці чоловіка своєї любаски. Таким самим фальшивим, нехристиянським шляхом швидко спонукав вдову до одруження. Лукавство попа, який сам сприяв перелюбу, навіть погрожував Осипові гріхом за непослух батькові, фальшивість батька, який ледве приховав ненависть до сина, що так невчасно з'явився, розгул і веселощі за поминальним столом – привели до тями спантеленого й пригніченого молодого чоловіка, наповнили волею до дії. Мозок його пронизала і вже не відпускала думка шукати управи на батька-злочинця, оскаржити його перед воєводою, подавши чолобитну.

Підступність, хабарництво, залежність і продажність воєводи, який за намовою Капітона Михайловича звелів прилюдно висікти Осипа за нібито наклеп на рідного батька, сором – стали останньою краплею. Молодим чоловіком оволоділо всеохопне сліпе, по-своєму аморальне і антихристиянське у своїй основі почуття помсти – він шукає підтримки для здійснення задуму серед бунтівників-разінців. *«Осип принадлежал к тем натурам, у которых поражающее горе, потрясая их организм, уступает скоро намере-*

нию, какое укажет голос рассудка, руководимого чувством. Иногда несколько минут сильного перелома изменяют их и указывают такой путь, какого они не выбрали бы перед тем ни за что» [4, 23]. Бачимо, що письменник не тільки віддає належне традиції романтизму в змалюванні Осипа, але й розширює естетичні межі художнього творення образу, вводить, зокрема, елементи психологічного аналізу.

Загалом цей психологізм разом з динамізмом розгортання сюжету, вмінням коротко і точно обрати з ситуації найголовніше, кількома словами живописати окреме, найбільш важливе з безміру загального – одна з індивідуальних ознак художньої системи автора. Йому однаково добре вдаються масові сцени, діалоги, описи. Герої діють, сюжет розгортається динамічно, стрімко – і це надає повісті особливого драматизму.

У пліні оповіді про злочини поміщика Нехорошева письменник передає деталі тогочасного побуту, взаємостосунків, звичаїв, де п'яні жінки – явище звичне, як і обман, підкуп, підступ, моральна опущеність, бруд і непорядок, неохайність навіть за їжею. Зі знанням деталей описує автор ворожбу, чари, нищість дворового люду. Обряди похорону, весілля також малює Костомаров із знанням деталей. Опис місцевості, плану садиби, перелік домашнього начиння, одяжі – в усьому являють читачам автора як сумлінного вченого-історика, водночас надають цілому текстові твору правдивої живості.

Художньо виразно і яскраво постають навіть епізодичні типи бунтарів, їхні різні характери. Відчутний саратовський побутовий досвід письменника, як і колосальна його праця над науковою розвідкою про бунт Степана Разіна. В усьому позначається його власне ставлення до стихії протесту, керованої лише пристрастю помсти, Осип – типовий романтичний герой – серед них, звичайно, вирізняється. Це і критично мислячий вільнолюбець, і шукач справедливості, і носій морального ідеалу, і людина-опозиціонер до існуючих норм життя, у якому нема і не може бути йому місця. Та ним також керує сліпа пристрасть помсти, хоч і особистої. Тому він досягнув на короткий час спільної мови з повстанцями, розділив також із ними їхню страшну долю – знайшов свою смерть у жахливих муках на palі.

Україна і козацтво перед кончиною героя озвуться йому ще світлою сторінкою під час зустрічі з козаком Кручею в таборі Разіна, куди запорожця, очевидно, занесли пошуки можливості поборотися за правду, проти свавілля. Залишимо автору право на такий ідейно-композиційний прийом, як уведення до сюжету постаті українського козака Кручі. Зрештою, участь козаків у повстанні Разіна не перечить історичній правді, увиразнює зображення дійсності, а для автора слугує ще одним приводом і засобом передачі власної наскрізної ідейної позиції – осуду імперського абсолютизму, творення світлої візії українства.

Свого часу Круча врятував Осипа під Переяславом. Тепер, коли відбувається погром, руйнування і пожежа Саранська, Осип постає іншим, страшним, незрозумілим для Кручі. Адже він убив воєводу, свого кривдника, на очах його молоденької дочки, з якою мав намір побратися. Описи погромів Саранська, маєтку Нехорошева – страшна кульмінація бунту. Козак Круча осуджує аморальність вчинку героя-месника, дивується з бездумної люті багатьох повстанців, критикує їх за нерозумну, нерозважну, безглузду в безоглядній ненависті поведінку, керовану тільки грабунком, а не справедливністю. Неорганізовані грабіжники-бунтарі – цей конгломерат різношерстного люду – не здатні навіть розумно й справедливо поділити дубан (здобич).

Характерно, що волею автора Круча, цей своєрідний рупор авторської позиції, не пішов з Осипом громити маєток і вбивати батька: вважав, що синові проти батька йти – це *«не божє діло»*. А прості люди там не винні, що батько Осипа, а їхній господар – лиходій і злочинець. Бачимо, що саме українець-запорожець Круча, а не хтось інший з героїв, озвучує авторську соціальну й моральну позицію. Можна сперечатися щодо оцінювання автором револтів загалом і бунту Степана Разіна зокрема, але не викликає сумніву глибоке знання перебігу тих обставин, що пов'язані зі змалюванням бунту, як і життя дворян у «глибинках» імперії, зрештою, як видно з інших творів, і в її центрі.

Тим світлішим постає візійний образ козацтва, змальований устами Кручі. *«Слухай, братику, – сказав запорожець. – Ти у козацькій землі бував, знаєш звичаї наші... А знаєш ти, що то єсть козацтво? Повинен знать, та може забув, так я тобі нагадаю: козацтво єсть сама правда, така правда, що кривду карає, сильних*

зносить, потоптане підносить, упертих всіх рівняє... Ми не крові людської хочемо, а тих віроломців караємо, що кров чужую п'ють...» [4, 83].

Ідейна глибинна правда письменника виражена осудом не тільки бунту, а й того явища, яке його породжує, – імперської держави, що поневолила народи, породжує зло, насильство, духовну безпросвітну темряву, котра що далі на периферію, то набуває все потворніших форм у побуті, стосунках: підкуп, чиновницька сваволя, безоглядна кривда простолюду – затурканого, темного, котрий від своїх поневолювачів переймає найгірше, живе без будь-якої мети і без Бога в душі.

Так у російськомовному творі М. Костомарова в сюжеті з життя російської глибинки знайшли свою інтерполяцію ідеї «Книг буття українського народу» – апофеоз авторського філософського та ідейного виразу розуміння провіденційності України, її духовної і моральної сутності. Осуджуючи сліпий стихійний бунт, автор одночасно глорифікує осмислену боротьбу за добро і правду, справедливість запорозького козацтва, прославляє духовну красу українців, насамперед і зокрема запорожців, їхню військову відвагу, організованість, наповненість звитяги вищим духовним смислом – визволенням власного народу від поневолювачів. У повісті «Син», як і в інших писаних російською мовою творах, М. Костомаров виступає носієм української суспільної свідомості. Типово російський сюжет слугує йому одною з багатьох можливостей виявити пієтет до України, її доброго і людяного народу, висловити погляди на норми державного устрою й демократичного суспільного громадянського співжиття.

Інтерес до російськомовної спадщини Костомарова посилюється увагою до питання двомовності, яка збільшується у зв'язку з загальними явищами глобалізації. З'явилася низка теоретичних напрацювань щодо вибору письменником мови написання своїх творів, зокрема й пов'язаних з біографією, позицією конформізму тощо. Задіяні навіть положення Зигмунда Фрейда про внутрішні змагання сильніших і слабших авторів, які намагаються збороти комплекси¹. Творів М. Костомарова це стосується найменшою мірою. Їм органічно, як кредо автора, властива постійна присутність

¹ Ідеться про монографію американського літературознавця Гаролда Блума «Топографія помилкового читання» (1997).

України, її світлого начала – антипода іншим етносам у тих виявах, де автор ставить їх у порівняльний дискурс з українським. Прозовий російськомовний Мегатекст М. Костомарова лежить у дискурсі іманентно національному, у ньому – наскрізна ідея глорифікації українського народу, окреслення рис його національної самобутності. Такий характер художнього мислення – найважливіша ознака, за котрою проза Миколи Костомарова належить до українського літературного контексту. Ідейна позиція автора виражена насамперед добором ситуативного матеріалу, уведенням до змісту творів таких елементів, де герої дотичні до українського геоетнопростору, історико-побутового континууму. Вона виражається також постаттю й характером автора-наратора як виразника національної ідеї, особливостями відтворення ним елементів побуту, психології героїв, характеристики типів і етнотипів, засобами самоідентифікації персонажів.

У повісті «Син», як і в інших російськомовних прозових творах, автор використовує двомовність, уводить український текст для передачі думок представників українського етносу, котрі, зазвичай, виступають антиподами негативного. Це було новаторським для того часу, як і багато інших рис індивідуального стилю митця. Повість «Син» написана російською мовою, що й спричинило майже повну неувагу до неї критики в умовах ідейно-теоретичної та естетичної невизначеності критеріїв оцінювання мистецьких явищ, зокрема і насамперед російськомовних, як вітчизняного артефакту. Незважаючи на існування з цього приводу тверджень учених дослідників (Д. Чижевський, Ю. Шерех, Ю. Луцький, М. Павлишин, Ю. Барабаш, І. Лосєв), котрі вважають мову художнього твору не єдиним, хоч одним із найважливіших критеріїв належності письменника до національного художньо-естетичного простору, все ж остаточної думки щодо цього питання до останнього часу не було. Загострилася увага до проблеми у світлі головної теорії постструктуралізму про «смерть автора». Виникла загроза розмежування естетичного простору єдиного народу за мовною ознакою, що призвело б до певного хаосу в ідентифікації артефактів. Посилюється потреба вироблення єдиних критеріїв ідентифікації національних гуманітарних та інших набутоків кількома факторами. По-перше, тим, що українська література, починаючи від середньовіччя, і далі, в добу гуманізму та бароко, аж до кінця XIV століття завжди була

під впливом внутрішньої двомовності. У XIX столітті ця двомовність постала як вимушений факт у єдиному адміністративному й естетичному просторі, після більш як сотні (від Петра I) офіційних заборон. По-друге, у сучасних умовах усе більше відбувається зміщення філософських парадигм та ідеологій. Людина все більше перетворюється в «людський ресурс», своєрідний придаток до економіки. Епіцентром мислення стають гроші. Антропоцентризм естетичного мислення вважається анахронізмом. Теоретико-естетичний хаос постструктуралізму охопив гуманітарний простір і панує не тільки в літературі, яка серед інших явищ культури перестала відігравати найпомітнішу роль, а й у майже всіх науках, особливо гуманітарного циклу.

Міжжанрова дифузія в сучасному естетичному просторі як явище ще не набула чітких параметрів і ознак. Особливо це стосується публіцистики, розвиток жанрів у якій тривалий час був загальмований жорсткими ідеологічними рамками. Спадщина Миколи Костомарова з її стійкими підвалинами класичного жанру та наскрізною міжжанровою єдністю забезпечує вектори сучасної публіцистики від філософії до естетики. Прозові твори М. Костомарова сьогодні читаються з інтересом, мають дуже виразний перлокуційний ефект, задовольняють смаки найвибагливішого сучасного читача. Виразно означений національно-етичний компонент, наскрізна публіцистична пристрасність мислячого громадянина й майстерність вводять їх у вітчизняний естетичний простір не тільки як артефакт минулого, а і як діяльний методологічний інструмент упорядкування й розвитку, актуалізації сучасного естетичного простору, зокрема й передусім публіцистичного. Цьому слугує її одухотвореність провіденційними тенденціями. Перевага в ній вищих духовних цінностей стає орієнтиром для публіцистів у світі, де замінене вічне тимчасовим.

Література

1. *Сімонек Штефан*. Зауваги до багатомовності української літератури (XIX–XX ст.) / Штефан Сімонек // Україна. Процеси націотворення / упоряд. Андреас Капплер; пер. з нім. Софії Матіяш, Юрія Дуркота. – К. : «К.І.С.», 2011. – С. 124–137.
2. *Лотман Юрій*. Текст у тексті / Юрій Лотман // Антологія світової літературно-критичної думки XX століття. – Л. : Літопис, 1996. – С. 430–440.

3. *Смілянська В. Л.* Літературна творчість Миколи Костомарова / В. Л. Смілянська // Костомаров М. І. Твори в двох томах / М. І. Костомаров. – К. : Дніпро, 1990. – Т. І. – С. 3–37.

4. *Костомаров М. І.* Син / М. І. Костомаров // Твори в двох томах / М. І. Костомаров. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2. – С. 8–118.

Вправи, запитання й завдання для роботи на практичних та семінарських заняттях

1. У формі доповіді розповісти про спадщину Костомарова- публіциста в дискурсі сучасної цивілізації та культури.
2. Провести паралель між давніми вітчизняними і сучасними формами публіцистики. Публіцистична, журналістська й редакторська діяльність сьогодення (приклади сучасних видань і ЗМІ).
3. Дати власне визначення провідних мотивів сучасної публіцистики.
4. Підготувати і виголосити доповідь на тему: «Морально-етичний компонент у національному концепті Миколи Костомарова (на матеріалі повісті «Син»)».
5. За матеріалами розділів посібника порівняти ознаки публіцистики й белетристики: спільне, відмінне, міжжанрова дифузія, суспільна роль.

12. Естетика публіцистики в драматургії М. Костомарова

Драматургія належить до найменш досліджених жанрів усієї творчої спадщини М. І. Костомарова. Загалом її аналіз зводиться до поверхового означення жанрів, переліку (неповного) п'єс, переказу фабули основних творів – «Сава Чалий» і «Переяславська ніч» та оглядової характеристики деяких персонажів, здебільшого з позиції їх соціальної та національної належності, з традиційним поділом на позитивних і негативних. Не досліджена або поверхово досліджена жанрово-сюжетна генеза та перспектива, способи естетичної організації матеріалу, характер конфлікту та інші важливі аспекти, зокрема адекватно не визначені й належно не поціновані роль і місце М. Костомарова в становленні й розвитку жанру української драматургії ХІХ століття. Не розглядався і такий важливий аспект, як сучасна читацька і глядацька рецепція драматургії М. Костомарова, її життєздатність. Окремого дослідження заслуговує також харак-

тер суцільної домінанти її естетики щодо всього корпусу його писань, незалежно від жанру. Складником цієї домінанти є, зокрема, естетика публіцистики, елементи якої наскрізні й у драматургії. Цей аспект індивідуального художнього стилю М. Костомарова дуже цікавий, але взагалі ще не досліджений.

Публіцистичний характер мислення Миколи Костомарова наклав свій відбиток на всі його писання, і можна без перебільшення сказати, що він є їх наскрізною індивідуальною ознакою. У драматургічних творах вона виявляє себе не меншою мірою, ніж у поезії та прозі. У сюжетах це насамперед історична конкретика фактів, суспільних явищ, правдивість побутових епізодів і сцен. Право на авторський домисел при цьому в рамках історичної вірогідності М. Костомаров як один із перших теоретиків мистецтва постійно відстоював.

Елементи публіцистики яскраво проглядаються в чіткості позиції автора-наратора, який не пропускає нагоди для обширного її виявлення в коментарях. Такою самою декларативністю характеризуються й монологи головних персонажів. Згадуючи прозові твори, зауважимо, як часто автор уживає в підзаголовках слова: «сцена», «сцена из быта и нравов», «очерк», «хроника» та ін. Про публіцистичний характер писань свідчать також запозичення ним сюжетів із літописних джерел, архівних документів, кримінальних справ тощо. До елементів публіцистики належить і найголовніший із них: духовна, душевна присутність автора, його яскраво, відверто й іманентно виражене живе, гаряче людське переживання за все, про що він писав, прагнення запалити своїм переконанням читача. Саме публіцистичний струмінь забезпечував силу впливу і його історичних писань, і навіть лекцій, які збирали, за спогадами численних сучасників, величезні аудиторії. На нашу думку, естетика публіцистики – найбільш характерна ознака індивідуального стилю Миколи Костомарова. Не випадково публіцистичні писання – найбільша частина його творчого доробку. Лише в 1860–1861 роках, за свідченням дослідників його творчості (В. Смілянська), він опублікував більше п'яти десятків статей тільки в «Современнике», а згодом і в «Основі».

Звиклося сприймати період започаткування драматургії ХІХ століття, як і починати її аналіз, із побутової драми з елементами

мелодраматизму, яка у творчості корифеїв досягла найвищих здобутків. Якщо увести в контекст початків української драматургії творчість Миколи Костомарова, то стає істотно ширшим, змінюється й аналіз генетичних витоків жанру, і тематично-сюжетний простір, і тлумачення самого характеру цього мистецького явища в континуумі розвитку жанрів українського мистецтва ХІХ століття. Драматургія М. Костомарова виростає з наукових досліджень історії України, давньогрецьких зразків та європейського контексту, а не побутового тла. Відомо, що в початках своєї творчості М. Костомаров перекладав Шекспіра, хоч і російською мовою, розпочав драму «Мотря». Широко освічений, він знав і любив класичну світову літературу, особливо шедеври античної. Мав за звичку відвідувати всі місця, пов'язані з історичною подією, над вивченням якої працював. Вважав, що це дає найбільші і найточніші враження для художньої фантазії. За спогадами Н. Білозерської, *«вивчав місцевість до найменших подробиць і зауважив їй з цього приводу, що без такого сприйняття немислиме правдиве і живе зображення історичних подій»* [1, 34]. Крім того, був дуже комунікабельним, з багатьма людьми спілкувався на місцях колишніх подій, організовував у себе «вівторки», відвідував мистецькі імпрези, музеї, церкви в різних краях і місцевостях, не кажучи вже про архіви. Як згадує Аліна Крагельська-Костомарова, за кілька днів до кінчини виявив бажання побачити картину Рєпіна «Іван Грозний біля вбитого сина», до якої його вже підвезли на візочку. Встиг висловити захоплення, чим дуже потішив художника.

Загалом щодо витоків драматургії Миколи Костомарова мало знаходимо спроб глибших пошуків. Це питання або упускається, або закорінюється до початків європейської драми, або трактується в дискурсі впливів її романтичної естетики. Проте в жанровому спектрі М. Костомаров розширив її межі: створив героїчну віршовану драму, трагедію, драматичну поему, якою, власне, є «Юпитер світлий пливе по зеленим волнам киммерийским», драматичні сцени, кілька історичних п'єс російською мовою. Йому належать перші драматичні сцени з історії часів Богдана Хмельницького.

Загалом щодо витоків драматургії Миколи Костомарова мало знаходимо спроб глибших пошуків. Це питання або упускається, або закорінюється до початків європейської драми, або трактується в дискурсі впливів її романтичної естетики. Проте в жанровому спектрі М. Костомаров розширив її межі: створив героїчну віршовану драму, трагедію, драматичну поему, якою, власне, є «Юпитер світлий пливе по зеленим волнам киммерийским», драматичні сцени, кілька історичних п'єс російською мовою. Йому належать перші драматичні сцени з історії часів Богдана Хмельницького.

В архіві митця знайдено кілька уривків п'єс, зокрема про Мазепу і Мотрю. Вони дуже цікаві, оригінальні і ще чекають дискретнішого дослідження. Рукопис п'єси «Мотря Кочубей», наприклад, – першої драматичної спроби М. Костомарова – залишився не закінченим. Відомо, що він навіть з наміром глибше відчуту тло іздив у колишній маєток Кочубеїв Диканьку. Драматичною поемою «Юпитер Светлый...» так захопився Іван Франко, що переклав її українською мовою, вніс слушні уточнення щодо жанру... До М. Костомарова *«українська література ще не мала ані жанру історичної поеми, ані історичного роману й повісті, ані історичної драми»* [2, 11], – зауважує В. Л. Смілянська.

3 травня 1843 року уяву Миколи Костомарова полонив образ гетьмана Богдана Хмельницького. Він розпочав велику історичну працю «Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России». Закінчив її вже після заслання і опублікував в «Отечественных записках» у 1857 році (ч. 1–8). Як відомо, Тарас Шевченко був у захопленні від цієї праці й, повертаючись із заслання, листом дякував за неї М. Костомарову. У Саратові також письменник дописував «Украинские сцены из 1649 года», розпочаті ще наприкінці 40-х років. Рукописи були знайдені в архіві знайомої письменника з періоду саратовського заслання Г. Пасхалової-Мордовцевої, пізніше дружини письменника Данила Мордовця. Серед іншого в сценах зображене прийняття Богданом Хмельницьким російського посольства, очолюваного боярином Бутурліним. М. Костомаров був добре ознайомлений з документами (у пізніші часи втаємниченими), які супроводжували акт договору між Україною і Росією. Тому драматичні сцени мають також значення як документальне свідчення історичної події, котра пізніше зазнала чи не найбільших фальсифікацій.

Задум написати драму про Хмельницького не залишав М. Костомарова протягом усього життя. Він настільки ретельно її продумував, що вже в раніше написані «Украинские сцены из 1649 года» вводив документально зафіксовані слова Хмельницького, Вешняка, Джеджали, латинські вислови польських комісарів – Киселя, ксьондза Лентовського та ін. 1883 року мав бути здійснений задум щодо написання драми, але того року вийшла інша п'єса М. Костомарова – «Эллины Тавриды». Саме взимку 1837–1838 років одночасно з

віршуванням розпочав драматичну творчість цією п'єсою. Протягом трьох тижнів у лютому 1838 року написав історичну драму «Сава Чалий».

Мало або зовсім не згадується такий жанр, створений М. Костомаровим, як п'єса-жарт «Загадка», яка є переробкою народної казки. Валерій Шевчук зазначає, що це *«блискуче написаний, гарний, гротесковий і розумний жарт. «Загадка». Цей твір відкриває нам ще одну грань таланту Костомарова. Такий тип п'єси залишився, на жаль, не розкритий у нашій драматургії, не розвинув його й сам зачинатель. Несприятливий час, коли жив і творив Костомаров-письменник, відсутність інтелектуального українського театру, яка дається взнаки і в наш час, зрештою, відсутність театру українського взагалі, ізолюваність від літературного процесу... не дозволили Костомарову вилитися на повну силу, та й часу він на те не мав, цілком віддавшись історичним студіям»* [3, 267], – зауважує В. О. Шевчук. Критик відзначає, що, на його думку, М. Костомаров мав безперечний драматургічний талант. І він неодноразово повертався до спроб у жанрах драматургії, наполегливо працюючи над освоєнням скарбів живої української мови.

Драматичні твори почав писати М. Костомаров одночасно з інтенсивним вивченням іноземних та давньогрецької мов, найбільш ранніми науковими дослідженнями з історії України, зокрема написанням дисертації «О причинах и характере унии в Западной России». Отже, почав наукові студії з визначення своєрідного епіцентру виникнення політичних, суспільно-історичних протистоянь українського народу проти поневолювачів і одразу вловив головний їх «нервовий вузол» – релігійні та національні проблеми, а не насамперед соціальні причини. Це свідчить про ґрунтовну, об'єктивну, незаангажовану, європейського кшталту історичну школу. Майже кожен із художніх творів мав у своїй основі наукові студії з відповідним висвітленням. Для прикладу – перед п'єсою «Эллины Тавриды» (1883) М. Костомаров опублікував історичну розвідку про взаємини грецьких колоній на Чорному морі. Публікуючи свої художні твори, зокрема й драматичні, він завжди вказував на джерела, з яких почерпнуто сюжети.

Те, як розправилися офіційні наукові, релігійні та освітні кола з дисертацією М. Костомарова, подальші його спостереження за суспільним розвитком проблем у нових історичних умовах, свід-

чить про особливий, осмислений, спричинений ідеологічними поглядами характер вибору М. Костомаровим центру прикладання наукових, політичних, мистецьких зусиль, пристрасть публіциста-громадянина. Одночасно це є свідченням європейського контексту генези його творчості, на відміну від поетів-романтиків, для котрих джерелом творчості була не історія фактів, як для М. Костомарова, а своєрідний національний міф про історію України. Звідси й ілюзорність, розпливчастість постатей ліричних героїв творів романтиків, переведення самого контексту їх дій і їх самих у сакральну ірраціональну площину, зміщення ареалу, розмивання, а то й відсутність чітких подієвих меж, часто загалом історичного контексту.

Свідченням європейських джерел у генезі творчості М. Костомарова, у драматургії особливо, є те, що він читав у оригіналі давньогрецькі трагедії, опанував за три місяці німецьку мову, згодом, перебуваючи в Петропавловській в'язниці, вивчив французьку настільки, що читав твори в оригіналі. Як згадує сам М. Костомаров у «Автобіографії», він прочитав усю творчість Шіллера і Гете в оригіналі, а також у французькому перекладі. Щодо німецької мови – то не тільки вивчив граматику, а й весь словник. Про це читаємо також згодом у праці Олександра Грушевського «Харьковский период жизни и творчества Н. И. Костомарова». М. Костомаров знав чеську, польську, сербсько-хорватську мови, перекладав із Краледворського і Зеленогорського рукописів, що були, як відомо, вдалими літературними стилізаціями, виконаними В. Ганкою та Й. Ліндою.

Влітку 1837 року після повернення з військової служби і до початку роботи над дисертацією він слухав у Москві лекції професорів, зокрема й Погодіна, та захистив магістерський ступінь із російської словесності. Після звільнення з заслання Костомаров здійснив подорож Європою, відвідав Швецію, Естонію, Німеччину, Францію, Швейцарію, Італію, Австрію, Чехію. Лікуючись, знаходив час побачити все, що його цікавило в Європі, насамперед попрацювати в архівах.

Такі факти дають змогу вивести драматургію М. Костомарова з дискурсу тільки його фольклористичної діяльності, впливу «Запорозької старовини» І. Срезневського, наслідування поетів-романтиків Метлинського, Гулака-Артемівського та ін., хоча й цей

аспект залишати поза увагою не можна. Відомо, що всю збірку пісень Михайла Максимовича М. Костомаров вивчив напам'ять, знав збірку Сахарова «Песни русского народа» (1835–1839, ч. 1–5), захоплювався народними піснями настільки, що вони також лягли в основу його наукової історичної концепції.

Слід тут, очевидно, вести мову про європейський контекст початків творчості М. Костомарова і прагнення його покласти в підґрунтя мистецької літературної роботи широку ерудицію, інтелект, ґрунтовне знання давньої класичної і сучасної йому європейської літератури. Одночасно вже тоді розумів М. Костомаров потребу виходу за рамки романтичних німецьких традицій Шіллера, вказував на неприродну солодкавість, «напыщенность» його драм. Про це довідуємося з «Автобіографії», де М. Костомаров пише, що він свого часу, захоплений Шіллером, *«відхилився від строкої узгодженості з вимогами доби і впав у пафосність та ідеалізацію»* [4, 454].

У світлі сучасних підходів і критеріїв оцінювання естетичного процесу з позиції «інтелігентності» (Чижевський, Грабович) маємо яскравий зразок її витоків саме у творчості М. Костомарова. На жаль, цей аспект довго залишався непоміченим критиками. Перебування ж М. Костомарова в оточенні представників «харківської школи» було скоріше фактом суспільно-біографічним, даністю, яка своїм контекстом також сприяла, принаймні не перешкождала початкам його творчості. Якщо при цьому врахувати іронічний осуд його поетичної та літературно-мистецької діяльності окремими сучасниками, навіть із табору однодумців та приятелів, то і цей факт можна розглянути в аспекті іншому, ніж однозначні впливи поетів-романтиків на захоплення М. Костомарова письменницькою діяльністю та означення її параметрів. Скоріше, постане картина спротиву, несприйняття її, як явища новаторського, що загалом характерне для таких ситуацій. Предметом осуду була недостатня на той час виробленість мови писань М. Костомарова. Відомо, що П. Куліш з властивою йому в'їдливою безапеляційністю висміював мову творів М. Костомарова. Особливо боляче М. Костомаров сприймав докори Куліша і Метлинського щодо його російського походження, хоча мати М. Костомарова була українкою, а він сам доказав вірність Україні всім своїм многотрудним життям. Це не заважало,

однак, доброму й гуманному за характером письменникові доброзичливо ставитися до своїх критиків, з якими єднала його мета, вища за особисті стосунки.

Що ж до впливів поетів-романтиків на творчість Миколи Костомарова, то Олександр Грушевський, брат М. Грушевського, у праці «Из Харьковских лет жизни Н. И. Костомарова» писав: *«Були спроби пов'язати Костомарова, або точніше його перші віршовані спроби українською мовою, з впливами певної особи: називали Гулака-Артемівського»* [5, 23]. Скоріше, вважає дослідник, можна говорити про Г. Квітку-Основ'яненка, творчість якого вповдовж життя високо цінував М. Костомаров. *«Між ними дійсно були дружні стосунки, і ці дружні стосунки зміцнили і укріпили в душі Костомарова свідомо вдумливе ставлення до літератури рідною мовою: цього не могли зробити великоруські друзі Костомарова, наприклад Срезневський, що вплинув на етнографічні нахили юнака: при всій увазі до української літератури, при всьому визнанні її права Срезневський все-таки був теоретиком у цьому питанні, оскільки сам не писав по-українськи* [5, 24].

Однак і тут можна однозначно допускати вплив Квітки тільки на писання саме українською мовою, а не творчу діяльність загалом, бо перші літературні спроби належать більш ранньому, до зустрічі з Квіткою, періоду. Крім того, ми не знаходимо прямих впливів Квітки на жанри, сюжети творчості М. Костомарова. Був у цьому самодостатнім. Писати почав, за його власним свідченням в «Автобіографії», ідилічні вірші, які не збереглися, російською мовою, наслідуючи гекзаметр. Однак естетично довершено «зазвучав» гекзаметр у зрілих поезіях, згодом у монологах драми «Эллины Тавриды». У наслідуванні гекзаметра М. Костомаров, серед іншого, найбільше виявив своєрідність свого таланту і розвинув традицію української ранньої поезії. Отже, можна говорити також про давньогрецькі впливи в генезі драматургії і апріорне, уже в рамках і дискурсі романтизму з його специфічно національними ознаками, усвідомлення необхідності літератури вищого інтелектуального рівня, спроб її творення. Ураховуючи ближчі впливи, зауважимо, що на той час вже була написана трагедія М. Погодіна «Марфа, посадница новгородская», трагедія В. Кюхельбекера «Ар-гивяне», драматизована поема К. Рилєєва «Войнаровський», його думи з відчутним елементом драматизму.

У пошуках шляхів становлення і розвитку жанру драматургії, розширення естетичних можливостей виразу М. Костомаров виявляє цілковите новаторство, зокрема введенням елементів публіцистики, і бачення та потребу перспектив. Одночасно тематика і сюжети його українських драм ще певною мірою лежать у контексті сформованих романтиками алюзійних романтичних загальних уявлень про козаків і козацтво без окреслення хронотопа, про події в дискурсі «Україна–Польща». З романтично-народницької парадигми взаємин цих народів випливають варіанти узагальнених героїчних постатей-символів, оціночно-супротивні судження аж до нетерпимості і неможливості примирення. У поетичній візії романтиків козацтво – це буйна непереможна ватага одчайдухів-козарлюг, що рине нестримно на ворога. Її спинити неможливо, як і пізнати загадковість поведінки. Козацтво – це відвага, геройство, лицарство, витривалість, вірність Україні й вірі, розуміння зради як морального і християнського гріха. З романтично-народницького дискурсу, як згадувалося, постає в поетичних сюжетах візія взаємин «Україна–Польща» як жорстокого гнобителя і жертви, актуальна і наскрізна настільки, що увійшла в ментальність народу міцно і надовго, тривала не тільки в народнопісенній творчості, а й у геополітичному, суспільно-історичному контексті протягом сторіч, охоплюючи і XIX. Микола Костомаров збагачує цей дискурс пошуками консолідації. І в цьому особистому погляді – суспільна позиція публіциста, ідеолога майбутнього примирення націй, яка сформувала важливий складник тогочасного ідеологічного дискурсу поглядів і діяльності українофілів.

Публіцистичний пафос драматургії М. Костомарова, її суспільний ефект підсилено тим, що майже одночасно з початком драматургічної діяльності велися його наукові дослідження, уформовані в дисертації «О причинах и характере унии в Западной России» (1842). Уразливий М. Костомаров сприймав історичні факти душевно глибоко, емоційно, з позиції точасного суспільного становища, непроминної закоханості в Україну, бачив і трактував її як жертву політичних і часто міжетнічних стосунків. І цей «елемент власної пережитості» підсилював публіцистичне звучання його художніх творів. Сам він, щоправда, приховував свою заангажованість, постійно нагадуючи, що ним понад усе керує наукова істина, достовірність, правда факту. Але вже сам вибір проблеми для першого до-

слідження – епіцентру причин і наслідків цих стосунків говорить, що в характері його зацікавлень, а з цим оцінювання фактів, відчутний струмінь суб'єктивно заангажований, публіцистично пафосний, саме захопленням українством. Це позначилося, зокрема, і на виборі тематики й сюжетів українських драм, побудови й розвитку їх фабули, характеру конфліктів.

Про міжжанровий характер писань Миколи Костомарова, який проявився і в драматургії, свідчить уведення до неї документального науково-історичного матеріалу. Так, зацікавлення постаттю Богдана Хмельницького одночасно з вивченням джерел вилилося в написання драматичних сцен під назвою «Українські сцени з 1649 року». Написані були сцени у 1840-х роках, але вперше надруковані 1890 року. Костомаров звертається до подій, пов'язаних з наростанням вибуху визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського панування. В основу «Сцен» покладено справжній історичний факт переговорів послів польського короля з українським гетьманом у Києві, переговорів, які стали можливими після перших великих перемог козацько-селянського війська.

Як відомо, Костомаров уважно вивчав архівні матеріали про війну 1648–1654 років при написанні відомої монографії про Богдана Хмельницького. Цю працю вчений розпочав ще 1843 року в Харкові, а бажання використати для дослідження й усні народні джерела з тих місць, де безпосередньо відбувалися воєнні дії, певною мірою й спонукало його в 1844 році поселитися на Волині, де в Рівному посів посаду професора гімназії. Перша публікація монографії «Богдан Хмельницький» була здійснена на сторінках «Отечественных записок» у 1857 році, а через два роки в Петербурзі з'явилося її окреме, доповнене видання у двох томах.

Дослідження Костомарова «Богдан Хмельницький» було високо оцінене передовою громадськістю. Зокрема, М. Чернишевський у своїй рецензії відзначав особливу силу розуму, широчінь і проникливість погляду автора монографії, який, на його думку, передав результати своїх досліджень у блискучій, справді драматичній розповіді, цілком об'єктивній. Захоплено відгукувався про цю книгу видатного вченого й Тарас Шевченко, який прочитав працю Костомарова, повертаючись із заслання.

Глибоке знання історії й дало можливість Костомарову-драматургові передати визвольний характер народної війни, з'ясувати

справжні причини виникнення й переможного розвитку могутнього антифеодального руху, який охопив Україну в середині XVII століття. Якщо невеличка перша сцена, яка змальовує зустріч киянами козацького війська і слово-відповідь гетьмана, виконує роль пролога, то друга сцена викликає інтерес з'ясуванням поглядів Хмельницького на роль народу у визвольній боротьбі. Уся ця сцена присвячена переговорам козацьких старшин, з-поміж яких виступають, крім гетьмана, Виговський, Немирич, полковники Вешняк, Чорнота, Джеджала, Адамович з польськими послами Киселем, Лентовським, М'ястковським, Лозовським.

Уся сцена переговорів, незважаючи на зовнішні дипломатичні люб'язності, сповнена незвичайної напруженості, яка впливає з непримиренних національних протиріч між іноземними поневолювачами й українськи поспільством. У гострому поєдинку, який веде Хмельницький з Киселем та іншими послами, розкриваються ті утиски, які довелося терпіти від панства уярмленим людям. Одночасно зміст розмови документально точно передає конкретику подій, їх характер і наслідки.

Гетьман від імені своїх соратників по зброї, від імені всього українського поспільства прямо говорить, що народ не може так легко, як це здається королівським посланцям, забути *«всі рани й болісті»*, які доводилося терпіти в недавньому минулому. *«Чи можна навіть далеким потомкам забути поношення імені нашого, наругу над вірою нашою, окропні муки і тортури наші – священиків божих, посажених на палі, дітей в казанах зварених... Ні! ні! (ударяє в стол рукою) швидше огонь з водою поєднаються, ніж Русь наша з Польщею вашою!»* [6, 276].

Хмельницький слушно вказує, що український народ, навчений не одним уроком історії своїх взаємин з шляхтою, має право не довіряти слейним запевненням послів: *«Все, що ви говорите – то все на вітер іде. Ваші трактати і комісії пальцями на воді пишуться»* [6, 277]. Адже ж не раз уже бувало, що пани в біді зверталися до козаків за допомогою, а як тільки лихо минало, то знову все поверталось на старе і на недавніх захисників дивилися як на *«собачу кров»*.

Гетьман резонно заявляє, що без покарання таких злочинців, як Вишневецький, Краковський, Радзивілл, які пролили море невинної крові, даремно навіть вести розмови про відновлення спокою. *«Коли хочете миру, – говорить він послам, – так миріться так, щоб*

уже ніколи не було повадки нас запрягати, – а коли ви то сеє, то онес, то будемо лучче воювати: або мені зо всім Військом Запорожським пропасти, або всій Польщі і всім дукам, королькам і шляхті згинуті» [6, 277].

Новим у «Сценах» є відзначення Костомаровим ролі найширших народних мас, насамперед скривдженого шляхтою уярмленого селянства, в перемогах над ворогами у Жовтоводській і Корсунській битвах. Хмельницький на єзуїтські намагання Киселя роз'єднати козаків і селянство рішуче відповідає, що у великій справі боротьби за волю йому саме й допоможе *«вся чернь по Люблін, по Краков»*, бо то *«права рука наша»*. Ідеться в словах гетьмана, звичайно, й про оборону православ'я, але в «Сценах» Костомаров, як видно з наведених вище місць, пов'язує питання оборони *«грецької віри»* із загальною справою визволення народу.

Оскільки образ Хмельницького знаходиться в центрі «Сцен», то, зрозуміло, драматургові вдалося відносно глибоко розкрити характерні риси керівника великого національно-визвольного руху. Із твору постає образ справді мудрого державного діяча, видатного полководця, далекоглядного дипломата, сильного своїми зв'язками з народом, розумінням його інтересів і прагнень.

Небагато місця відведено сподвижникам гетьмана, але все ж запам'ятовуються запальний Джеджала, відвертий, прямий Вешняк.

Не може спокійно слухати полковник Джеджала хитромудрих «орацій» Киселя, який раз у раз наголошує на тих вольностях, які нібито процвітають у Короні Польській (тобто в шляхетській державі), на милостях *«найяснішого короля»*. З гнівом вигукує козацький полковник про лицемірство відщепенця Киселя, що хоч той і є *«кість од костей наших»*, але тепер вірою служить ляхам. Джеджалу не обдурити солодкими запевняннями і дрібними подачками: *«Се, пане Киселю, що ви поприносили з собою отсі клейноти, булаву та червону корогву, та грамоту, – то се все – вибачайте на сім слові – цяцьки, а більш нічого. Ми не діти і не дурні, і тямимо добре, що ви хочете нас приборкати, щоб ми, ярмо панське з себе скинувши, та вп'ять наділи на шию. Нехай зслизнуть ваші солодкії дари: шаблею розправлюсь, а коли щиро хочете миру, то майте собі свою Польщу, а нам, козакам, Україна нехай зостається»* [6, 278].

Полковника Вешняка обурили до глибини душі розв'язність і цинізм ксьондза Лентовського. Кілька разів він не по-дипломатичному

перериває поляка, причому колоритність реплік козацького старшини особливо відтінюється доречно вжитими народними прислів'ями: «Мовчи, попе!.. їж пиріг з грибами, а язик держи за зубами, а то – ходи-но, попе, надвір – там я тебе поучу запорозьких полковників шанувати!» [6, 278]. Не витримавши, Вешняк порівнює Лентовського з свинею, яка забралася в двір «та ще й носом рие», за що й змушений був залишити гетьманову хату, де проходили переговори.

Цікавим є образ козацького старшини Немирича. Як виявляється, це поляк, що за свої релігійні переконання, викладені в книжці, був оголошений у Польщі відступником від костьолу і якби не втік до козаків, то був би страчений. Відповідаючи Лентовському, Немирич викриває лицемірство й підступність католицької церкви і її служників, що по-фарисейському трактують християнські догмати. Адже ж саме ксьондзи виступають як ошуканці *«несмислених людей»*, нацьковують *«брата на брата, народ на народ, землю на землю»*, притісняють слабших і примушують кланятися сильним. Тільки козаки, як каже Немирич, *«встали за правду, за братство і за свободу, і тепер раді з вами, як вольні з вольними і рівні з рівними, побрататися, – а ви не хочете»* [6, 279].

Майстерністю індивідуальної характеристики відзначаються й образи шляхетських послів. Усіх їх об'єднує не тільки ненависть до повсталих «хлопів», а й переляк перед грізною силою, що й визначило єзуїтські прийоми дипломатичних маневрувань. Проте драматург знаходить і такі характерні штрихи, які вирізняють окремі постаті з-поміж королівських посланців.

Так, Кисіль намагається досягти успіху в переговорах підкресленням своєї поваги й приязні до Хмельницького, розумінням його виступу проти тих, мовляв, свавільців-шляхтичів, які діяли всупереч волі польського короля. Пересипаючи свої тиради латинськими зворотами й словами, які мають відзначати його вченість, Кисіль намагається довести згубність непорозуміння козаків з шляхтою для майбутньої долі їхньої спільної вітчизни – Речі Посполитої. Тут, так би мовити, для інших мав бути його приклад – людини, що не зреклася батьківської віри, але досягла великої шани в польського короля. Кисіль наголошує на тому, що їм доручено вручити гетьманові клейноди як визнання його заслуг, але ж за ці «великі упоминки од його милості короля, пана свого», Хмельницький, власне,

мусить виконувати давню шляхетську політику – відновити «по-слушенство панам», скарати на горло «ребеліатів», «хлопів од розляння крові утримувати», розірвати союз з татарами.

Так поступово, але виразно розкривається душа цього посередника, який на словах згоден служити вітчизні, а на ділі дбає насамперед за свої феодальні привілеї, за відновлення такого союзу Війська Запорізького з Річчю Посполитою, коли польська шляхта знову збиткуватиметься над закріпаченими, бездоляними «хлопами». Думка про «послушенство» гетьмана, а отже, й усього українського народу Речі Посполитій проходить крізь усі виступи Киселя на переговорах.

Ксьондз Лентовський, племінник Киселя, значною мірою викриває те, що приховувалося в «люб'язних» пропозиціях дядька. Правда, Лентовський «грає» на іншому – «викритті» «еретика» Немирича, але в його виступі приховане потаємне бажання посварити козацьких старшин і цим послабити їхню силу. Ненависть так і хлюпає з його вуст, він починає ображати Немирича. А коли цей хід провалюється, Лентовський вдається до іншої провокації – кидає репліку про замордування козаками батька гетьманової дружини.

Важко зараз сказати, чи мав намір Костомаров показати тільки картину переговорів, чи планував подати й інші епізоди бурхливого 1649 року, але і в такому вигляді «Сцени» є важливою естетичною пам'яткою 40-х років XIX століття. Його драматичні твори на сюжети з історії рідної землі були закономірним явищем у розвитку молоді української літератури. Письменник вніс нові теми в драматургію, збагатив її жанри, зокрема відкрив перспективи інтерактивних зв'язків у міжжанровому просторі белетристики й публіцистики.

Історія польсько-українських взаємин також становить сюжетну основу двох творів М. Костомарова – «Сава Чалий» і «Переяславська ніч». У першому творі – у долі одної людини, в другому, що є епізодом із часів Хмельницького, – у долі всього населення України. Дія драми «Сава Чалий» у М. Костомарова відбувається в першій половині XVII століття. Але події, пов'язані з іменем Сави Чалого, відбувалися, як згодом з'ясував сам автор, насправді на сто років раніше. Він потім довго переймався такою недостовірністю. Але в «Запорожской старине» за упорядкуванням Срезневського і

Розковшенка було саме таке датування-примітка до пісні про Чалого. Таке саме датування стояло і до народної пісні «Ой був у Січі козак Сава», уміщеної у збірнику «Малорусские песни» М. Максимовича. Це зумовило похибку в часі, але надало особливої гостроти й суспільної виразності конфліктові драми.

В основі «Сави Чалого» – історична народна пісня про зраду і зрадника, котрого не минає тяжка народна помста. Але М. Костомаров вводить у п'єсу нові деталі для розширення драматичного тла, переносить дію на століття раніше. Він змінив, отже, основні історичні умови подій. І якщо тема п'єси залишилася традиційною – помста зрадникові – то передумови зради, особистість зрадника вирішені М. Костомаровим більш повно, гостро, з увагою до психології героїв, їхніх духовних і душевних порухів, як це властиво жанрові драми. Автора більше цікавить внутрішній світ героїв, ніж загальна фабула твору, принципово не відмінна від народної пісні.

М. Костомаров у зрілі роки, згадуючи свій перший драматичний досвід, писав: *«Взявши зміст із відомої народної пісні зробив велику історичну помилку, довільно віднісши подію, оспівану в цій пісні, до першої половини XVII століття, тоді як вона належала до першої половини XVIII ст.»* [4, 449]. Зрада та смерть Сави Чалого, його дружини, трагізм цієї ситуації посилюється характером Гната Голого, його наклепами на Саву Чалого. Образ Сави Чалого надто схематичний, щоб повністю усвідомити долю і трагедію цієї людини. Дається взнаки молодість автора, його естетична недосвідченість і деяка невправність у творенні практично одної з перших українських історичних драм.

Здавалося б, доля прихильно ставиться до героя. Він молодий, не більше тридцяти років, але вже завоював заслужений авторитет та повагу серед козаків: добре прислужився їм у двох битвах з польськими військами. Про нього навіть складають у народі пісні. Це збудило в душі Сави Чалого законну, але дещо надмірну гордість, він мріє стати в майбутньому гетьманом. Але передчасно гине улюбленець Сави і козаків гетьман Остряниця, і новим гетьманом обирають Петра Чалого, батька Сави. Більше того, батько сам радить козакам не обирати Саву гетьманом, зважити на його молодість, недосвідченість і певні риси характеру, зокрема надмірне честолюбство.

Сава Чалий образився, надто боляче сприйняв рішення товариства, адже сподівався, що оберуть гетьманом саме його, оскільки

був вірним козацькому товариству, відданим гетьману Остряниці, у бою не боявся, мав сильний вольовий характер і досвід. Ображений гонор узяв гору над розсудком і згодом спричинив важкі, трагічні наслідки. Сава вважає важким, ганебним, неможливим підкоритися навіть власному досвідченому й розумному батькові, а вірні побратими не підтримали його. Отже, відчув принизливим для себе залишатися в підкореному стані, коли мав сили і вміння, потрібні для того, щоб бути гетьманом. Вважав, що заслужив це право, тому несправедливо обійдений увагою і повагою козацтва.

Егоїзм і честолюбство Сави Чалого зіграли з ним злий жарт. Під впливом сильного емоційного потрясіння він переходить на службу польській короні, коли йому хитро й підступно натякнув Конєцпольський, що в перспективі здатний стати коронним гетьманом. Захоплений можливою блискучою перспективою, щиро повіривши в її реальність, Сава Чалий мріє, ставши коронним гетьманом, послужити Україні в таборі поляків, домогтися примирення віковичних ворогів задля спільних польсько-українських інтересів. Усвідомив помилковість свого рішення, коли справа торкнулася релігії, котру необхідно було зрадити, одночасно збагнув підступність ворога, зрозумів, що потрапив у фатальну смертельну пастку. Для М. Костомарова, релігійної людини й практикуючого християнина, ця тема була одною з концептуально важливих. Сава Чалий розуміє, що служити одночасно двом народам неможливо, нереально і принизливо для нього, як українця. Він пориває з Конєцпольським і повертається, розуміючи, що його в козацькому таборі, можливо, чекає смерть.

Важливою є друга спроба Миколи Костомарова знов порушити проблему польсько-українських стосунків. На цей раз у жанрі драматичної поеми, якою є «Переяславська ніч». На думку В. Шевчука, цей твір – *«високий зразок поетичної драми, яка виросла в тій же таки школі Шекспіра. Вона читабельна, енергійна і залишає досить-таки сильне враження»* [3, 267]. Героїня драми Марина Лисенко, щиро покохавши польського старосту, не може зрадити своїх українських побратимів, видає чоловіка, щоб загинути разом. Глибоко вивчаючи історію українсько-польських взаємин того часу, неможливість мирного розв'язання конфлікту, М. Костомаров ставить своїх героїв у екстремальні ситуації, коли неможливий інший вихід, ніж смерть. Молодий максималізм автора, посилений

романтичними настроями, вимальовує поляків і українців як антагоністів. Оцінка істориком тогочасних подій визвольної війни не могла бути іншою: він цілковито на боці несправедливо кривдженого українського народу. Зауважимо, що вже тоді Костомаров виявив об'єктивність і толерантність. Він прихильно ставиться до тих поляків, які осуджують війни народів.

Публіцистичний струмінь драми виявляє себе насамперед у порушенні суспільно важливої проблематики, пролонгованої в сучасну для М. Костомарова епоху з виразним загостренням етнічних протистоянь. Він наскрізно відчутний у розташуванні дійових осіб навколо трагічно антагонічного конфлікту, в тенденційності автора, намаганні провести певну ідеологію, домінуючу для його історичних наукових досліджень та публіцистичних писань. Ця в позитивному розумінні тенденційність уводить драму «Переяславська ніч» у сув'язь усього корпусу спадщини М. Костомарова, становить частку його національного концепту. Хоча для драми «Переяславська ніч» як раннього, «учнівського» твору М. Костомарова характерна дещо схематична фабула і аплікація художніх образів, є в ній і спроба автора піднятися до глибших ідейних узагальнень. Польські імперські інтенції, непосильний соціальний, релігійний і національний гніт не дають можливості для розвитку ідеї мирного співіснування двох народів. Це глибоко розкрив М. Костомаров у монолозі Сави Чалого перед Конєцпольським та Марини перед своїм милим – польським старостою.

Сава Чалий, Марина, Лисенко – цілісні, вольові, енергійні. Це справжні поводири народних мас, ватажки народного повстання, за ними готові йти на смерть. В обох драмах М. Костомаров намагався показати, наскільки швидко може організуватися народна енергія для вияву протесту. М. Костомаров використовував багато деталей з «Історії Русів», під впливом якої перебував, а також уривки з пісень «Запорожской Старины», оригінальність котрих у ті роки не викликала в нього сумнівів. Із сучасників одразу залишив про п'єсу позитивний відгук український етнограф Сементовський у журналі «Маяк» (1843, № 11).

Про «Переяславську ніч» М. Костомаров, зокрема, писав: *«...сюжет трагедії взято з епохи Хмельницького при самому початку його повстання, але мені дуже пошкодило довір'я, що його я виявив таким каламутним джерелам як «Історія Русів» Конисько-*

го і «Запорожская Старина» Срезневського; крім того, я ухилився від строгої співвідносності з умовами епохи, котру взявся зображати, і впав у патетику та ідеальність, розвинувши в собі останню під впливом Шіллера» [4; 454].

Про це ж говорив митець значно пізніше в листі до О. Корсуна, котрий мав намір видати «Переяславську ніч» російською. Називаючи драму твором украї слабким і фальшивим до глибини ества, причиною вважає вище згадані впливи, особливо Срезневського, про що писав зокрема: «Багато шкоди наробила малоросійській історії і етнографії ця людина, прости її Боже... Не дивно, що і я керувався літописами, котрі отримував від Срезневського, довго не усвідомлюючи їх фальшивості...» (Русский Архив. – 1890. – X)¹

Іншою причиною недостатньої викінченості образів у драмах М. Костомарова є, очевидно, становлення самої української драматургії як жанру, а також творчі можливості самого письменника.

Особисті переживання М. Костомарова, його прагнення трансформуються в дії його героїв без належної психологічної текстової мотивації. Непримиренний Лисенко під впливом священика Анастасія дає наказ припинити різню, стає до двобою з поляком-старостою і перед смертю простягає йому, також умираючому, руку примирення. Більш логічно і послідовно вимальовано образ священика Анастасія, котрий закликає до припинення насильства, до прощення. Сам М. Костомаров усе життя захищав інтереси православної церкви, як, на його думку, єдиної справедливої інституції свого часу, закликав до ствердження її ролі не тільки в духовному, а й у соціальному, політичному, культурному житті українського народу. Не випадково пізніше з'явився маніфест кирило-мефодіївців «Закон Божий», написаний М. Костомаровим під впливом Священного писання. У священикові Анастасії автор синтезував відданість українській ідеї і глибоке розуміння вчення Христа

¹ Категоричні оцінки Костомаровим поглядів автора «Історії Русів» та І. Срезневського стосуються винятково довільності трактування ними деяких історичних фактів.

як її складника. Задля справедливості треба зазначити, що стримання віруючих, заклик бути милосердними до єврея, котрий лише за плату дозволяє нести плащаницю, до поляків, котрих багато вже загинуло від руки ображеної і пригнобленої маси православних, викликане більше розумінням приреченості спроби невеликого гурту людей до повстання. За його словами, зверненими до скривдженого Семена Герцика, єдиний вихід – просити про допомогу Богдана Хмельницького і злитися з його військами.

Традиційна близькість до народної пісенної творчості у драмах М. Костомарова підсилюється і вкрапленнями народних пісень. Новаторським є введення в дію хорів, що, за наміром М. Костомарова, надавало їй вигляду наслідування давньої грецької трагедії.

Незважаючи на деяку схематичність розв'язання конфліктів та одноплщинність змалювання образів, драми М. Костомарова мали помітний вплив на розвиток української літератури XIX століття. М. Костомаров виступає в них як палкий прихильник української ідеї, небайдужий до її історії, сучасності та майбутнього, котре бачиться йому світлим і щасливим. І якщо в «Саві Чалому» на сцені окремі особистості, то в «Переяславській ночі» на арену боротьби виходить гурт людей. Про важке становище України говорить не одиничний персонаж – усвідомлює і говорить про це весь народ. М. Костомаров через епізоди виразно малює причини народного гніву. Українці вже постають перед читачем-глядачем діяльною рушійною силою. Підкреслена теза про те, що український народ, терплячий і толерантний, але до того часу, доки чаша терпіння його не переповнена, тоді помста стає страшною, невідворотною. Це одна з провідних думок Костомарова-публіциста, до якої він постійно звертається у своїх наукових і публіцистичних працях. Не загарбати, не відібрати чуже, не нажитися на чужому горі та нещасті, а лише відомстити за нанесені образи та відверте знущання. І ця помста не на утилітарному повсякденному рівні, вона закладена генетично. Звідси страждання Марини, пошуки Лисенком внутрішньої правди, життєва трагедія Сави Чалого. І якщо й відчуються в М. Костомарова іноді брак життєвості, нечіткість у змалюванні психологічних типів та психологічної мотивації їхніх учинків, то вони не зводять нанівець достоїнств цих творів загалом, перших історичних п'єс в українській літературі XIX століття.

Критика по-різному ставилася до появи драм М. Костомарова. А. Чужбинський, гортаючи альманах Є. Гребінки «Ластівка», у якому була опублікована драма «Сава Чалий», сказав, що це бездарний твір. (Московитянин, 1841); В. Белінський, стримано розкритикувавши балади М. Костомарова, схвально відгукнувся про його п'єси. Позитивно оцінили загалом творчість письменника Тихорський (Маяк, 1843), Чужбинський, який, як твердить М. Костомаров у «Автобіографії», пізніше шкодував про поспішність своїх суджень.

Новим словом у творчості М. Костомарова, як і в драматургії XIX століття загалом, стали також дві романтичні драми, написані російською мовою. Цікавою в доробку Костомарова є історична драма російською мовою «Эллины Тавриды», видана в 1884 році. У примітці до твору автор зазначав, що його зміст запозичено з оповідання, вміщеного у трактаті візантійського імператора Костянтина Порфирородного «Про управління державою».

Ідеться у цій п'ятиактній драмі про події, що відбувалися в грецьких містах-колоніях на Північному Причорномор'ї – Херсонесі Гераклійському й почасти в Пантікапеї Боспорській (у тексті п'єси – Воспорській) у першому столітті до н. е. Сюжет драми побудовано на перипетіях, пов'язаних із прагненням жителів тогочасного Херсонеса покінчити нарешті з міжусобними війнами, які тривали між грецькими колоніями, зокрема укласти мир і співробітництво з сусіднім Боспорським царством. Заради цієї благородної мети херсоніти погоджуються, щоб дочка їхнього протевона (правителя) Ламаха – Гіккія – вийшла заміж за боспорського царевича Ніколая, який після смерті Ламаха займе його місце правителя.

Конфлікт драми відзначається гостротою, бо Ніколай, усупереч власній страшній клятві захищати й зміцнювати республіканські вольності Херсонеса, з першого ж дня прибуття в це місто і одруження з Гіккією починає реалізовувати підступний план знищення республіки й загарбання її Боспорським царством.

За його найближчої участі було передчасно умертвлено найманим лікарем Ламаха, замість його лікування. Ніколай керує змовою своїх співвітчизників, щоб знищити сенаторів Херсонеса, перебити всіх непокірних жителів міста. Він зраджує свою дружину, хоч на словах клянеться в любові й вірності. Та підступні завойовницькі плани не вдаються ворогам. Завдяки рабині Ерігонії, яка випадково під час свого ув'язнення почула змову схованих у підпіллі ворогів,

завдяки мужності Гіккії та її патріотизму змовників було викрито й знешкоджено. А сама Гіккія вражає мечем свого чоловіка – підступного Ніколая.

На поетиці драми лежить відбиток класицистичної традиції, що виявляється в специфічному античному сюжеті, прямолінійності розподілу персонажів на позитивних і негативних, запозиченні прийомів античних драм з їх хорами, де виділяються строфа, антистрофа і епод, урочистості мови. Та, хоч як це дивно з першого погляду, класицистичні елементи вживаються у драмі Костомарова з такими виразними романтичними засобами, як підкреслення великих, пристрасних почуттів героїв, акцентування їх любові до батьківщини, прагнення до свободи й незалежності особистості.

Водночас в образі Гіккії виразно бачимо перегук з іншою героїнею – Мариною Лисенко з драми «Переяславська ніч». Творення образу українки-патріотки, як уже зазначалося, – творче відкриття Костомарова. Її риси громадянської зрілості, мудрості, чесності, відданості в коханні творять своєрідний художній еталон-модель, що значною мірою завдяки Костомарову функціонував і функціонує в українській літературі, зокрема історичній.

Отже, хоч майже всі драматургічні твори Костомарова виникли на історичному ґрунті, їхні конфлікти, характери чільних героїв мають виразно національне начало і спрямування. У драматичних творах М. Костомарова щасливо поєднався талант майстра слова з великою ерудицією вченого-історика. І попри те, що в деяких творах драматурга суб'єктивний елемент посідає значне місце, хоч останні драми є своєрідними літературними описами відповідних історичних подій, однак ці описи талановиті, здатні задовольнити смаки сучасного вибагливого читача.

Незважаючи на те, що деякі драми писані російською мовою, вони наскрізно перейняті націотворчими ідеями і переконаннями автора. Драматург звертався переважно до складних суперечливих моментів історії, у фокусі яких поставали проблеми національної ідентичності українського народу, боротьба його за національне визволення. Сюжети і конфлікти драматичних творів служать автору для утвердження моральної вищості українського народу, його здатності до демократичного співжиття. Костомаров намагався дати всебічне й естетично виразне висвітлення цих мотивів. Порушувани в його п'єсах проблеми зазвичай мали свою проекцію на акту-

альні для суспільної дійсності XIX століття, були спроектовані й фокусувалися автором на становищі України в Російській імперії, на такому вирішенні, яке несло місткі філософські узагальнення щодо правомірності українського народу на самоідентифікацію, на створення можливостей і суспільних обставин для реалізації його можливостей перетворення в націю.

Найбільш характерна щодо публіцистичного струменя історична трагедія М. Костомарова «Кремуцій Корд». Публіцистичний характер твору настільки виразний, що його можна назвати політичною трагедією. За креативною силою громадянської пристрасті, яскравістю авторського концепту, характером тлумачення суспільних тенденцій, політичним викривальним пафосом, виразністю ідеології це, безперечно, – один із найсильніших творів М. Костомарова, оригінальне, унікальне явище не тільки в українській, а й світовій літературі. Автор застосовує прийом історичної та психологічної ретрансляції, прозорі політичної алегорії, коли в подіях перших десятиліть нової ери – знищення демократії та встановлення деспотії в Римській республіці – читачі виразно впізнавали сучасність, а в образі Тиберія – деспотичного російського царя. Не дивно, що опублікована драма була майже через півтора десятиліття, у час відносно нетривалої ліберальної епохи Олександра II.

Особливої виразності надає трагедії прийом глибокої автопсії, коли доля й характер головного героя, історика Кремуція Корда, нерознімно зливаються воєдино з постаттю автора трагедії. Одночасно в сюжетних ситуаціях адекватно прочитуються долі народів, приречених жити в суспільстві, де панує жорстока тиранія, прикрита фальшивим флером демократизму. Шкала фальші, мімікрії, пристосуванства, безмежна, цинічна відсутність моралі призводять до деградації суспільства. Тема деградації особистості в умовах імперського ладу, як видно з прозових творів М. Костомарова («Син», «Холоп», «Кудеяр» та ін.), була серед головних.

Публіцистичний струмінь у цій трагедії дуже яскравий. Він виявляється у виборі автором реальних подій, важливих для вияву основних суспільних характеристик, в історичній достовірності сюжетних перипетій, у знакових постатях головних героїв та адекватності ситуацій, тобто наявності реального підґрунтя. Фабула містить суспільно важливі тенденції, конфлікт – антагоністичні елементи. Вони стосуються і суспільного, і морального протисто-

яння. Це підсилює рецептивний вплив на свідомість читачів, збуджує їхню духовну активність, змушує задуматися над актуальними проблемами свого часу, що і є насамперед метою публіцистики. За допомогою історичної ретрансляції М. Костомаров у драмі «Кремуцій Корд», як і в інших творах, прикував увагу до українського питання, зокрема такого перманентно-продовженого для українського, і не тільки, поспільства, як становище інтелігенції, виніс його на всезагальний форум. Це ще одне свідчення публіцистичної заостреності його мислення, яка однаково проявляє себе у всій творчості.

Драма «Кремуцій Корд» наповнена особливою пристрасною автора, оскільки написана 1848 року під впливом особистих потрясінь: розлуки з нареченою, зламу надій і долі, викликаних арештом і ув'язненням у Петропавлівській фортеці, відомій своїми сувороми умовами. Написано її в період, коли, за висловом І. Франка, може, ніколи не було так грізно поставлене питання «бути чи не бути» українству як нації. Видана трагедія в 1862 році зі зворушливою присвятою «Незабутній А. Л. К. на згадку про 14 червня 1848 року». На глибокого характеру автопсію, в якій сублимовано головне в особистості М. Костомарова, вказує поєднання двох контрастних за характером епіграфів. Перший – рядки з «Анналів» римського історика Тацита про притягнення до відповідальності історика Кремуція Корда за нечуваним доти звинуваченням – похвалу вбивцям Цезаря як останнім справжнім римлянам. Другий епіграф глибоко інтимний – рядки про вірність коханню з поеми Адама Міцкевича «Конрад Валленрод». У сучасному перекладі Максима Рильського слова належать особі жіночого роду. В оригіналі – героєві поеми. Це зворушливі рядки про збережене в серці, як мушка в золотистому бурштині, почуття. Так поєдналося і в душі Миколи Костомарова особисте й громадське. Про це – в кульмінаційному монолозі Кремуція Корда, якій виражає сутність почувань і переконань самого М. Костомарова: *«Бідна моя Батьківчино! Що б не сталося зі мною – ніяке горе, ніяка мука не зможе подолати того жалю, який терзає моє серце, коли я думаю про твоє приниження»* [7, 320]. Зауважмо, ідеться про приниження насамперед моральне, а не соціальне. Класова боротьба, як відомо, була поза національним концептом М. Костомарова.

Трагедія «Кремуцій Корд» була написана, безперечно, під свіжим враженням від допитів у справі Кирило-Мефодіївського братства, але й у час, коли в більш спокійних умовах автор осмислив пережите, упевнився в злагоді своєї внутрішньої сутності, свого світогляду з намірами й діями Братства. Очевидно, уже розумів, що, можливо, з особистим щастям розминувся. Свідченням є не тільки гостре ідейно-тематичне спрямування твору, а й посвята «Незабвенной А. Л. К. на память 14 июня 1847». Того дня, коли приходила наречена на побачення з ним, уже ув'язненим у фортеці, зрозумів, що бачить її востаннє. Драма алюзійна, але алюзії тут дуже прозорі. Схоже, що автор, дистанціювавшись від пережитих потрясінь, здійснив глибокий аналіз і самого факту, і суспільних причин, які його спровокували, утвердився в справедливості задуму кирило-мефодіївців виступити проти самодержавної тиранії як морального і суспільного зла. Постала перед ним і проблема, яка згодом пройде червоною ниткою в публіцистиці, – роль інтелігенції в долі народу, взаємини уряду й інтелігенції – одна з особливо гострих для українства проблем і на сьогодні.

Сюжет трагедії має основою безпрецедентний історичний факт – суд римського сенату часів імператора Тиберія над істориком Кремуцієм Кордом за те, що він у науковому історичному трактаті прихильно поставився до республіканців – убивць автократа Цезаря. У п'єсі, за висловом В. Смілянської, *«дана нищівна характеристика моральної деградації суспільства, де пишним цвітом буває доносительство всіх і кожного одне на одного, культивоване лицемірним і жорстоким самовладдям»* [2, 18].

У центрі драми М. Костомарова – історична особа Кремуція Корда, римського історика часів імператора Тиберія (14–37 рр. н. е.). Серед римської знаті поширюються чутки, що вчений Кремуцій Корд написав історичне дослідження, у якому дозволив собі схвально оцінити поведінку Брута, що убив Цезаря, коли той зрадив ідеали демократії. І праця Кремуція Корда, і його незалежна поведінка викликають лють Тиберія – жорстокого двоєдушного тирана і ката. Він прагне розправитися з ученим, але офіційного закону про покару за переконання в імперії нема. Щодо Кремуція застосовуються підступи, підглядання, доноси, фальсифіковані пропозиції. Учений розуміє, що причина для страти буде знайдена, і мужньо ухвалює рішення не тікати, а залишатися, своєю поведінкою і на-

віть можливою смертю показати громадянам Риму зразок мужності і порядності. Позиція М. Костомарова, незважаючи на алію історичної віддаленості сюжету написаного ним твору, відзначається дуже великою громадянською сміливістю. Безперечно, рішення його опублікувати в 1862 році було викликане загальною активізацією діяльності колишніх братчиків та молодшого покоління української інтелігенції, наявністю українського друкованого органу – журналу «Основа», редакція якого наважилася на такий крок.

Як свідчить історик давніх часів Тацит у своїх «Анналах», ставлення Кремуція Корда до вбивства Цезаря імператор Тиберій сприйняв як особисту образу. Оскільки не було на той час закону, який би дозволив карати за слова, а не дії, – вирішено такий закон терміново прийняти. Сенат – покірний маріонетка в руках Тиберія. Сенатори-лакеї готові на будь-яке порушення демократичних заasad. Задля особистої вигоди запобігають ласки тирана. У своїх доносах вони змагаються в нищості, за що імператор їх глибоко зневажає. Уся влада в Римі тримається на сваволі тирана, лакейському прагненні йому догодити, очорнивши ближнього, донести на будь-кого і будь-що й так самому уникнути лиха. Давніх демократичних традицій Риму як не було: *«Де форум, де трибуни – охоронці слабких? ...їх замінили тепер донощики! Донощики! Ніщо не може виразити весь жах цього слова, невідомого в старому Римі. Скоро ремісники залишать свої майстерні, а купці свої лавки й почнуть терзати один одного доносами, тому що це вигідніше й легше. Донос тепер став засобом для досягнення пошестей, як раніше хоробрість і любов до вітчизни...»* [7, 300]. Так, крім іншого, затавровано донощика Петрова, обласканого урядом за підлість, уведено в ранг достоїнств.

Сам Тиберій змушений визнати, що римський народ стрімко коється вниз шляхом підлості. Але це його зовсім не бентежить, а, навпаки, приносить радість як здійснення давно задуманих планів, сатанинського наміру морального розтління Риму, нівелювання в душах усього, на тлі чого він виглядає морально гіршим, менш достойним і досконалим. Він глумиться над людьми, нацьковуючи їх одне на одного.

Цей аспект узагальнення, сублимації в індивідуальних рисах людини, хоч і правителя, всесвітнього зла, доведений автором до абсолюту, міг би виглядати неправдоподібним. Однак у досягненні

художньої виразності при змалюванні історичної епохи автору допомагає конкретика фактів, якою він володіє бездоганно. Це допомагало М. Костомарову боронитися і від окремих закидів про згущення у творі негативу, про неможливість ситуації, коли не видно й не передбачається ніякого просвітку в деспотії та суспільній деградації.

Прийомом самохарактеристики при змалюванні Тиберія М. Костомаров досягає виняткової виразності в розкритті в його особі самодержавства як суспільного лиха, як світового зла і гріха. Для нього патологічна розвага – спостерігати моральну ницість інших, відчувати себе володарем людських долі і поведінки: *«Уже в Римі мало залишається шляхетного й високого, – злорадіє цезар. – Я починаю стравлювати донощиків між собою; а коли вони перегризуться й зайдять одне одного – я відпущу віжки своєї влади, дам римлянам подихати вільніше, почну покровительствувати літературі, любові до істини для того, щоб знову з'явилися люди, а не бездумні скоти, для того, щоб знов було кого знищувати. Це – полювання...»* [7, 304].

Тиберія засудили до страти, а його твори – до спалення. Страту замінено довічним ув'язненням. Однак Кремуцій не приймає ганьби і вмирає, відмовившись від їжі. Дочка його, Марція, твори врятувала.

Спогад Тацита про Кремуція Корда послужив М. Костомарову для майже автобіографічного сюжету про власну долю, для змалювання широкої картини політичного життя в імперії, авторитарної ідеології, подвійної моралі в Російській імперії. Як і в інших художніх та публіцистичних творах, М. Костомаров використовує факти з давно минулих подій для постановки проблем сьогодення, їх актуалізації, загострення і пошуків шляхів роз'язання важливих питань, зокрема й насамперед життя українців. Сюжет драми захопливий, незважаючи на багато довгих монологів головного героя. Вони по-філософськи глибокі, продумані, містять сентенції про вічні для життя людини в суспільстві цінності: мужність, порядність, честь, громадянську відповідальність.

Сучасники розуміли дуже прозору паралель Костомаров – Кремуцій, Рим – Росія. Надто багато схожості в ситуаціях, виразних деталях характерів, манерах поведінки, навіть у змісті багатьох реплік. *«В персонажах драми легко впізнати реальних прототипів: у*

ласкаво-лицемірній мові підступного Сеяна – таку ж і з тими ж улюбленими слівцями керуючого III відділення Дубельта; в Кремуції – самого Костомарова, підданого політичним обвинуваченням за відібраний у нього рукопис про слов'янське єднання» [2, 19], – зазначає В. Смілянська. М. Костомаров показав «методику» доносів реального провокатора Петрова, а в цинічних монологах Тиберія, інквентивах придворного провокатора-поета Сартра дав яскраву характеристику багатьом своїм опонентам, які задля прихильності уряду «воювали» з ним на політичних теренах, фальшували й кривили душею, підмінювали наукові факти такими, що їх хотіли бачити сильні тогочасного світу.

Однак цінність і публіцистична оригінальність драми не тільки в прямих алюзорних зв'язках із конкретними подіями. Твір є і своєрідною політичною інквентивою, і філософським трактатом М. Костомарова про демократичне суспільство, про залежність людської моралі від суспільної організації. Трагедія «Кремуції Корд» – своєрідна сублимація поглядів автора-публіциста на широкий спектр особливо гострих проблем, від яких залежить моральне здоров'я і прогрес суспільства. Це яскраво художній вияв світоглядно-етичних, моральних переконань, наукових положень драматурга і публіциста. Це стисла модель-формула всього, про що він думав, над чим працював, про що прямо говорив сучасникам і залишив у дар-науку нащадкам. Це пронизливо-болюча, але й горда і гідна сповідь-відповідь М. Костомарова всім, хто не з позицій правди й справедливості оцінював і оцінює до сьогодні його працю, думи й устремління.

Образ Кремуція Корда – безперечне досягнення не тільки драматургії XIX століття, а й усієї української літератури. Людина чесна, мужня, що не може кривити душею і говорить правду, якою б жорстокою вона не була, Кремуцій виписаний М. Костомаровим ніби зсередини, з щирою зворушливою відвертістю, відкритою симпатією в тих ситуаціях, коли виступає речником його поглядів на честь, гідність, моральні засади особистості. Безумовно, ті думки, що їх проголошує римський історик, його безкомпромісна поведінка імпонували драматургові. Надто поважні речі вічного кшталту виписав автор в образі Кремуція Корда, взявши за модель той ідеал людини, до якого прагнув сам, задля якого йому довелося не тільки наполегливо працювати, а й особисто пережити на шляху

досягнення ідеалу «непідйомні» перешкоди, що їх чинять суспільні «вершки», здеморалізовані авторитарним характером укладу. Публіцистична злободенність позицій М. Костомарова – безсумнівна.

Відповідно до історичної правди М. Костомаров показує, що Кремуція Корда переслідують за те, що в часи жорстокого тирана Тиберія насмілився у своїх «Анналах Римської республіки» позитивно відгукнутися про Брута, а вбивцю Юлія Цезаря – Кассія назвати останнім з римлян. Історик резонно заявляє, що він нічого не зробив протизаконного, що в Римі навіть немає закону, який би осуджував людину за відтворення подій минулого. Ці ситуації, по суті, є художньою ілюстрацією полеміки М. Костомарова з тими, хто його історичні розвідки переносив у політичну площину, «виправляв» історію, а полеміку перетворював на засоби поліційних доносів. Для Костомарова-Корда неприйнятні поради наближених Цезаря «виправити історію»: *«Добре ім'я для мене дорожче за життя, а неправдою я не буду купувати для себе порятунку. Писання свого я не буду переправляти: воно написано так, що я не змію краще написати»* [7, 324].

Добре розуміючи, що чекати якоїсь справедливості в умовах жорстокого терору, який панує в Римі, нічого, Кремуцій Корд готується чесно завершити життєвий шлях. Він відпускає своїх рабів, порівну надливши їх грошима від продажу вілли, відкидає шлях втечі. Історик уважає, що осудження його, зовсім невинного, ляже ганьбою на Цезаря: *«Нехай кат звершує кару й цим знеславить ще більше пам'ять про себе. Хай накопичуються його злі діла. Чим їх буде більше, тим огиднішим він стане, тим невмолиміше паде на нього суд долі й потомства»* [7, 304]. Потрапивши до темниці, Корд і в останні дні свого життя виявляє виняткову мужність. Він відмовляється від їжі й гине голодною смертю.

Драма пройнята гнівним пафосом проти тирана і його підлих прислужників, що робило її злободенною в умовах російської дійсності середини XIX століття. Письменник зумів у конкретному факті з життя давнього Риму піднятися до філософських узагальнень багатьох моральних понять, екстраполовати їх у континуум своєї сучасності, узагальнити імперський спосіб організації суспільства і нещадно викрити його суть, розкрити непарадне обличчя всієї самодержавної системи. Змальовуючи потворну постать тирана Тиберія і всієї зграї породжених ним підлих його прислужників,

автор розкрив глибину того морального занепаду й деморалізації, у яку потрапив Рим на початку нової ери і яка неминуче виникає там, де панує сваволя і підступ.

У зображенні самодержавства як суспільного лиха, найважчого морального гріха виразно проступають ідеї Кирило-Мефодіївського товариства, ремінісценсії з «Книг биття українського народу». Це ще раз підкреслює послідовність переконань М. Костомарова, оскільки драма написана після покарання, також жорстокого і несправедливого. Схоже, що в ній драматург вирішив сказати остаточну правду про період, коли діяло братство, про суспільні причини, які інспірували його появу, зрозуміти моральні, громадянські погляди «братчиків», художньо виразно змалювати громадянські устремління і засади, на яких має бути перебудоване наскрізь прогниле сучасне їм суспільство. Як відомо, сказати про це прямо кирило-мефодіївці не мали можливості.

Твір М. Костомарова «Кремуцій Корд», за спостереженням одного з найперших рецензентів – М. Салтикова-Щедріна, є виконаним у драматичній формі історичним дослідженням. Кожна з трьох дій драми має характерну назву: «Донощики», «Тиран», «Історик», у яких всебічно розкриваються порушені у творі громадянські й морально-етичні проблеми. Автор, здається, зовсім не дбав про сценічне втілення твору: його персонажі часто висловлюють довгі тиради, у яких з'ясовуються їхні погляди на певні явища життя.

Порушення важливих актуальних питань, одверте тираноборче спрямування, захист прав людини – це ті прикмети драми, що привернули до неї увагу передової громадськості не тільки в Росії. П'єсу вже в 70-х роках перекладає визначний болгарський поет Христо Ботев.

Як бачимо, більш уважний погляд на драматургію Миколи Костомарова дає змогу істотно переоцінити її в ідейно-художньому плані, як і загалом його внесок у розвиток цього жанру в українській літературі XIX століття.

Література

1. Пінчук Ю. А. Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової / Ю. А. Пінчук. – К. : Вища шк., 1995. – 139 с.

2. Смілянська В. Л. Літературна творчість Миколи Костомарова / В. Л. Смілянська // Костомаров М. І. Твори в двох томах / М. І. Костомаров. – К. : Дніпро, 1990. – С. 5–37.

3. *Шевчук В. О.* Муза Миколи Костомарова / В. О. Шевчук // Дорога в тисячу років: Роздуми, статті, есе / В. О. Шевчук. – К. : Рад. письменник, 1990. – С. 262–269.

4. *Костомаров Н. И.* Автобіографія / Н. И. Костомаров // Исторические произведения. Автобіографія / Н. И. Костомаров. – К. : Дніпро, 1992. – С. 425–551.

5. *Грушевский А.* Из харьковских лет Н. Костомарова / А. Грушевский. – Спб. : Сенатская типографія, 1908. – 23 с.

6. *Костомаров Н. И.* Украинские сцены из 1649 года / Н. И. Костомаров // Твори в двух томах / М. І. Костомаров. – К. : Дніпро, 1980. – Т. 2. – С. 275–290.

7. *Костомаров М. І.* Кремуцій Корд / М. І. Костомаров // Твори в двух томах / М. І. Костомаров. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 1. – С. 291–330.

Вправи, запитання й завдання для роботи на практичних та семінарських заняттях

1. Підготувати усний реферат на тему: «Жанри сучасної класичної публіцистики її відмінність від фрагментарної».
2. Обговорити реферати на практичному (семінарському) занятті у форматі дискусії.
3. Написати два власних публіцистичних твори про одну й ту саму подію, на одну спільну тему. Один у формі гумористичного оповідання, інший – інформаційної замітки. Обговорити різницю в прийомах трактування, використання лексичних та синтаксичних засобів тощо.
4. Написати прес-реліз цього навчального посібника, звернути увагу на актуальність творчості М. Костомарова.
5. У робочих групах по чотири особи обговорити прес-релізи. Колективне групове творення й оприлюднення прес-релізів.
6. Усне обговорення теми: «Національний концепт у публіцистиці М. Костомарова».
7. Дослідити прояви в публіцистичній творчості М. Костомарова полемічної активності публіциста.

13. Освіта і наука як фактор прогресу в спадщині публіциста

Питання змісту освіти та її характеру завжди перебувають у центрі уваги суспільства, зокрема передових його представників – письменників, громадських діячів, педагогів. Час від часу вони

дискутуються, коли в суспільстві формуються і визрівають нові ідеї, змінюється характер стосунків, визначаються принципові вектори розвитку. Характер ідейних шукань, зміст поглядів їх виразників є надбанням вітчизняної філософії, загалом усієї національної думки, і становить цінність для наступних епох. Особливо це стосується спадщини тих, хто послідовно стояв на позиціях, які визначалися патріотичними почуттями, прагненням відстоювати право українського народу на самобутність, розвиток своєї мови, культури, право на власну державу.

До цієї когорти належить Микола Іванович Костомаров – учений, публіцист, блискучий полеміст, зачинатель багатьох жанрів у публіцистиці, речник найгостріших для українства суспільних проблем. З повним правом можна сказати, що його спадщина – фундамент усіх провідних суспільних та естетичних вітчизняних ідей. Він їх формував у наукових працях, пропагував у педагогічній діяльності, гаряче відстоював у полемічних публіцистичних статтях, естетично увиразнював у поезії і прозі.

Не випадково кожна з його статей, навіть наукових, викликала негайно гостру полеміку. Автора постійно звинувачували в українофільстві, прагненні підірвати основи російської імперської єдності. Він же у відповідь переводив полеміку в русло наукової доказовості фактів. А історично і суспільно доведені факти про самобутність українського народу, моральну красу, естетично високу вартість слова, потребу мати рідномовну освіту, розвивати власну літературу були не на користь його опонентам. Без освіченості народу таких можливостей М. Костомаров не бачив.

У національному концепті М. Костомарова проблема освіченості народу, разом з усвідомленням ним іманентно притаманного йому органічного комплексу уявлень, звичаїв, мови, культури, посідає одне з чільних місць. Освіта народу, на його думку, повинна стати центром уваги всіх форм суспільної свідомості, державної й громадської діяльності. Освіченість народу – *«головний аргумент у боротьбі пригноблених націй за самостійне існування»* [1, 21], – наголошує М. Т. Яценко, аналізуючи публіцистику Костомарова. Погляди М. Костомарова на освіту реалізувалися в час викладання в Рівненській гімназії, Київському університеті св. Володимира, згодом, у 60-х роках, – Петербурзькому. Студенти любили знаючого і справедливого професора, закоханого в історію України, автора

власної концепції трактування історичних фактів і подій. М. Костомаров, усупереч офіційній тенденції з її глорифікацією князів, державців, вождів, правителів, вважав історію насамперед історією життя, побуту простого народу, його ідейних шукань, ролі в битвах і суспільних заворушеннях. Саме інтереси народу в кожній з історичних подій, безпосередня його участь у них, вважав М. Костомаров, визначали їх зміст, сутність і наслідки.

Свої наукові та освітні погляди поширював і утверджував власною практикою педагог Микола Костомаров зокрема й під час читання публічних лекцій, які збирали величезну кількість слухачів. Про інтерес до його викладів свідчить те, що трапити на них було непросто, хоча ціна квитків, за спогадами Катерини Юнге-Толстої, часом сягала кількох сотень карбованців. Турбуючись про освіту простолюду, М. Костомаров продовжив задум Тараса Шевченка написати доступні книжки українською мовою. Як активний громадський діяч він зібрав з цією метою серед патріотично налаштованого поспільства понад чотири тисячі карбованців – суму для того часу немалу. Сприяв цьому, звичайно, його моральний авторитет і слава видатного вченого. Він склав програму освіти простолюду, яка б реалізувалася в доступних книгах і підручниках, мав намір організувати їх написання, залучивши до цього ентузіастів із числа кваліфікованих учених. Його праця зі збору коштів на видання книжок, написаних рідною мовою для українського народу, стала причиною доносу сумнозвісного В. Юзефовича, була піддана осуду й заборонена урядом.

Діяльність Миколи Костомарова як педагога висвітлена недостатньо. Дещо відомо про його викладання в університетах із його «Автобіографії». Спогади про Костомарова-педагога залишив його учень Г. Вашкевич. Цікаві факти з життя М. Костомарова наводить Віктор Петров у романі «Аліна і Костомаров». Однак на його характеристиках ученого і педагога позначається іноді схильність письменника до гротеску, «розігрувань», епатажу читача й ін. Якщо врахувати, що і сам М. Костомаров мав славу дивака через неординарність поведінки, незвичність суджень, то Віктор Петров у романі «Аліна і Костомаров» мав «вдячний матеріал» для зацікавлення читача і вміло його використав як письменник, але й достатньо спотворив поняття про нього як людину, вченого й педагога. Тому

однозначно сприймати М. Костомарова ідентичним до романного героя, звичайно, не можна. Дещо довідуємося зі спогадів про М. Костомарова близьких йому людей, Зокрема Юрій Пічук написав нариси за спогадами Н. Білозерської, К. Юнге (Толстої) та Аліни Костомарової (Кисіль) (2005) [2].

Співпраця Миколи Костомарова з освітніми закладами і його шлях педагога склалися не просто саме через неординарність його суджень і поведінки, власний погляд на освіту і педагогіку, безкомпромісність, через те, що в науці прокладав учений власну дорогу для принципово нових методологій у дослідженні історії життя народу і його морального досвіду, утвердження національної самобутності народу, права на самодостатність як головної умови його існування.

Саме через це в сорокових роках було відхилено вченими-ортодоксами пропозицію про обрання М. Костомарова на кафедру історії Харківського університету. Підставою послужило те, що він, як якийсь «блаженний», ходить по хатах і корчмах, розмовляє на рівних із простолюдом, платить гроші за спілкування, записує народні пісні, казки та інші «дурниці». Це суперечило тогочасним уявленням про поведінку професора. Однак саме так, через споглядання життя народу, вивчення його художнього мислення та поглядів на минуле на самому початку наукового шляху історика була започаткована М. Костомаровим принципово цілком нова, потужна історична школа. Новаторською в розвитку історичної науки й до сьогодні актуальною була думка М. Костомарова про те, що історика повинна цікавити не тільки давнина, а й сучасні реалії життя простолюду, особливо молоді. Їх треба вивчати скрізь, насамперед «на перехрестках» та «на пирушках».

Абсолютно новим у науковій методології М. Костомарова було споглядання подій та їх висвітлення в тривимірній площині: науки, публіцистики та белетристики. Дослідження архівів, судових актів, літописів давало для цього безліч розмаїтих фактів, навіть сюжетів із готовою розв'язкою. Залишалося тільки наповнити їх перипетіями, які б увиразнили події, підкреслили основне крізь призму авторської позиції. Найважливіше, вважав він, щоб ці елементи відповідали духові епохи, передавали її головні ознаки.

Представники офіційної науки, «військово-адміністративної» історії, заснованої на глорифікації видатних постатей, не сприйняли і не визнали новаторської методології, а сам М. Костомаров отри-

мав наличник історика-белетриста. Попри негативний відтінок, який вони закладали в розуміння цього титулу, у ньому вже тоді прозвучала оцінка своєрідності багатого й оригінального феномену М. І. Костомарова, де поєдналися наука, публіцистика й белетристика – мистецька обдарованість із любов'ю до точних наукових дефініцій, повагою до історичного факту, правдивістю й винятковою сумлінністю в його оцінках.

Київський період Костомарова-педагога найбільш цікавий, однак недостатньо повно розкритий у його «Автобіографії». Це був час участі в Кирило-Мефодіївському братстві. Навіть у зрілому віці М. Костомаров не любив чи остерігався малювати конкретику цих подій. Тому тогочасна педагогічна діяльність і освітні погляди також не знайшли належного висвітлення. Відомо, що Костомаров обіймає кафедру вже сформованим педагогом, після роботи в Рівненській гімназії і тривалих науково-історичних студій.

Становлення педагогічних поглядів М. І. Костомарова відбувалося ще в студентські роки в Харківському університеті, куди вступив він зовсім юним, 1835 року, на 16-му році життя. Його погляди на освіту опосередковано відображені в пізніших оцінках ним викладачів, студентів, ставлення до науки і навчання власного та тих, хто його оточував. Період цей прийнято називати «харківським». Значення його в житті М. Костомарова дуже велике, оскільки відбувалося тоді становлення його особистості, визначалося багато у світогляді, подальшому виборі життєвого і наукового шляху, мети, чину і способів їх досягнення.

Усе це повно і яскраво висвітлив письменник і вчений також у «Автобіографії», яку написав уже в поважному віці. Однак описані події, відчуття й переживання автора постають достовірно і яскраво. Постаті людей, з якими зустрічався і які вплинули на нього, зображені чітко, виразно, з багатьма правдивими деталями, які зберегла його дивовижна пам'ять. «Автобіографія» М. Костомарова як документ епохи, духовна характеристика особистості публіциста, як мемуарно-біографічний артефакт у його жанрово-естетичних ознаках не піддавалася науковому дослідженню, незважаючи на те, що опублікована була ще в 1885 році в «Литературном наследии» (Русская мысль. – 1885. – V). Перевидана «Автобіографія» у 1990 році [3]. Її обширний текст – джерело для дослідників творчості митця і вченого. У ньому поєднане все найкраще від художнього та

публіцистичного стилю письменника: правдивість подій, точність мислення, осмислення фактів, взаємини із широким колом видатних особистостей, їх оцінка видатним ученим-мислителем, усвідомлення свого чину та місця в тривалому за часом суспільному процесі.

Становлення освітніх, педагогічних ідей та наукових поглядів відбувалося, за рядками «Автобіографії», через спостереження за діяльністю професорів, їх спілкування зі студентами та між собою, в побуті та звичках, особистісних якостях. Костомаров аналізує й рівень майстерності педагогів, особливості лекцій, способи подачі матеріалу та рівень його розуміння і тлумачення. Розповіді автора про слухачів університету, їхню поведінку, ставлення до навчання і вибору життєвого шляху не втратили актуальності й сьогодні, могли б стати вдячним матеріалом для виховання сучасного студентства. Особливо це стосується прикладу власного ставлення М. Костомарова до навчання, здобування знань, раннього усвідомлення життєвої мети і способів її досягнення.

Те, як яскраво малює М. Костомаров події, людей, типів, тогочасні обставини в університетах, свідчить, що вже тоді виник у нього і ніколи не згасав інтерес до педагогічної діяльності, що вже з раннього віку він готував себе до неї. «Автобіографія» засвідчує й те, що зовсім юний М. Костомаров розумів суть педагогічної діяльності значно ширше, ніж викладання наук студентам. Він підсвідомо готувався стати і став учителем у найширшому розумінні цього слова – для всього народу, який полюбив душею й серцем, задля якого зазнав переслідувань, пішов на муки заслання і до останку посвятив життєві сили, але якому витворив основи історико-політичної ідеології.

Боляче сприймав закиди недругів і друзів про те, що він, росіянин, не здатний збагнути душу і потреби українців, боліли кпини з його ще не зовсім на початках виробленої мови. Скаржився, наприклад, Ізмаїлу Срезневському, що Амвросій

Метлинський *«так зараз і закепче, на те він козак і батько його козак, і діди його козаки, весь рід його козаки українські, а я бідний неофіт, перехрещенець, перевертень, і тим тільки мені можна простити, що хоч може я і не вмю гаразд переродиться, так кохання в мене щире і серце за Вкраїну б'ється більше, ніж у якого справжнього южноруса»* [4, 10].

Найбільш докладно період становлення світогляду М. Костомарова висвітлив О. С. Грушевський, брат Михайла Грушевського, у розвідці «Из харьковских лет Н. И. Костомарова», опублікованій у «Журнале Министерства Народного Просвещения» за 1908 рік (с. 1–65). Стаття написана на основі «Автобіографії» та тлумачення в ній саме тих рядків, де розповідає М. Костомаров про навчання в Харківському університеті, дає характеристики оточенню. А. Грушевський підтверджує достеменність описаних М. Костомаровим подій, опираючись на пізніші праці, зокрема академіка Д. Багалія «Опыт истории Харьковского университета» (Т. 11. – 1815–1835) та проф. Харківського університету В. П. Бузескула, який досліджував педагогічну спадщину М. М. Луніна. За твердженням самого М. Костомарова, власне професор Лунін своїми знаннями, характером тлумачень, способом викладу захоплював його найбільше і врешті вплинув на рішення стати істориком.

Про стан університетських кафедр у 1835 і подальших роках М. Костомаров відгукувався дещо скептично. Причиною недоліків називає почасти бездарність, почасти лінівство деяких осіб із числа професорського складу. За його живим описом викладачів чітко спостерігаються тогочасні уявлення, а згодом і цілком сформовані погляди М. Костомарова на те, яким повинен бути викладач. Потім власною практикою підтвердить він ті свої ранні, але дуже зрілі висновки і спостереження.

Найбільше цінував у викладачів ґрунтовні знання. Підтвердив пошану до цієї ознаки власним прикладом, ставши одним із найбільших авторитетів у галузі історії і того часу, і сьогодення. Професійний і науковий рівень, постійне самовдосконалення також цінував дуже високо і доказав згодом власною, на межі неможливого, подвижницькою працею. Згадує, наприклад, професора Кронеберга як дуже талановитого, але водночас ледачого, а тому не достойного поваги [5, 445]. Точність викладу, наукову сумлінність вважав М. Костомаров обов'язковою рисою викладача. Не сприймав також

тих, хто перетворював лекції на розваги для дешевого авторитету в студентів, займався псевдолібералізмом, за яким крилася неповага до аудиторії. На лекції професора Паки де Совіні, – згадує М. Костомаров, – ходили студенти задля потіхи і розваг. Викладач розважав студентів, розповідав анекдоти в особах, влаштовував видовища, відверто висміював Україну і її народ. Мовою викладу не володів, вивищував Францію над світом, водночас не знав її тогочасної культури й літератури.

Дуже високо ставив М. Костомаров у педагога дар розповіді, майстерність викладу. Його основою вважав досконале володіння мовним багатством, образну уяву. Викладача німецької Мауера критикував М. Костомаров за повне незнання мови, а тому нездатність будь-чого навчити. Були й випадкові люди серед викладачів, наприклад Чанов – у минулому «частный пристав». Поведінка його як педагога визначалася змістом і характером попередньої діяльності. Критикував М. Костомаров таке негативне явище, як недбале ставлення деяких педагогів до своїх обов'язків, призначення на посади не педагогів, а державних службовців чи родовитих впливових, але випадкових людей. Через це виник безпрецедентний випадок, коли більше як півсеместра навчалася сто студентів, не підтверджених у цьому званні попечителем університету Філатьевим. У перші місяці навчального року його перевели на іншу посаду, і він забув написати відповідний наказ. У числі цих студентів був і М. Костомаров. За тогочасним статутом не мав права навіть слухати лекцій, а не те що складати перехідні екзамени. Змушений був в очікуванні призначення нового попечителя відбувати з весни і протягом літа вимушені вакації в селі у матері. Аж склавши восени іспити, були студенти переведені на другий курс. Новим попечителем став граф Головкін, старець вісімдесяти років. Усе життя він провів за кордоном і майже не розмовляв російською. Не поважав М. Костомаров самозакоханості деяких педагогів, пустого чванства, пихи, гонору. Це він спостерігав, зокрема, в П. А. Гулака-Артемовського, в оселі якого деякий час квартирував, прилаштований дбайливою мамою Тетяною Петрівною, яка подбала про належне оточення й побут для свого сина.

Колишній поет-романтик, автор знаменитої байки «Пан та Собака», на той час уже став професором. Тримався з підкресленим аристократизмом, поклонявся перед «польщиною», цурався «гріхів молодості», за які вважав свої писання українською мовою. Згодом М. Костомаров дасть з приводу цього точну оцінку, назвавши саме ці писання, а не його інші діяння, славою письменника. Саме ж квартирування студентів у професорів, яке було тоді звичним явищем і до якого вдавалися викладачі задля поповнення сімейного бюджету продуктами і грошми, вважав майбутній професор явищем майже ганебним. Згодом у його оселі студенти будуть почувати себе вільно і невимушено, але належну дистанцію в стосунках професор М. Костомаров зберігав завжди, хоч мав на утриманні хвору матір, жив після втрати педагогічної роботи тільки з гонорарів і ощадно ставився до бюджету родини.

З особливою повагою ставився М. Костомаров до професора М. Луніна, для котрого педагогічна діяльність становила смисл і мету життя. Лунін став зразком для М. Костомарова не тільки завдяки блискучим знанням, а й умінню тлумачити предмет з позицій прогресивних, які досягнув, навчаючись у Дерптському університеті, в Німеччині та інших європейських країнах. Отже, сформованість світоглядних позицій педагогів поважав уже студентом нарівні зі знаннями. Моральний авторитет Луніна вбачав М. Костомаров у відсутності заземлених, побутових зацікавлень, у самовідданості, глибокій науковій обізнаності й постійному професійному вдосконаленні. М. Лунін, за спогадом М. Костомарова, – *«один із найкращих викладачів загальної історії, котрі будь-коли з'являлися в наших університетах... Лекції цього професора справили на мене величезний вплив і зробили в моєму духовному житті рішучий поворот: я полюбив історію більше над усе і з пристрасстю віддався читанню та вивченню історичних книг»* [5, 442].

Педагогічні погляди М. Костомарова, як бачимо, актуальні, не втратили значення, а набувають цінності в умовах становлення і перспектив сучасної освіти. Особливо цінним є те, що вони були послідовними, не змінювалися впродовж десятиліть, а підтверджувалися всією поведінкою, кожним днем педагогічної діяльності Миколи Костомарова.

Ще більш актуальними є оцінки М. Костомаровим студентсько-го життя, оточення, середовища, змалювання ним різних типів сту-

дентів, їх поглядів, ставлення до навчання, бачення життєвих перспектив, результатів навчання тощо. Тодішніх студентів М. Костомаров поділяв умовно за нахилами і розвитком на декілька груп. Насамперед це синки багатих родичів, здебільшого шалапути і модники. Вони часто квартирували в професорів. Метою таких студентів були не знання, а «папірець», диплом, який можна було ціною навіть недостойних засобів одержати без особливих зусиль. Викладачі були поблажливими до «пансіонерів» своїх колег, бо й самі таких мали і намагалися їм створити протекцію, адже матеріально залежали від їхніх батьків. Через три роки бездіяльності *«батьків чи матусин синок одержував учений ступінь, що давало право на класний чин, і потім від їжджав у батьківську берлогу та клопотався для себе про яку-небудь номінальну посаду, наприклад, почесного наглядача училищ чи депутата в дворянському зібранні або що-небудь подібне, чим, як відомо, була багата наша Русь-матінка; часом же вступав на військову службу, ставав ад'ютантом у якогось генерала, а прослуживши трохи, відбував у свій маєток»* [5, 443].

Інша група – студенти, які справді прагнули потрапити на державну службу, а тому навчалися більш-менш старанно, але без любові та інтересу до наук. Усі вони здебільшого прагнули в Петербург. Харківський університет поставляв основний контингент усяким канцеляріям і конторам. Були групи студентів з невиразним обличчям, що, хоч і були незможними, не мали змоги квартирувати в професорів, але й не виявляли себе ні в чому, вчилися абияк, від випадку до випадку, тому від випадковостей залежали і їхні оцінки, і доля. Часто гуляли, по кілька років перебували на одному курсі, скаржачись на несправедливість професорів та на власну незavidну долю.

Були й такі, хто навчався з величезним інтересом і любов'ю. Їх називає М. Костомаров «інтелігенцією університету». Такі здебільшого ставали вчителями гімназій чи клопоталися про наукову роботу. Кумиром молодого М. Костомарова був старший від нього на п'ять років Ізмаїл Срезневський, син професора Харківського університету. Вступивши до університету в чотирнадцять років, у шістнадцять уже писав серйозні наукові дослідження, а в сімнадцять захистив дисертацію зі статистики. З «Автобіографії» видно, що М. Костомаров належав саме до студентів, які ставилися дуже

серйозно до навчання, любили працю і віддавали їй усі сили. «Любов до занять у мене була настільки сильна, – пише він, – що я постійно сидів за книгами, не мав у місті знайомих і товаришів своїх приймав дуже рідко» [5, 444]. Унаслідок перевтоми він захворів на віспу, мало не помер, майже втратив зір. Його навіть викреслили зі списку студентів, бо хтось пустив чутку про смерть М. Костомарова. До того ж довелося перекладати екзамен з богослов'я, бо «відмінно» мали тільки ті, хто попередньо знаходив спосіб «подякувати» викладачеві. Оцінка «добре» не давала права на ступінь «кандидата за отличие». Плати за помешкання Гулак-Артемівський, у якого квартирував тоді Микола Іванович, з нього не брав. Замість неї доводилося навчати історії синів професора. Це лягало додатковим тягарем на юнака, але й гартувало працездатність, змушувало поглиблювати власні знання, виробляло засади педагогічних навичок.

Навіть побіжний огляд обставин навчання М. Костомарова дає змогу судити, як наполегливо долав він перешкоди на шляху до знань, як турбувався про те, щоб здобути можливість далі займатися наукою, педагогічною роботою. Одночасно в цій праці формувалися його світоглядні переконання, зокрема й педагогічні погляди та ідеї. Він їх вистраждав і пережив, долаючи важкі обставини. Якщо професор М. М. Лунін вплинув на вибір наукових зацікавлень, то в гуртку Ізмаїла Срезневського визріла любов М. Костомарова до слова, народної поезії, її витончених досконалих форм, морально-етичного багатства змісту. У листі до С. Шевирьова від 25 серпня 1839 року він писав, що на його душу завдяки українським пісням *«нашло само собою ясновидение прошедшего»*. До цього часу не надавалося значення цим словам: поширене серед сучасників матеріалістичне мислення не дозволяє сприйняття того, що виходить за рамки усталених стереотипів. Однак глибше ознайомлення з науковими писаннями М. Костомарова про фольклор, про етнопсихологію українства свідчить: самим провидінням йому було дано зрозуміти іманентну силу першослова як основи світогляду, рушійної сили людських діянь, зрештою і як засобу впливу, зокрема педагогічного, виховного. Це ставлення до слова визначило багато в житті Миколи Костомарова: сформувало як ідеолога української ідеї, в основу якої ставив серед інших чинників саме рідне слово. Зрештою завдяки глибині змісту і поетичній красі народного

слова витворив він уже на початку досліджень і власну новітню наукову концепцію історії.

Нелегко давалося М. Костомарову оволодіння словом. *«Мої знання малоросійської мови були настільки слабкими, – писав він, – що я не міг зрозуміти «Салдацького портрета» Грицька Основ'яненка і відчував досаду, що не було словника»* [5, 447]. Можливо, тому він заповів чотири тисячі карбованців на премію свого імені для того, хто такий словник укладе. Сам же вчився мови в простолюдю. Чудувалися люди з дивного пана по шинках, заїздах, де прислухався він до мови людей, кпили часом злостиво однодумці. Так, у листі до Миколи Гулака етнограф Опанас Маркович розповідав, що його дратує мова М. Костомарова, у якій переважає, замість простоти, до якої той прагне, *«грубість і несмачність»*.

Українська мова відкрила в душі молодого науковця духовні та естетичні джерела, прагнення творчості, зробила письменником, віддячивши за любов і терпіння. Його художні писання вражають багатством і обширом історичної конкретики, а наукові та полемічні – логікою, доказовістю, переконливою аргументацією, оригінальністю естетики, витонченістю іронії та нищівним сарказмом. Мав особливий авторитет і тому, що від народної творчості, як учений, узяв безкомпромісну правдивість оцінок історичних фактів з позицій гуманності, моральності, захисту українства.

Як професор-педагог Микола Костомаров володів такою цінною рисою як поєднання знань із власними переконаннями, своїм розумінням пізнання і бачення світу в цілому – науковому, фізичному й духовному. Це незабаром стало основою його національного концепту. Тому саме він став ідеологом кирило-мефодіївців, розробив засади діяльності братства, основні з яких – віра в моральні сили народу України та її велику будучність у майбутній світовій спільноті вільних і рівноправних народів.

Із особливою силою характер Костомарова-педагога розкрився в період роботи в Петербурзькому університеті після тривалого заслання в Саратові. Сформоване і загартоване в полеміці й дискусіях прогресивне науково-філософське мислення, національні симпатії й переконання, освітні засади й педагогічні погляди, досконале знання історії, розуміння минулого, перспектив і сучасних тенденцій, чітко виражені світоглядні орієнтири – усе гармонійно поєднувалося в діяльності професора Костомарова, збирало в його аудиторію широке

коло слухачів. Сприяв популярності також ореол мученика за ідею – роки, проведені ним у Петропавлівській фортеці.

Колишній учень М. Костомарова Г. Вашкевич залишив про свого вчителя спогади. Хоч фрагментарні, побіжні, вони, однак, достатньо яскраво малюють нам педагога і людину, спростовують багато перекручень і неточностей в оцінках і тлумаченнях його поведінки. Багато з них досі не спростовані. Поширення набули надто неправильні уявлення про те, що спонукало М. Костомарова піти з посади професора й залишити без певних засобів прожиття себе й стареньку матір. І сучасники, і нащадки поспішили пояснити це як переоцінку М. Костомаровим своїх прогресивних поглядів, зраду їх і перехід у рамки законопослушної, толерантної щодо уряду консервативної поведінки. Зрозуміло, трактувалось це кардинальними змінами у світогляді письменника, відходом від ідеалів.

Уважніший погляд на події дає змогу спростувати поверхові висновки. М. Костомаров подав у відставку за кілька годин до того, як посильний від уряду подав у Міністерство освіти відповідний указ про звільнення професора. Уряд вибрав для цього відповідну ситуацію. Одночасно було підготовлене урядове рішення про закриття Петербурзького університету як розсадника шкідливих і навіть небезпечних для уряду тенденцій. Треба зважити на тогочасний суспільний та ідеолого-освітній контекст з нових принципово позицій щодо характеру поширення серед поспільності загального заворушення, за словами П. Куліша, «неясного гулу», викликаного модою на участь у суспільних акціях, посиленням заперечливих щодо суспільного укладу акцій, що переходив у нігілізм. Особливе поширення здобув він у середовищі студентської молоді. Праця, навчання підмінялися псевдоактивністю в середовищі особливо активних adeptів суспільних переворотів, поборників уявної соціальної справедливості. Це й призводило до формування у світогляді деяких студентів нігілізму, потім й атеїзму, в основі яких і причиною яких, вважав М. Костомаров, був низький рівень знань, недостатня освіченість. У статті «Тисячоліття» М. Костомаров зазначав, що суспільство наповнене гудінням неясних ідей. Модним було проголошувати передові гасла, часто не розуміючи їх суті, бути нігілістом чи уявляти себе таким. Це відбувалось в контексті загальної експансії соціалістичних ідей, яка набувала все більшого розмаху і соціальної мімікрії, особливо серед молоді, на ґрунті псев-

доентузіазму, молодечого запалу, енергії, пошуків самовираження та самоутвердження. Найчастіше за цим крилося небажання системно працювати, намагання дурити себе ілюзіями діяння для вдоволення честолюбства і егоїзму.

М. Костомаров добре це розумів. Людині для громадської роботи, самовираження потрібні насамперед знання, працьовитість, компетентність, інакше її праця, потуги бути корисним суспільству завдадуть лише шкоди. Розумів також учений і педагог, що властиве молоді бажання утвердження, діяльності легко може бути використане політичними силами. Саме тому він обстоював у своїх поглядах на освіту сувору вимогливість щодо основного для студентів – їх навчання, засвоєння освітніх і культурних знань, досягнень і надбань попередніх поколінь. Це не всім студентам подобалося. За тогочасною модою частина з них публічно висловила незгоду з професором, вимагаючи, щоб і він підтримував їхню позицію. З цим пов'язана чи не найбільш сумна сторінка біографії Миколи Костомарова – відмова від посади професора і педагогічної діяльності загалом.

Супроводжувалася ця подія, як і все, що стосувалося життя і роботи М. Костомарова, публічним резонансом, дискусіями, доносами та інсинуаціями. Звинувачували його люди некомпетентні. Це змушувало М. Костомарова до численних спростувань і пояснень у пресі.

Література

1. *Яценко М. Т.* М. І. Костомаров – фольклорист і літературознавець / М. Т. Яценко // Костомаров М. І. Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства / М. І. Костомаров. – К. : Либідь, 1994. – С. 3–43.

2. *Пінчук Ю.* Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історичні нариси з додатком спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій / Ю.Пінчук. – К. : Вища шк., 2005. – 140 с.

3. *Костомаров М. І.* Мое украинофильство в «Кудеяре» / М. І. Костомаров // Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики і літературознавства / М. І. Костомаров; упор. і прим. О. П. Бетко. – К. : Либідь, 1994. – С. 326–331.

4. *Грушевский А. С.* Из харьковских лет Н. И. Костомарова / А. С. Грушевский. – СПб. : Сенатская типография, 1908. – 65 с.

5. *Костомаров Н. И.* Автобиография / Н. И. Костомаров // Исторические произведения. Автобиография / Н. И. Костомаров; сост. и автор историко-биограф. очерка В. Замлинский. – 2-е изд. – К. : КДУ, 1990. – С. 425–550.

Вправи, запитання й завдання для роботи на практичних та семінарських заняттях

1. Бесіда про стилістичні особливості публіцистики М. Костомарова.
2. Усний роздум про можливий зміст і характер публіцистики М. Костомарова за умов сьогодення (аналіз, припущення, мотивація) – написати в жанрі інформаційно-аналітичної статті за обсягом не більше восьми тисяч символів.
3. Дискусія на тему: «Виклики часу та погляди М. Костомарова-публіциста».
4. Бесіда на тему: «Особливості праці публіциста, вплив світогляду автора та суспільних настроїв на вибір і оцінку ситуацій, характер публіцистичного твору тощо».
5. Реферат на тему: «Засоби й прийоми іронії в публіцистиці». Використати творчість М. Костомарова.
6. Усний виступ на тему: «Становлення Костомарова як публіциста в контексті тогочасних суспільно-політичних подій».

14. Вчитися глибоко й по-справжньому. Дискусія на тему: «Як треба вчитися молоді»

Велика популярність і активна творча, педагогічна та публіцистична діяльність Костомарова в 1859–1863 роках збігаються з посиленням реакції царського уряду, пов'язаним з активізацією польського національного руху. Усе дотичне до суспільної активності, особливо проукраїнської діяльності, потрактовувалося як антидержавні дії, зокрема наміри сепаратизму, а тому ставало об'єктом пильної уваги царського режиму. Наступ реакції торкнувся студентських та викладацьких університетських кіл, і це спровокувало студентські заворушення.

У 1862 році в Петербурзі вийшла у світ п'єса Костомарова «Кремуцій Корд», якою захоплювалася прогресивно налаштована молодь, проводячи аналогії між епохою деспотизму Тиберія і сучасністю під владою режиму російського самодержавства. Поява

п'єси супроводжувалася суспільним резонансом і завдяки тому, що з'явилася низка рецензій з позитивною оцінкою п'єси. У тому числі виступив у «Современнике» на початку 1863 року М. Салтиков-Щедрін. Це ще посилило пієтизм молоді до Костомарова, оскільки в драмі, розуміли всі, саме автор постав у духовній красі Кремуція.

Захоплення молоді Костомаровим та вільнодумними викладачами спричинило доноси цареві на нього та інших професорів. На одному з них про характер лекцій ученого Олександр II поставив свою резолюцію: *«Загальний напрямок страшний, бо він прямо веде до революції, після цього нічого дивуватися, якщо вся молодь у нас насичується подібними думками. Найбільшійший нагляд за цими професорами необхідний»*¹.

Наслідок від цієї резолюції імператора не забарився. Інцидент 8 березня на лекції вченого та поведінка під час нього Миколи Костомарова були тільки приводом до того, щоб позбутися вільнолюбного і пристрасно захопленого історією та українським питанням професора. М. Костомаров і без конфлікту зі студентами змушений був би так чи інакше піти у відставку, оскільки урядовим колам конче потрібно було відірвати провідного ідеолога українофільства Костомарова від молоді і викладання, відставка була б спровокована так чи інакше. Адже після того як Костомаров подав у відставку, зовсім нічого не було зроблено, щоб повернути до викладання талановитого вченого і педагога, вини котрого в екстремальній поведінці студентів, як побачимо далі, якраз не було зовсім. Добровільна відставка була, по суті, політичною розправою над Костомаровим.

Оскільки в долі Костомарова інцидент 8 березня був важливим, неупереджене його висвітлення розкриває нові грані характеру і діяльності вченого й публіциста. До того ж тут дуже яскраво проявилися погляди Костомарова-педагога на політику й освіту, на участь молоді в політичних акціях, загалом її суспільну поведінку в умовах соціального напруження і політичних протистоянь. Проявляються в інциденті також нові сучасні підходи в осмисленні ролі російської інтелігенції (прогресивної й шовіністично, продержавницьки налаштованої) в соціально-політичних рухах XIX століття,

¹ Цит за: Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. – К., Х., 1930.

наслідки яких мали в долі українського народу тривалі різновекторні, частіше негативні проєкції.

Про важливість цього епізоду говорить і той факт, що йому приділялося достатньо уваги дослідниками радянського часу і зроблено було все, щоб поведінку Костомарова стлумачити як ре-негатську, пристосуванську, навіть реакційну, позначену насамперед споживацькими інтересами і відходом від прогресивних у минулому поглядів. Нижче з'ясуємо помилковість чи навмисну надуманість таких тлумачень та сутність поглядів і поведінки Костомарова в їх проєкції на проблему участі сучасної молоді в публічних протестних акціях.

Як відомо, продовжив після Рівненської гімназії Микола Костомаров свою викладацьку педагогічну діяльність як професор у Київському університеті, де працював недовго, оскільки за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві був заарештований і десять років провів у Саратові на засланні. Після призначення згодом Костомарова професором на кафедру російської історії Петербурзького університету студенти з нетерпінням чекали першої лекції. Але друзі Костомарова, з-поміж них К. Кавелін, що був до того ж і сусідом ученого по помешканню та багато спричинився для одержання дозволу про допуск Костомарова до педагогічної діяльності, застерігали студентів від надміру бурхливого вияву симпатій щодо лекції. Це може негативно позначитися на ставленні уряду до вченого. Ось як згадує про це студент 60-х років Г. Вашкевич:

«Уже близько місяця між студентами ходили чутки про дозвіл Костомарову зайняти кафедру в нашому університеті. Всім добре були відомі причини залишення ним Київського університету в 40-х роках і перебування в Саратові. Як ученого-історика Костомарова знали за його творами, зокрема такими як «Стенька Разін» і «Богдан Хмельницький», що друкувалися в «Отечественных записках», а в 1857 і 1858 роках виходили окремими виданнями і були всім відомі.

Запрошення Н. І. Костомарова до Петербурзького університету на кафедру російської історії, за чутками, що ходили між студентами, відбулося завдяки впливу К. Д. Кавеліна, який користувався тоді великим авторитетом в університеті загалом і між студентами особливо. Напередодні вступної лекції К. Д. Кавелін говорив студентам про Костомарова і намагався переконати їх,

що шумне вираження симпатій, котрих природно було чекати після вступної лекції Миколи Івановича, може завдати йому істотної шкоди. Всі це дуже добре розуміли, і між студентами було домовлено стримано поводитися ради відомого і наперед улюбленого професора. Насправді вийшло дещо зовсім протилежне: у натовпу своя психологія. Натовп завжди безумовно щирий і в своїх діях не здатний керуватися думками, сторонніми для почуттів, що ним оволоділи...» [1, 2].

На лекції йшлося про суть історії і мету її університетського викладання. Згідно з позицією Костомарова, саме народ, а не державці й воєначальники, був і є творцем, виразником основних начал суспільного і політичного життя, вивченням котрих має займатися і займається наука історія. Зовнішні форми співжиття, – доводив учений, – стосуються до народу і визначають його духовно-моральний світ, його глибинне буття. Ці форми тільки тоді будуть зрозумілими, коли істориком стане зрозумілим, як ставиться народ до того чи того явища чи події, яка роль у них народу. Історія повинна вивчати духовний світ народу.

Саме ці постулати Костомаров задекларував основними у вивченні історії. Це було принципово новим, викликало бурхливу реакцію молоді аудиторії, але не всім зрозумілим і не для всіх прийнятним. Навіть такий визнаний авторитет у ті часи, як Белінський, категорично заперечував, зокрема, наукове значення вивчення народної поезії та її важливість у художній творчості. Багатьом науковцям університету тлумачення Костомаровим основних методологічних засад вивчення історії також видавалися не більше як дивацтвом. Головними вимогами при дослідженні тих чи тих фактів історії Костомаров уважав вивчення внутрішніх закономірностей історичних явищ і подій, а також усвідомлення правильного методу інтерпретації розробки наукового матеріалу.

«Лекція мирно продовжувалась, – згадує далі Вашкевич. – Микола Іванович, за звичкою, читав стоячи, схрестивши на грудях руки, без найменшої тіні ораторських прийомів, цілком спокійно і повільно, ніби диктуючи. Великий університетський зал, що служив аудиторією для деяких костомаровських лекцій, завжди, а тепер особливо, був ущерть заповнений слухачами. Не дивлячись на це, в аудиторії стояла безумовна тиша. Слова лектора чітко лунали по залі, так що, слухаючи з сусідньої кімнати, можна було

подумати, що голос його лунає в пустій аудиторії. Звичайно, ніхто із цих уважних слухачів, що гаряче стежили за ходом думок професора, не турбувався про те, в що перетвориться ця німа аудиторія за хвилину.

Я не берусь передавати враження дружного вибуху ентузіазму, що пролунав в аудиторії, тільки-но прозвучало останнє слово професора. При оглушливих аплодисментах і захоплених вигуках всі шумно залишили свої місця і тісним колом оточили Миколу Івановича. Не минуло і декількох секунд, як він опинився над головами натовпу, сидячи, ніби на щиті, на високо піднятих руках. Під безперервний грім аплодисментів і шум декількох сотень голосів натовпу рушив із зали довгим коридором через усі дванадцять Петровських колегій, до Невського під'їзду, котрий тоді був головним для професорів і студентів.

Я стояв близько до професора і, раз глянувши на його обличчя, не міг відірвати від нього очей. Збуджене, з виразом глибокого страждання, зовсім не нагадуючи обличчя тріумфатора, воно і тепер стоїть переді мною як живе. Весь час, доки я міг його спостерігати, воно не втратило цього виразу. З половини коридору, відкинутий натовпом, я міг тільки здалеку стежити за фігурою професора, що виднілася все на тій же висоті, доки вона не сховалася разом із першими рядами натовпу, що спускався до виходу на перший поверх. Як розлучився Микола Іванович зі своїми слухачами і поїхав додому – не знаю, добре пам'ятаю, що на всі вітальні вигуки студентів він відповідав цілковитою мовчанкою» [1, 3–4].

Справді, психологія натовпу до кінця не зрозуміла і не передбачена. Зовсім скоро його милість може бути замінена на гнів, що згодом сталося, – це розумів і передбачав мудрий Костомаров. Мабуть, тому не приймав тоді жодних авансів від емоційного студентства.

«Серед університетського юнацтва Микола Іванович мав безмежне співчуття, викликане не тільки його талантом і знаннями, а головним чином щирістю, що звучала в кожному його слові. Юність на цей рахунок дуже чутлива і строга. За один хибний крок у цьому відношенні професор обов'язково і назавжди втрачає симпатію своєї аудиторії», – писав про атмосферу в університеті того часу Г. Вашкевич [1, 4–5].

Непорозуміння, що викликали прикрий і фатальний для Костомарова інцидент, трапилися дещо пізніше, у період студентських

заворушень, викликаних утручаннями царського уряду в університетські справи і намірами переглянути існуючі правила і закрити на певний час університет. Костомаров не підтримав декількох колег-професорів, які хотіли використати його авторитет. Вони просили Костомарова також відмовитися читати лекції на знак протесту проти звільнення професора Павлова (після його лекції з приводу статті Миколи Костомарова «Тисячоліття», яка дещо раніше ви-кликала значний суспільний резонанс, оскільки трактувала псевдо-громадянську активність як моду, а не переконання). Костомаров заявив, що лекції читати буде, оскільки є багато охочих продовжувати навчання, а цикл лекцій уже заанотовано. Це викликало напруженість у стосунках із колегами й радикально налаштованою російською інтелігенцією. Посипалися звинувачення в ренегатстві.

У різних газетах і часописах жваво і по-різному коментувався вчинок Костомарова. Велику увагу приділяла цьому випадку майже століття по тому і радянська наука. Це більш ніж дивно, оскільки вже тоді вчений-педагог давав вичерпні пояснення в пресі, у яких достатньо зрозуміло коментував інцидент. Але, очевидно, головною була не справедливність оцінок, а наміри як не нівелювати, то хоч спотворити сутність поглядів публіциста-педагога. На звинувачення Костомаров відповідав у статтях «Пояснення» («Санкт-Петербурзькі відомості». – 1862, № 86), «Заважати чи не заважати вчитися?» («Санкт-Петербурзькі відомості» – 1862, № 113), «Останні з'ясування з приводу моєї лекції 8 березня» («Санкт-Петербурзькі відомості». – 1862, № 124).

Зокрема в «Поясненнях» М. Костомаров відповідає на докори «Бібліотеки для читання», котра звинуватила його в зраді своїх колег-учених. *«П[ан] Костомаров, – говорилося в ній, – вирішив, що припинення лекцій не відповідає бажаній меті. Розійшовшись, таким чином, з комітетом (студентським – Я. К.), П. Костомаров, як здається, повинен би оголосити, що покидає своїх колег і відкриває продовження курсу поза їх діями»*¹. На це Костомаров відповідав, що ніякого комітету не існувало, як не існувало й чіткої домовленості між професорами про згуртованість та однаковість дій.

«Єдина точка дотичності моєї з цими панамі – це була добровільна з мого боку послуга – пожертвування на користь тих, чий

¹ Цит. за: Грушевський М. С. З публіцистичних писань М. Костомарова. – К.: ДВУ, 1928. – С. XXXI.

інтереси вони взяли на себе (лекції читались публічні, а кошти, зібрані під час лекцій, передавалися студентам – Я. К.). Але зіставляти свої вчинки з їх бажанням чи небажанням, щоб лекції продовжувались, я не вважав себе зобов'язаним» [2, 121].

«Бібліотека для читання» нагадує М. Костомарову і те, що він читав лекції в місці, котре було підпорядковане комітетові, на що Костомаров справедливо відповідає, що зала Міської думи підвідомча не комітетові, а міському товариству, котре надавало її для читання лекцій не комітетові, а професорам, зокрема особисто Костомарову. На докір часопису – чому лише після лекції Костомаров запитав у присутніх, продовжувати чи не продовжувати лекції, той пояснює: тому що саме після лекції один із слухачів оголосив про припинення лекцій професорами на знак протесту проти висилання проф. Павлова. Костомаров у відповідь справедливо зауважував, що підкорятися публіці або її частині він не має наміру, тим більше, що серед присутніх були такі, котрі щиро хотіли продовження лекцій і не бажали втручатися в політичний аспект акції студентського протесту. Про це «Бібліотека для читання» замовчувала, а виставила на передній план факт, що М. Костомаров, ставши на бік тих, хто бажав продовження лекцій, іншим нібито зауважив, що *«якісь-то репетилови закінчать расплюєвими»*.

Костомаров, змушений знову відповідати, писав: *«Я знаю, що були і є слухачі, справді віддані заняттю науками – це й тепер я повторюю; але яке ж співвідношення між ними й тими, з приводу котрих я згадав про Репетилова і Расплюєва? Останні слова винятково стосувалися тих, котрі своїми дикими вчинками хотіли у що б то не стало унеможливити вибір нових розпорядників з числа бажаних продовжувати навчання і піддавали образам численну публіку, котра заявила на той час бажання, щоб лекції продовжувались і не припинялись!..» [5, 123].*

У статті «Заважати чи не заважати вчитися?» М. Костомаров відповідає на докори анонімного автора статті «Учиться или не учиться?», видрукуваній у «Санкт-Петербурзьких відомостях», а також статті Лаврова «Учиться, но как?», уміщеній в тому ж номері. Обидві статті написані з приводу закриття занять у Петербурзькому університеті, але основною мішенню для випадів обрано в них Костомарова. На інсинуації Лаврова, нібито студенти свистіли і сварилися після вживання Костомаровим слів *«репетилови»* і

«расплюєви», вчений відповідає, що крики почалися після оголошення його щодо продовження читання лекцій, а якраз після зауваження студентам крики припинилися.

Із приводу закриття занять в університеті М. Костомаров у цій статті висловлює супротивну загальним настроям сміливу і загалом актуальну до сьогодні думку про атмосферу, у якій повинне відбуватися навчання. Він писав, що *«для успіху в справі освіти... потрібна свобода – свобода і зверху, і з боків, і знизу. Як ви не влаштовуйте університет, якщо в ньому не буде духу свободи, не буде в ньому процвітати наука. Сохрани Боже, якщо стануть змушувати вчитися чи насильно нав'язувати мудрість тим, що вчать? Насильно нав'язана освіта – все одно, що насильно нав'язане добро. Мети не буде досягнуто. Сохрани Боже, якщо під видом шкільної дисципліни і всяких формальностей почнуть ставити бар'єри і професорам, і слухачам! Професор в об'ємі і способі викладання користується повною свободою думок і їх викладу; хай дорожить судом спеціалістів у своїй науці і ставленням до себе слухачів; хай слухачі входять у стіни університету, обертаються у цих стінах і виходять з них не спонукані нічим, крім власної волі і свідомості. Від них ми можемо вимагати одного – не приходити до університету з метою, яка не стосується безпосередньо науки, і не заважати тим, котрі розуміють, що в університет, крім справи науки, ходити ні за чим»* [3, 89]. Актуальність думок М. Костомарова про організацію освіти в суспільстві, як бачимо, незаперечна. Що ж до поглядів на участь студентської молоді в політичних акціях – сьогодні можна дискутувати, якщо не збагнути, що мав на увазі Костомаров не громадянську позицію, а саме політичні ігри, моду на активність, яку гостро засудив публіцист ще в статті «Тисячоліття [Росії]».

Педагог-публіцист, М. Костомаров надзвичайно відповідально ставився до отримання освіти студентами, наголошуючи на тому, що студент в університеті повинен займатися насамперед наукою. У студентів, які брали участь у заворушеннях і тому не прослухали повного циклу лекцій, згодом на догоду модним політичним настроям і співчутливій до них громадській думці навіть (промовисто!) представники міністерства, тобто уряду, вимагали екстерном прийняти іспити. Це була профанація, на думку Костомарова, університетського диплому взагалі. Більшість цих студентів не знали

відповідей на елементарні запитання. Ось як Костомаров згадує про це в «Автобіографії»: *«Один із них (це був відомий пізніше в літературі Писарєв – М. К.) не знав про те, що в Росії були патріархи, і не міг відповісти, де було поховання московських царів. Кандидати Петербурзького університету 1861 року надовго стали свого роду знаменитістю в історії російської освіти»* [4, 482].

Різко виступав, отже, М. Костомаров проти модної на той час між студентами тенденції брати участь у політичних акціях на шкоду прямому обов'язкові – навчанню. Частина їх була знайдена псевдodemократичними, псевдогуманними антидержавними гаслами, у сутності яких не завжди мала змогу розібратися. Інші перебували під впливом моди на політичні проблеми, ставили їх вище від навчальних і наукових. Ще інші просто користувалися можливістю пропускати лекції, оскільки науку не вважали пріоритетною для себе, не насамперед корисною для суспільства. Виникла банальна у своїй сутності, але характерна й навіть традиційна, типова для політизованого соціуму тенденція, коли прихильність студентів до професорів прямо залежала від того, чи заграє з ними професор модними політичними фразами, чи прикладає факти своєї науки до модних суспільних тенденцій задля тої частини аудиторії, яка воліє навчання перетворювати в політичні дискусії.

«Як тільки професор у своїх читаннях об'єктивний, ці панове вирішують, що він відстав, що сутність його лекцій – мертвеччина, що тому його не тільки не треба слухати, але слід проспати; при цьому не береться до уваги те, що є багато інших слухачів, котрі мають для себе небезкорисним відвідувати його аудиторію. Забагнеться людям молодого покоління, що уявляють себе передовими, влаштувати демонстрацію – професор повинен виявити їм співчуття, хоч би й проти власного переконання, інакше – йому погрожують свистками, лайками, навіть побиттям... Дивний спосіб поширення ліберальних і гуманних ідей!» [5, 84], – логічно по-слідовно відповідав на звинувачення М. Костомаров. Бачимо слухність і актуальність позиції публіциста. Однак у тих часах, та і, як спостерігається, не тільки в тих, звинувачення стосувалися не тільки вчинку М. Костомарова, скільки сам вчинок – правильний чи не зовсім – давав змогу опонентам ще раз скористатися нагодою для цькування публіциста. Зрештою, у вирі політичних пристрастей голос логіки не завжди буває почутим. М. Костомарову було

морально надзвичайно важко, але, раз упевнившись у правоті своєї позиції, він ніколи не поступався несправедливим вимогам.

Що йдеться саме про позиції, а не дріб'язкові справи, про здатність Костомарова не зважати на особисті образи, свідчить ось який факт. Студенти, які брали участь в обструкції М. Костомарова, згодом у нього ж на квартирі продовжували суперечку про доцільність своєї позиції, і Костомаров чемно з ними розмовляв, як із поважними опонентами, що мають право на свою думку. Отже, в публічній дискусії на сторінках преси йшлося не про осуд Костомаровим поведінки студентів, а про оприлюднення й відстоювання публіцистом своїх принципових поглядів щодо співвідношення політики і освіти.

Що питання ці не втратили актуальності, перманентно спостерігаємо й сьогодні. Попри усталену думку про потребу аполітизації освіти, попри внесення цього в Державну освітню програму незалежної України, все ж не зжита традиція залучення молоді, навіть і шкільної, до вираження політичних проблем, особливо в часі їх загострення і організації публічних акцій громадянського спротиву. Ведеться це в тому числі й на широкому рівні. Прикро буває, коли ініціатори-політики ховаються від відповідальності за спину збунтованої ними молоді. І надзвичайно прикро, коли не тільки за для моди, але й через матеріальні негаразди молодь бере участь у тих чи тих акціях, іде на площі. Буває при цьому загроза не тільки навчанню, але й здоров'ю та життю.

Дискусія з молоддю з цього приводу уявлялася М. Костомарову недоречною. Уважав, що потрібно вчити, пояснювати, оскільки навіть *«передові молоді люди»* аргументовано дискутувати не можуть, не маючи належних знань і досвіду. Керуючись тільки емоціями, відкидаючи навіть поради і спадок видатних педагогів з цього питання і гасла великих діячів науки та мислителів минулого, вони, на думку М. Костомарова, можуть стати й стають жертвами політичних аферистів. Нігілізм надто глибоко заповнив, на жаль, уми не тільки тогочасного молодого покоління. Лише знання й життєвий досвід може допомогти їм, коли прийде пора справжньої громадської та політичної діяльності, захисту переконань і позицій, а вони з жахом зрозуміють і відчують недостатню фахову підготовку, – резюмував звинувачення публіцист. І з цим важко не погодитися. Компромісу, на думку М. Костомарова, не може бути жодно-

го. Він писав, звертаючись до тогочасної ліберальної передової, як їй здавалося, молоді: *«Будьте собі чим хочете – червоними, жовтими, зеленими; тільки не ходіть до університету, тому що вам тут робити нічого, і ви, за духом вашого спрямування, не можете не заважати тій більшості, котра не здатна досягнути такого «ясновидіння» речей, яким ви володієте»* [5, 87].

Молоде покоління, котре називає себе лібералами, на думку М. Костомарова, не зовсім собі уявляє зміст цього поняття. Лібералізм – не всюдозволеність: він проголошує свободу особистості, але аж ніяк не за рахунок ущемлення права іншої особистості на свободу. Костомаров запевняв, що інакше *«лібералізм виявляється більше в способі дій, у прийомах поведження з ідеями, ніж у самих ідеях»* [5, 88].

У звинуваченнях же студентами М. Костомарова з приводу його публічної лекції 8 березня 1862 року була їх власна логіка й глибокий підтекст конфлікту. Якщо Костомаров його трактує і бачить, крім основних педагогічних засад, і як непорозуміння між ним і молодими різночинцями-нігілістами, то останні, без сумніву, поважали вченого-історика, але згідно з своїми настроями, переконаннями і розумінням постаті колись проскрибованого вченого чекали від нього, колишнього кирило-мефодіївця, сподвижника Шевченка, якогось більш рішучого дієвого вчинку і розчарувалися безпринциповою, на їхній погляд, поведінкою Костомарова.

На той час Костомаров був членом Петербурзької Громади, до якої входили Куліш, Білозерський, Житецький. Часто спілкувався з громадивцями. Тому спогади громадивця В. Менциця додають життєвої виразності поведінці Костомарова: *«Зібралися у мого дядька (протоієрея одного з полків лейб-гвардії), де я жив тоді, співробітники українського часопису «Основа»: П. А. Куліш, В. Білозерський та інші. Коли приходять М. І. Костомаров, такий сумний, засмучений, яким я його ніколи не бачив. А було це під час студентської розрухи в університеті. От хтось і питає його, що оце з вами, М. І.?»*

— *Ох, Боже мій, як мені тяжко, як мені гидко від цього безладдя. Аджеж знаєш, що прийдеш до того ж неможливого становища, з якого вийшов, перед яким стояв раніш... Я знаю, що всі оці протести даремні, все це одна суєта.*

Тоді П. Куліш і каже:

— Даремне ви, М. І., не перестаете читати лекції. Інші професори бачать, що немає ладу, кинули читати. Ось, наприклад, Стасюлевич кинув.

— Що ж ви хочете, – відповів М. Костомаров, – щоб я зробився старцем? Добре кинути читання лекцій Стасюлевичеві, у котрого півмільйона грошей... Але яке мені діло до їхнього безладдя. У їх існують інспектор, педея... У них є змога завести лад. Ну, нехай це роблять. А я тут при чому?

Промовив це М. І. Костомаров та й пішов, і з того часу він довго не з'являвся в нашій громаді. А Костомаров був такий історик, що дай біг більше таких. Що ж би ви думали? На його лекціях ревище стояло від оплесків та вигуків. Неначе вченому, як театральному артистові, потрібні оплески...»¹.

Про те, що цей факт біографії є важливим у житті й діяльності Костомарова, свідчать, як уже згадувалося, спроби його найрізноманітніших інтерпретацій, зокрема й таких, що послуговуються неперевереними, або й навмисне сфальсифікованими даними. Так, В. Коряк писав у 20-х роках, нібито «...є відомості, що під час студентських розрух 1861–1862 рр. був скандал і на лекції Костомарова, який не хотів дозволити студентам збирати пожертви на користь професора, якого звільнили і вислали ...після його промови перед студентами з приводу статті Костомарова «Тисячоліття [Росії]». Йдеться про пожертви на користь звільненого з університету проф. Павлова, котрий мав на той час найпопулярніший образ серед студентства» [6, 46–47]. Твердження В. Коряка у світлі справжніх фактів видається неправомірним, оскільки причини конфлікту докладно описав М. Костомаров в «Автобіографії», і ні про які збирання пожертв на користь проф. Павлова він та інші джерела не згадують. А те, що Костомаров, хоч і не насамперед, дорожив своєю посадою і платнею, є правдою, оскільки свідчень про його прискіпливість і скрупульозність в матеріальних питаннях більш ніж достатньо. Та відомо і те, що стосувалися вони голово книг. У всьому іншому був Костомаров щедрий не в міру. Відомо, наприклад, про 3000 карбованців, які він асигнував на видання тлумачного словника української мови чи кошти на видання популярної бібліотеки для народу українською мовою. Додамо, що в ті

¹ Цит за: Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. – К., Х., 1930. – С. 301.

часи присутність на квартирах громадивців тасмних провокаторів була явищем звичним. Знаючи про це, Костомаров, навчений гірким досвідом, цілком можливо, поводив себе саме так і говорив саме те, що убезпечило б його від загроз.

Крапку в дискусії з цього приводу поставив Костомаров у статті «Останнє пояснення з приводу моєї лекції 8 березня». У ній письменник, повертаючись до описаних подій, засвідчує, що вони розгорталися так: *«При вході до зали на лекцію студенти сказали мені, що вони передумали припиняти лекції, бажать їх продовження давнім порядком. Та як тільки я дійшов до кафедри, один із розпорядників оголосив мені, нібито вже всі професори одногосно вирішили припинити лекції і прислали студентам-розпорядникам записки, де уповноважували їх оголосити публіці про припинення лекцій. Я знав, що це була неправда, бо напередодні о 12 годині ночі бачився з багатьма із своїх колег; але, не маючи ні часу, ні потреби заперечувати панові студенту, сказав йому, що і в такому випадку буду продовжувати, тому що не бачу логічного зв'язку між лекціями і приводом до їх закриття. Студент запропонував мені самому оголосити про це публіці, але просив, щоб зробити це після того, як розпорядник оголосить про припинення лекцій іншими професорами. Я погодився. По закінченні моєї лекції інший студент-розпорядник прочитав публічно, що лекції закриваються за бажанням професорів. Тоді я сказав ось що: «Незалежно від всього тільки що сказаного я оголошую, що, оскільки дав слухачам своїм обіцянку прочитати історію Івана Грозного, вважаю моральною необхідністю продовжувати свій курс, якщо знайдуться бажачі мене слухати» [5, 88].*

Після цих слів багато студентів підтримали М. Костомарова, який запропонував обрати інших розпорядників. Почувся також і свист, на що Костомаров справедливо обурився, вважаючи, що ніхто не має права принижувати думку, котру не сприймає бодай частина аудиторії. *«Тоді тільки, – продовжує Костомаров, – змушений був я оголосити, що після таких вчинків припиняю лекції, і додав, що «служачи по своїх силах науці, просвіті, російській суспільній думці, всьому, що може вести вітчизну до свободи, не хочу служити ганебному лібералізму репетитових, з яких із часом можуть вийти расплюєви». Повторюю, що, виходячи одразу після цього із зали, я не чув свисту і лайок» [5, 82].*

Костомаров не виправдовувався. Вірний своїм принципам визнавати лише факти, він протестує проти їх зумисного викривлення. Після публіцист отримав 24 анонімні записки, у яких (крім однієї) містилися погрози на його адресу. Ці молоді люди, на його думку, достойні жалю, а не осуду й ненависті, бо вони *«самі не відають, що творять»*. Після зриву публічної лекції 8 березня Костомаров видрукував оголошення, що продовження лекції відбудеться 13 березня, але вона не відбулася. Учений припинив викладацьку професорську діяльність і подав у відставку – за кілька годин перед наказом міністерства про його звільнення.

«Дай Бог, щоб ніхто з моїх наступників на кафедрі російської історії не відчув таких проявів живучості грубих елементів російської старовини, – писав Костомаров. – Ганьба і сором цим передовим представникам молодого покоління; та ще більше ганьба і сором тим письменникам, котрі ховають, спотворюють і перекручують на їх користь прояви банального хлоп'яцтва» [5, 88]. Цими словами поставлена крапка в дискусії, він більше нікому не буде відповідати з цього приводу і згадає цей прикрий епізод зі свого життя лише в «Автобіографії».

М. Костомаров пішов з університету, залишивши за собою звання професора. Щоб він не претендував на повернення, уряд запропонував йому збереження окладу, від чого вчений з гідністю відмовився. Після поновлення урядом навчання в університеті за новим, більш жорстким статутом, з ініціативи вже нового студентського комітету було організовано читання публічних лекцій. У них, крім Костомарова, були задіяні професори Павлов, Стасюлевич, Андрієвський, Горлов, Кавелін, Лохвицький, Спасович, Утін, Гонолін, Бекетов, Менделєєв, Советов, Соколов, Сеченов, Пузиревський, Благовещенський, Івановський, Калиновський, Штейнман і Петрушевський – особи, що залишили по собі яскравий слід у вітчизняній науці.

«Уперта наполегливість у доведенні до кінця справи, заснованої на переконанні в її справедливості, – основна риса характеру Миколи Івановича, – пише у своїх спогадах Г. Вашкевич. – Не маючи тіні фахової зарозумілості, з однаковим інтересом і увагою вислуховував він усяку думку з предмета його спеціальності і з усякого іншого предмета. Ніхто толерантніше не ставився до заперечень і ніхто легше не признавався до помилки, але переконати його від-

мовитися від справи чи погляду задля будь-яких сторонніх міркувань не було ніякої можливості. Житейський такт дуже мало вживався з натурою Миколи Івановича» [1, 3], – згадував його учень Вашкевич.

Емоційна насиченість його статей з приводу лекції 8 березня пояснюється, на нашу думку, тим, що Костомаров розумів: він назавжди покидає кафедру, більше ніколи не стане перед студентами і не буде займатися улюбленою справою – викладанням. Не міг повернутися Костомаров і в Київ – з політичних причин. Йому було заборонено повертатися на Україну навіть після одноголосного обрання його професором Київського університету. У листі до М. Максимовича від 8.04.1864 р. Костомаров писав, що хотів перебраться до України, щоб провести там остаток днів, але *«сильні світу цього, що сидять в кріслах влади, не допустили цього»*.

Увиразнює позиції Миколи Костомарова, його поведінку щодо тогочасних студентів оприлюднення літератури, що донедавна була під суворою заборорою. Ідеться, зокрема, про нові означення російської інтелігенції як специфічного явища та характеру й поведінки російського студентства. Так, Юрій Липа в книзі «Призначення України» (розділ «Інтелігенція») пише про відсутність зв'язку російської інтелігенції з народом, із суспільним життям:

«Безгрунтовність інтелігенції впливала з різних причин: її не допускали до урядів, її відмежовували всіма силами не тільки від мас, але взагалі від реального життя. Алкоголізм, сексуальні квестії і брак моральних обов'язків – це те єдине, що рекомендував петербурзький уряд, скажімо, своїм молодим студентам. Остаточоно зоставляв інтелігентам ще безконечне теоретизування... Інтелігент потребував попросту духовних струсів, щоб відчутти реальність життя», – стверджував Юрій Липа і продовжував: – За кількадесять років російські університети... випродукували досить людей, щоб починати боротьбу за владу» [7, 196].

Юрій Липа наводить цілу низку прикладів аморальності провідних кумирів тодішньої інтелігенції, студентської молоді, де підкреслює відсутність сили характеру і переконань, щирості і шляхетності, незмінності і безінтересовності. Російський соціалізм Юрій Липа, як і багато інших учених, називає дітищем російської інтелігенції.

Позитивні якості були, на думку Ю. Липи, притаманні українській інтелігенції, коріння якої було в народі, а джерелом – село. Архіви жандармерії, зокрема, свідчать, наголошував він, що серед українських громадівців не було донощиків. «Муравлина праця» на користь національної ідеї була їхньою характеристичною ознакою і приносила велику користь. Говорячи про суспільні погляди і діяльність українських інтелігентів і називаючи Миколу Костомарова серед перших, Юрій Липа підкреслює велику упертість життя в їхній тихій, непримітній, убраній в шати лояльності праці: *«Скільки це знайдемо корисного матеріялу до будови нинішніх днів у синтетиків і аналітиків української духовності»* [7, 199], – підкреслював Юрій Липа і цим також висвітлив значимість позиції і поглядів Костомарова на проблему навчання студентської молоді та її участі в політикумі.

Інцидент 8 березня, що став приводом для відставки Миколи Костомарова з посади професора й остаточний відхід від педагогічної діяльності – важливий епізод в історії вітчизняної педагогіки, що значенням своїм сягає в поза простір, спонукає до роздумів сучасне поспільство, і не тільки педагогічне.

Література

1. *Вашкевич Григорий*. Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове [Оттиск из журнала «Киевская старина»] / Григорий Вашкевич. – К. : Тип. Т. Г. Корчак, 1895. – 29 с.

2. *Костомаров Н. И.* Объяснение. По поводу неверно переданного в мартовской книжке «Библиотеки для чтения» происшествия на лекции Н. И. Костомарова 8 марта / Н. И. Костомаров // Санкт-Петербургские ведомости. – 1862. – № 86. – С. 120–124.

3. *Костомаров Н. И.* Мешать или не мешать учиться? / Н. И. Костомаров // Санкт-Петербургские ведомости. – 1862. – №113. – С. 85–91.

4. *Костомаров Н. И.* Автобиография / Н. И. Костомаров // Исторические произведения. Автобиография / Н. И. Костомаров. – К. : КДУ, 1990. – С. 425–550.

5. *Костомаров Н. И.* Последнее объяснение по поводу моей лекции 8 марта / Н. И. Костомаров // Санкт-Петербургские ведомости. – 1862. – № 124. – С. 80–88.

6. *Коряк В.* Нарис історії української літератури / В.Коряк. – К. : Держвидав, 1929. – 248 с.

7. *Липа Юрій.* Призначення України / Юрій Липа. – 2-е незмінне вид.– Н.У.С. : Говерля, 1953. – 308 с.

Вправи, запитання й завдання для роботи на практичних та семінарських заняттях

1. На основі подій, пов'язаних із відмовою Колостомарова від посади професора, проаналізувати його позицію щодо характеру стосунків викладач – студент, участі студентів у громадських рухах. Висловити власну позицію щодо громадської активності сучасних студентів, схарактеризувати форми і зміст.
2. Модель викладача з позиції Костомарова. Стисло перелічити риси. Висловити власні судження. Навести приклади. Розмову провести у формі диспуту.
3. Написати есе «Улюблений викладач. Яким хочу його бачити».
4. Підготувати доповідь на одну з тем:
 - прийоми полеміки в публіцистиці М. Костомарова. Використання основних традицій епохи Відродження.
 - національна ідея в публіцистиці М. Костомарова;
 - специфіка публіцистичних творів Костомарова. Прояви полемічної активності публіциста, форми її вияву.
 - тогочасна державна мовна політика та соціальні настрої, їх вплив на творчість М. Костомарова та його сучасників.

15. Діалог великих українців (Микола Костомаров в оцінках Івана Франка)

У перспективі освоєння спадщини Миколи Костомарова актуальною є оцінка його видатними творцями ідейно-естетичного простору. Грунтовні, глибокі й об'єктивні думки Івана Яковича Франка, які сприяють звільненню спадщини М. І. Костомарова від наслідків імперської методи: забрати, присвоїти, фальсифікувати; допомагають уявити постать і значення М. Костомарова. Помітні постійна увага І. Франка до нього як ученого, письменника, публіциста й громадського діяча, розуміння його ваги в процесі оновлення суспільно-естетичної думки. Посилання Івана Франка на М. Костомарова – поліфункціональні: це не тільки окреслення нових штрихів до його постаті, а й висвітлення одної з важливих граней генія самого Івана Франка; оприявлення іманентних вітчизняних традицій його живлення; розкриття складних перипетій історії формування

національної ідеї, переведення її дискурсу з соціально-політичного в суспільно-національний.

У ширших чи принагідних зауваженнях, коментарях, поясненнях – потужне смислове поле сентенцій, не одна з яких спростовує дотеперішні тлумачення діяльності М. Костомарова, по-новому позиціонує численні деструкції. Крізь призму Франкових оцінок М. Костомарова постає обширне поле історії літературно-мистецького процесу в Україні та світі, де, як і на інших теренах, І. Франко засвідчив широкі громадсько-політичні, історико-економічні, загальнокультурні інтереси, розуміння сутності публіцистики Костомарова, її значення для розв'язання важливих суспільних проблем. Надзвичайно об'ємна форма вияву позицій Івана Франка: виступи з питань історико-літературного процесу, рецензії, полемічні статті, наукові розвідки, взаємини з мистецтвом зарубіжжя, насамперед слов'янським. В аналізі текстів, критичних матеріалів через компаративістичний дискурс І. Франко виступав об'єктивним досконалим арбітром. Усюди дотримана належна міра, міра позитивних чи негативних суджень, логічна вмотивованість, професіоналізм, позиція в ретро- й прогностики перспективи. Думки Івана Франка особливо сприяють виробленню системного погляду на спадок М. Костомарова, на історію становлення філософської думки в Україні, суспільного руху, громадянської свідомості загалом.

Із багатого й різностороннього матеріалу з'ясуємо позиції, де І. Франко трактує діяльність М. Костомарова в дискурсі науково-полемічного та публіцистичного процесу важливих періодів історії України (козаччина, унія, слов'янофільство), оцінки історичних подій, видатних постатей. В оцінках І. Франка Микола Костомаров постійно в оточенні й на фоні фундаторів філософії та естетики національної ідеї: Т. Шевченка і П. Куліша, також осіб, толерантних до України й українства. Іван Якович Франко глибоко аналізує позиції М. Костомарова, висловлені ним у працях з історії, у публіцистичних писаннях, художніх творах. Він досліджує погляди М. Костомарова на причини і характер унії, його думки й розвідки про трагічні перипетії історії України, проблеми слов'янофільства, ідеї розбудови федерації слов'янських держав, критики псевдослов'янофільства тощо. Аналізує Іван Франко белетристику Костомарова. Визнаючи науковий та мистецький авторитет М. Костома-

рова, І. Франко вказує на хибність деяких тлумачень, неточності, прорахунки в художніх текстах, породжені браком інформації, хибністю окремих тлумачень чи недостатньою естетичною спроможністю автора. Попри безсторонність, доказовість, прямоту суджень, форми їх вираження в І. Франка толерантні та виважені.

Високо оцінював Франко значення Костомарова-медієвіста, одного з першовідкривачів полемічних текстів давньої української літератури, вважає його видатним фундатором нових жанрів не тільки української літератури, а передусім науково-полемічних, науково-белетристичних та ін. Це інспірує потребу перегляду традиційних оцінок творчості Миколи Костомарова, яку І. Франко, до слова, не ділив за мовними ознаками, вважаючи поважним набутком вітчизняної культури. Називав однозначно М. Костомарова головним ідеологом українства середини ХІХ століття, його найінтелігентнішим інтелектуальним провідником.

У листуванні з М. Драгомановим М. Франко спонукав останнього до написання для часопису «Світ» праці «Микола Іванович Костомаров. Очерк життєписний» (Надрукована в ч. 1–2 1881 р.). Листовно просив О. Кониського (11.11.1884, березень 1885), щоб громада Петербурга посилала «щось Костомарова» до «Зорі», до задуманого часопису «Братство», бо поява імені письменника високо піднесе значення часописів. Просить також О. Кониського прислати щось і до «Страхопуда» (виходив із 1863 р), зокрема «Арифметику» («Щотницю»), видану М. Костомаровим на зібрані серед громади кошти. Історичні романи І. С. Нечуя-Левицького вважав І. Франко блискучою популяризацією праць М. Костомарова.

У листі до Елізи Ожешко (30.03. 1886) І. Франко радить їй читати «Монографії» М. Костомарова, «у котрих розситані праці складають з невеликими перервами цілість нашої історії» [1, 49]. А в листі до Агатангела Кримського, датованому 18.02.1882 р., І. Франко дякує йому за томи «Пам'ятників старовинної руської літератури» з текстами Костомарова. У «Плані викладів» та «Історії української літератури» Іван Франко зауважив, що М. Костомаров своїми «Монографіями» зреформував усю російську історіографію і саме розуміння історії [2, 29]. Неодноразово Іван Франко наголошував, що часи Хмельниччини найповніше і найбільш науково точно зобразив саме Микола Костомаров. У статті «Шекспір в українців» І. Франко захищає його й Т. Шевченка від звинувачень

П. Куліша (непрямих), висловлених в «Оді до Шекспіра», задуманій як переднє слово до перекладів, та вірші «До рідного народу», де П. Куліш *«соковито»* (І. Франко) ганьбить українців [3, 381].

Важливим уважав І. Франко вміння М. Костомарова бачити й адекватно розуміти історичні проблеми, позиціонуючи їх у сучасність. Схвально ставився до того, що в тексті монографії «Богдан Хмельницький» М. Костомаров користувався піснями та думами як правдивими свідоцтвами-документами, що в додатку до монографії зібрав і видав пісні про Хмельниччину. Цитуючи зразки таких пісень, І. Франко проектував їх аналіз на монографію М. Костомарова, вказував на деякі похибки у фактах, текстах, тлумаченнях. Водночас уважав, що вони надають працям М. Костомарова особливої виразності, що *«... в отсих віршах встає перед нами, мов жива, і промовляє безпосередньо польська суспільність половини XVII віку, промовляє про справи, що ще й нині не зійшли з денного порядку»* [4, 193].

Підсумком оцінки І. Франком Костомарова-історика можуть слугувати рядки з його праці «Южнорусская литература»: *«...он рано попал в свою настоящую струю, сделался историком Украины и последовательно работал над выполнением плана, намеченного еще в 40-е годы, – дать своим современникам полный курс истории Украины в цельном освещении, как историю народа, стремящегося к федеративному автономному устройству»* [5, 122].

Високо оцінював І. Франко Костомарова-фольклориста, підкреслював публіцистичну пристрасність його ставлення до народної творчості, акцентував спільні судження й інтереси в площині досліджень. У спадщині Івана Франка чимало посилань на М. Костомарова, де засвідчена думка про нього як творця наукових основ вивчення народної творчості. У статті «Відгуки грецької і латинської літератур в українському письменстві» (т. 30) називає М. Костомарова видатним фольклористом. У листі до М. Драгоманова від 10.05.1884 зауважує, що розвинув думку М. Костомарова про те, які складники історії й культури впливали на творення й нашарування пісень, зокрема весільних.

Аналізуючи «Думу про бурю на Чорному морі» (т. 29), І. Франко наголошує, що М. Костомаров одним з перших, використовуючи думи як історичний матеріал, звернув увагу на їхню символіку, що згодом використали О. Веселовський, М. Дашкевич у дослі-

дженні великоруських билин, Павло Житецький у «Мыслях о южнорусских думах», Олександр Пипін у праці «История русской этнографии». Згадує І. Франко М. Костомарова як дослідника символів у статті «Нові праці про Україну», написаній з приводу виходу фундаментальної праці О. Потебні «Объяснение малорусских и сродных народных песен», присвяченої систематичному аналізу колядок і щедрівок. І. Франко зауважує, що, на відміну від фольклористів, які вбачали тільки праслов'янські культи в колядках і щедрівках, М. Костомаров, а за ним й інші, *«звернули увагу на деякі колядки як на споминки історичні українського народу, сягаючи часів князівських»* [6, 188].

Належно поцінований М. Костомаров у фундаментальних Франкових «Студіях над українськими народними піснями» (т. 42–43). Учений посилається на «Историю казачества...», працю «Богдан Хмельницький», магістерську роботу «Историческое значение южнорусского песенного творчества» («Беседа», 1872), статтю «Семейный быт в произведениях южнорусского народного творчества» («Литературное наследие...», 1990), яка є ніби продовженням дисертації М. Костомарова. Посилання на М. Костомарова свідчать, що І. Франко досконало знав тексти видатного вченого-історика, публіциста, першоджерела трактував у дискусійному дискурсі й перехресті тлумачень.

Широку площину поглядів двох учених і письменників розкривають терени давньої української літератури. І. Франко вважав М. Костомарова одним із перших медієвістів, хто відкрив для науки невідомі сторінки з полелемічної спадщини багатого українського середньовіччя. За редакцією Миколи Костомарова вийшло три томи «Памятников старинной русской литературы» (1860–1862). З його почину від 60-х років пішли публікації Горського, Новоструєва, Буслаєва, Пипіна, Срезневського, Тихонравова, які відкрили перед науковим світом і суспільним загалом велике багатство старого письменства. Одним із перших М. Костомаров користувався творами Івана Вишенського як історичними документами в праці «Южная Русь в конце XVI века» для підсилювання історичного тла, на якому тривала драма церковної унії. Він говорив про занепад православної церкви, бідний стан простолюду, висвітлив постаті головних уніатських діячів. 1865 року М. Костомаров видав «Четыре послания» І. Вишенського, першим увівши їх у науковий

обіг. І. Франко схвалював критику М. Костомаровим проповідей Лазаря Барановича як зложених із тріскухих фраз, нудних, не зрозумілих простому народові. Водночас зауважував, що матеріали, якими користувався М. Костомаров, містили більше творів Івана Вишенського. Дивувався і докоряв, чому вчений із якоїсь причини не вважав потрібним їх оприлюднити.

Загалом «розмова» І. Франка з М. Костомаровим, з іншими дослідниками творів І. Вишенського ведеться в дискусивно-конструктивному дискурсі, що по-новому розкриває роль давніх текстів у перспективі української ідеї та філософської думки. І. Франко критикує М. Костомарова і його послідовників за «вільне» поводження з текстами. Вважає неприпустимими зроблені в них купюри, заповнення їх власними вставками. Практику такої «мозаїки», зауважував І. Франко, засвоїли Сумцов, Житецький. Останній «мозаїку» виписок із Вишенського доповнив своїми рядками (*«не раз досить фантастичними»*), підмінюючи думки письменника своїми поглядами. *«Отже, подав на цім ґрунті постать Вишенського, занедбавши те, що при характеристиці головне, – внутрішню діалектику розвою»* [7, 34]. Сумцов же *«занедбав зовсім хронологію, komponуючи з повириваних місць із творів Вишенського та своїх власних уваг характеристику його поглядів суспільних, церковних, язикових»* [7, 29].

Спростування І. Франка стосуються, серед іншого, тлумачення М. Костомаровим позиції І. Вишенського та автономістів у дискурсі «православ'я – унія». Він зазначав, що позиція Костомарова, Кояловича, Куліша, Каткова, Соловійова інспірована метою будь-що захистити сучасне їм православ'я. Як противники унії, вони *«вибирають із тогочасних записів та документів переважно те, що говорить ен на користь унії та її ініціаторів. Усі відписи на слово полемістам, апологетам православної сторони, їх аргументи запечують докази супротивної сторони»* [7, 31].

Розвиваючи ці положення в розділі «Іван Вишенський та його твори», І. Франко критикує М. Костомарова за поверхове, неглибоке розуміння позицій Івана Вишенського щодо автономії української церкви, зведення їх до суто міжконфесійного дискурсу. М. Костомаров писав про виступи автономістів-полемістів *«як щось нечуване і нове»*, тлумачив їх як спробу конфесійного сепаративізму,

суперечного духові православ'я, у традиції якого – суворе підпорядкування церковній владі. Він уважав, що полемісти виявляли якийсь «козацьке» розуміння православ'я. *«Очевидно, – зауважував І. Франко, – великий історик сим разом глянув на діло не історично і прийняв православіє за якусь категорію метафізичну, незмінну і під ту категорію підсунув таке розуміння православія, яке є нині в Росії, забуваючи, що в XIV віці в Южній Русі православіє могло розумітися і фактично розумілося зовсім інакше, і іменно так, як його розуміли наші тодішні писателі»* [8, 93–94].

Позиція Івана Франка щодо оцінки І. Вишенського Миколаєм Костомаровим загалом не заперечує внеску останнього у висвітлення постаті великого подвижника. Одночасно аналіз творчості Івана Вишенського в працях Івана Франка відзначається більшою глибиною, об'єктивністю, не втратив актуальності, свідчить про розуміння ним засадничих принципів і діянь видатних подвижників національної ідеї. Відчутне прагнення І. Франка інсталювати їх у свідомість сучасників для піднесення громадянського й політичного рівня українського поспільства.

Оцінка І. Франком М. Костомарова як письменника дає змогу спростувати традиційне бачення останнього лише «в обоймі» поетів-романтиків другого ряду. І. Франко однозначно позиціонує його в чільній трійці: Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш. У «Плані викладів історії літератури руської» та «Історії української літератури» він відвів творчості та суспільно-науковій і публіцистичній діяльності письменника кілька позицій: «Початок діяльності Костомарова і Куліша»; «Кирило-Мефодіївське братство»; «Доба реформ. Поворот братчиків. Діяльність Костомарова». І. Франко зазначає, що писали і М. Костомаров, і П. Куліш за покликом своєї прихильності до рідного люду і його славних традицій. Про це твердив і в праці «Южнорусская литература», зауважував, що на ниві рідного письменства *«выступают два замечательные и талантливые деятели украинской литературы – П. А. Кулиш и Н. И. Костомаров. Многосторонняя и плодотворная деятельность их принадлежит в значительной мере русской литературе и науке, хотя родная Украина, ее прошлое и нужды ее настоящего являются главным средоточием их интересов и работ»* [9, 121].

У статті «Українці» І. Франко титулує М. Костомарова серед кращих діячів Шевченкового кола за «чималі літературні заслуги», називає одним з найкращих історіографів Росії. У праці «Нарис історії українсько-руської літератури до 1800 р.» також три розділи присвячує М. Костомарову. І. Франко вважав рубіжною діяльність Костомарова-історика, називав його ідеологом та осередком таємної організації – спокійним, урівноваженим, із солідною науковою підготовкою, чого не добачав у П. Куліша. Останній, зазначав І. Франко, чимало одіозних думок висловлював, навіть на теренах поважних, часом просто всупереч М. Костомарову, а згодом і з мало зрозумілої особистої неприязні. І. Франко не акцентує протиріч, хоч прямо називає їх джерело й характер. Він стверджує, що М. Костомаров і П. Куліш розпочали нову добу українського літературного і загалом духовного розвою. Підкреслює значення журналу «Основа». Правда, одною з причин його закриття вважав І. Франко *«дилетантизм и политическое доктринерство Кулиша... Шевченко умер. Костомаров не мог сладить с Кулишом. Журнал после двухлетнего существования прекратился не от злоключений, а от истощения»* [10, 133].

На наш погляд, Іван Франко дещо категорично висловився про причини закриття журналу. Можливо, на той час не було висвітлено перипетій навколо цієї прикрої для українства події, адже багато документів, які стосуються громадсько-політичної діяльності українофілів у ХІХ столітті, було засекречено. Справжня сув'язь подій, які викликали закриття «Основи», була складнішою. Причина полягала насамперед у збігові багатьох обставин політичного характеру, насамперед активізації діяльності «братчиків», які повернулися з заслань у нові, більш вільні умови. Їх зусилля зосередилися навколо реалізації задуму Т. Г. Шевченка – видання доступних підручників для простолюду. Серед причин були й шовіністичні за суттю інсинуації проти «Основи» польських організаторів повстання 1863 року. Безпосереднім поштовхом послужила доповідна записка сумнозвісного Юзефовича міністру внутрішніх справ Валуєву про активізацію діяльності проукраїнської інтелігенції, зокрема розповсюдження книжок серед народу, розмови про рідномовні підручники для українців, інших аспектів діяльності тогочасних українофілів. Популярність «Основи» засвідчує й поважна як на той час кількість

передплатників, а часопис виходив у російській столиці, далеко від України.

Одною з найвірогідніших причин усе ж, на нашу думку, була публіцистика М. Костомарова на злободенні теми політичного характеру з використанням науково-історичного матеріалу. Про це свідчить тривала його полеміка з прихильниками «єдиної, неделімої», псевдослов'янофілами, шовіністами, вченими придворно-офіційного штибу. Тільки за 1861 рік у журналі «Основа» було надруковано близько трьох десятків його статей. Публікація М. Грушевським публіцистичних та полемічних писань М. Костомарова [11], В. Яременком «Архівів Валуєвського циркуляру...» [12] проливає на цей факт додаткове світло. Зокрема з'ясовано роль журналу «Сіон», прикрих несправедливих інспірацій Володимира Міцкевича, важкої ситуації небезпечного для українства загострення російсько-польського питання. На жаль, і сьогодні не зжите твердження що журнал «Основа» закрито через відсутність інтересу до часопису.

Микола Костомаров постійно виступає в контексті оцінок І. Франком життя і творчості Т. Г. Шевченка (Вступ до докторської дисертації «Політична поезія Шевченка (1843–1847 рр.» (т. 27, с. 244–248); «Передне слово [До видання: «Шевченко Т. Г. Перебендя» (Львів, 1889; т. 27); «Шевченко і критики» (т. 35) та інші праці). І. Франко високо оцінив укладений М. Костомаровим список споминів про Т. Шевченка «Библиография Т. Шевченко» («Киевская старина», березень 1886). Він позитивно відгукнувся на «Воспоминания о Костомарове, записанные Н. Белозерской» («Русская старина», 1885, № 5), зараховував їх до найбільш науково цінних джерел, які увиразнюють постать і діяльність Миколи Костомарова.

Говорячи про ранні поетичні збірки М. Костомарова «Вітка» та «Українські балади», І. Франко зазначає, що *«було в тих віршованих творах дещо відмінне від інших сучасних українських авторів, щось енергічне, хоч здержане, в усякім разі характерне, хоч не блискуче* [10, 172]. У розвідці «Чи справді Шевченко написав вірш «Слов'янам» І. Франко зіставляє погляди двох поетів на слов'янофілство, робить текстуальний аналіз індивідуального стилю Т. Шевченка і М. Костомарова. Стороженко, що знайшов цей твір в актах Кирило-Мефодіївського братства в архіві департаменту поліції між паперами М. Костомарова, вважав його автором

Т. Шевченка. Підставою для заперечення І. Франко висуває окрему від братчиків Шевченкову концепцію слов'янофільства, дещо глибшу, більш виразну, ніж у решти, зокрема й М. Костомарова. Т. Шевченко не вірив, вважав Іван Франко, *«в окремі принципи будуючої слов'янської культури»*, підносив моменти, де окремі слов'яни (Ян Гус, Шафарик) вносили свої вклади в скарбівню загальнолюдської цивілізації. Поет не робив різниці між віруваннями, не вважав, як панславісти, що величний російський орел *«своїми шпонами вирвав слов'ян з неволі»* [13, 26]. Аналізуючи особливості лексики, І. Франко називає не властиві для Т. Шевченка слова (ізувір, шпони, гасло), граматичні форми (вічної, розлягає, твої). Також порівнює пізніший вірш М. Костомарова «На добраніч», називає його інваріантом поезії М. Костомарова «Слов'янам». Тому ідентифікує його як вірогідного автора цього вірша. Сучасні дослідники зв'язків Т. Шевченка із московськими слов'янофілами, зокрема автор фундаментальної праці «Шевченко і Хом'яков» Іван Дзюба, говорячи про розуміння Т. Шевченком слов'янофільства, також увиразнюють думку Івана Франка, наголошують, що воно не було ні расове, ані конфесійне, не було містичне, без туманних міркувань про *«світлу будучину слов'янської раси, здорової, непочатої, на тлі гнилого заходу»* [14, 56].

І. Франко високо оцінив поему М. Костомарова «На руїнах Пантікапей», вважав її драматичним твором. Переклав поему українською мовою, а в післяслов'ї зазначив: *«Цей твір належить до найзаметніших та найглибше продуманих поетичних творів, якими може повеличатися російське письменство XIX віку... Перекладач ставить метою «присвоїти сей твір нашому письменству та рівночасно додати нев'янучу квітку до вінця слави Костомарова»* [15, 298].

Дуже важливо, що Іван Франко першим без перекручень і упереджень, науково правдиво, логічно правильно висвітлив сутність і перипетії дискусії навколо відомої формули «література для домашнього вжитку», авторство якої приписувано М. Костомарову. На цій основі його титуловано ретроградом, пристосуванцем, навіть ренегатом, який круто змінив ідеологічні позиції. І. Франко зазначив, що думка про творення окремої літератури для народу і окремої для інтелігенції, належить М. Драгоманову і з його легкої руки «підхоплена» в Україні. І. Франко критикує погляд ученого-

європейста на простолод як апріорно менш розумний. Думку Драгоманова про написання особливої, спрощеної літератури для народу називає заклик плодити *«бика наполовину чоловіка і чоловіка наполовину бика»* [16, 240].

Аналізуючи тогочасне становище літератури і оцінки його М. Драгомановим, Франко зазначав, що український рух 70-х років уже не вміщався в тісних рамках партикулярних зусиль учених. З'явилася потреба осмислити українську дійсність, дати їй широку програму практичних дій. Домагаючись реформ у ліберальному дусі, надіючись на цім ґрунті знайти місце для вільного культурного розвитку і підтримку російського прогресивного руху, українці *«не предрешая будущего, принимали мысль Костомарова создавать на украинском языке литературу и науку «для домашнего обихода», т. е. элементарного обучения и просвещения народа, даже требуя для более просвещенных классов литературы и науки на русском языке»* [16, 142–143].

Тривалий час вважалося, що М. Костомаров в Україні виступив адептом та інспіратором пропозиції відсунути українську літературу на маргінеси суспільства, яка ніби знайшла багато прихильників. Аналіз публіцистики М. Костомарова, зокрема статей, присвячених обстоюванню української мови і літератури, засвідчує, що він, полемізуючи з Флоренським, Кояловичем, Де-Пуле та ін., всього-на-всього висловив фразу: *«нехай, як вважають на заході, буде вона лише для домашнього вжитку, але нехай не ставлять перепон у її розвитку, хай навіть суджено їй зникнути, але нехай відбудеться це природно, без насильства, нехай розвивається вона природно»* [16]. «Вважають на заході» – вочевидь стосувалося М. Драгоманова. Хто не вивчав уважно праць М. Костомарова – сприйняли словосполучення не як полемічну фігуру, а як погляди, навіть ідеологічну позицію.

Мають рацію сучасні дослідники, які добачають у позиції М. Костомарова, неодноразово поганьбленій своїми й zagrożеній чужими, тактику дій, а не стратегію мислення. Приводом затяжної дискусії став, отже, не сам принцип, а термін, невиразні та неусвідомлені багатьма інтерпретації якого кидали й кидають тінь на позиції Костомарова-публіциста й полеміста. Оцінки Івана Франка з віддалі років її реабілітують, визначають адекватне значення його

трудів саме «для домашнього вжитку», місце подвижника української ідеї в пантеоні її славних діячів.

Література

1. *Франко І. Я.* Лист до Елізи Ожешко від 30 березня 1886 р. / *І. Я. Франко // Збір. творів: У 50 т. / І. Я. Франко.* – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 49. – С. 49.
2. *Франко І. Я.* Задачі і методи української літератури / *І. Я. Франко // Збір. творів: У 50 т. / І. Я. Франко.* – К.: Наук. думка, 1984. – Т. 41. – С. 29–30.
3. *Франко І. Я.* Шекспір в українців / *І. Я. Франко // Збір. творів: У 50 т. / І. Я. Франко.* – К.: Наук. думка, 1981. – Т. – С. 379–385.
4. *Франко І. Я.* Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах / *І. Я. Франко // Збір. творів: У 50 т. / І. Я. Франко.* – К.: Наук. думка, 1981. – Т. 31. – С. 188–254.
5. *Франко І. Я.* Южнорусская література / *І. Я. Франко // Збір. творів: У 50 т. / І. Я. Франко.* – К.: Наук. думка, 1984. – Т. 41. – С. 101–161.
6. *Франко І. Я.* Нові праці про Україну / *І. Я. Франко // Збір. творів: У 50 т. / І. Я. Франко.* – К.: Наук. думка, 1980. – Т. 27. – С. 188–195.
7. *Франко І. Я.* Іван Вишенський і його твори / *І. Я. Франко // Збір. творів: У 50 т. / І. Я. Франко.* – К.: Наук. думка, 1981. – Т. 30. – С. 7–176.
8. *Франко І. Я.* З історії Берестейського собору / *І. Я. Франко // Збір. творів: У 50 т. / І. Я. Франко.* – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 45. – С. 193–219.
9. *Франко І. Я.* Южнорусская література / *І. Я. Франко // Збір. творів: У 50 т. / І. Я. Франко.* – К.: Наук. думка, 1984. – Т. 41. – С. 101–161.
10. *Франко І. Я.* Українці / *І. Я. Франко // Збір. творів: У 50 т. / І. Я. Франко.* – К.: Наук. думка, 1981. – Т. 41. – С. 162–193.
11. *Грушевський М.* Науково-публіцистичні та полемічні писання Миколи Костомарова / *М. Грушевський.* – К., 1928. – 221 с.
12. *Архівні документи* Валуєвського циркуляру та їх сприйняття / передне сл. *В. Яременка // Дніпро.* – 2001. – № 1. – 2001. – С. 56–81.
13. *Франко І. Я.* Чи справді Шевченко написав вірш «Слов'янам» / *І. Я. Франко // Збір. творів: У 50 т. / І. Я. Франко.* – К.: Наук. думка, 1981. – Т. 31. – С. 25–27.

14. *Дзюба Іван*. Шевченко і Хомяков / Іван Дзюба // 3 криниці літ: у 3 т. / Іван Дзюба. – К. : Обереги; Гелікон, 2001. – Т. 2. – С. 54–280.

15. *Франко І. Я.* На руїнах Пантікапеї (Поема М.Костомарова) / І. Я. Франко // Збір. творів: У 50 т. / І. Я. Франко. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 11. – С. 287–302.

16. *Франко І. Я.* Шевченко і критики / І. Я. Франко // Збір. творів: У 50 т. / І. Я. Франко. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 35. – С. 235–247.

Вправи, запитання й завдання для роботи на практичних та семінарських заняттях

1. Скласти розгорнутий план написання публіцистичного твору на тему: «Спадщина Костомарова і основи сучасної української публіцистичної школи».
2. Публічні виступи студентів з наступним обговоренням теми (на вибір):
 - Публіцистика як вагомий елемент формування громадської думки (історичні реалії та сучасні приклади).
 - Яскраві представники вітчизняної публіцистики. Їхні традиції в сучасності.
 - Сучасний стан публіцистики в парадигмі часових паралелей: зміни, тенденції, горизонти діяльності).
3. Проаналізувати статтю Івана Франка «Україна ірредента» або «З кінцем віку». Спільність порушених проблем у працях Костомарова і Франка. Шляхи вирішення.
4. Проаналізувати одну з праць Івана Вишенського (за вибором). Дати відповідь на запитання: «Чому Іван Франко високо оцінив діяльність Івана Вишенського?».

16. Проблеми рідномовної освіти й літератури в публіцистиці Миколи Костомарова

У сув'язі важливих питань суспільно-політичного та громадського життя, які порушував Микола Костомаров у своїй публіцистиці 60–80-х років XIX століття, питання рідномовної освіти як умови розвитку національної культури, умови тривання самого народу та утвердження його національної самобутності, прогресу нації загалом були чільними, становили важливу частину його національного концепту. Свідченням є його публіцистика з цієї проблеми, де ведеться широка полеміка з численними опонентами-шовіністами. Використовує автор для формування свого стилю кращі традиції полемічної літератури Відродження: широту й дока-

зовість аргументів, ідейну пристрасність, пафос переконаності, багатоманіття лексики й жанрів.

Це забезпечувало чільну роль Костомарова в дискусіях щодо ствердження права українства на рідномовну освіту. Ідейний і організаційний промотор потреби забезпечення освіти українського народу рідною, а не загальнодержавною мовою, публіцист гостро виступає на захист своїх переконань. Разом із колишніми «братчиками» використовує короткий період пореформеної відлиги для інспірування націєтворчих процесів, їх переведення з пропагандистсько-агітаційно-наративного дискурсу в дієвий. Цей період найбільше деструкований тогочасними і пізнішими тлумаченнями, оскільки відзначався разом з активізацією діяльності української інтелігенції також посиленням реакції проти українства, соціально різновекторними рухами, загостренням міжетнічних протистоянь, експансією соціалізму і водночас прогресивними демократичними західними впливами.

Публіцистичні твори письменника з часу видання М. Грушевським його статей у 1928 році майже не видавалися і мало досліджувалися. Це стосується й тих, де М. Костомаров порушував проблеми рідномовної освіти і літератури. Також недостатньо висвітлений і суспільно-політичний дискурс переходу української ідеї до активних форм вираження і функціонування. В основному дослідження торкалися соціологічної парадигми. Документи, які стосуються національного дискурсу, тривалий час були засекречені. Імена очільників перебували під забороною, або їх діяльність висвітлено деструковано. У науково-полемічних та публіцистичних працях М. Костомаров розкривав сутність проблем націєтворення, способи їх реалізації в середині XIX століття. Ці праці посідають чільне місце в його творчості, їх писав М. Костомаров протягом усього життя водночас з історичними та белетристикою. Однак найбільше написано на початку та впродовж 60-х років, у період пореформеної «відлиги». Опубліковано в цей час понад п'ять десятків статей, особливо в «Современнике» та «Основі» від часу її виходу до закриття.

Як зазначав С. Єфремов, на початку 60-х років XIX століття закінчувався період глухого застою, викликаного ліквідацією Кирило-Мефодіївського братства, розправою з її учасниками. Настав *«медовий місяць лібералізму, активізувався український ідейний рух, суспільність заворушилася, рвалася до нового життя, і з нею стали оживати приспані змагання українські»* [1, 499].

Особливу активність викликала поява журналу «Основа», з'явилася змога ширше висвітлювати проблеми українського соціуму, зокрема й освіти народу, розвитку української літератури. Питання доступної літератури, книг для народу, їх написання і популяризації, організації різних форм освіти дискутувалися на сторінках «Основи». Журнал відкрив більші можливості для практичної реалізації ідеї. Завдяки цьому національний рух змінює орієнтацію з романтичних висот на життя народу, увагу до конкретних дій для розвитку його освіти, пропаганду рідного слова як вияву духовної самобутності народу. Виникають організовані гуртки культурно-літературного, етнографічного спрямування, так звані громади. Тривали дослідження «животворящої стихії» фольклору та етнографії, розпочаті попереднім поколінням, одночасно ці студії набувають системного науково-теоретичного характеру, що виявилось, зокрема, в діяльності Археографічного товариства, розробці наукових напрямів і теорій.

Розширилася географія національного руху, з'явилися нові покоління. Діяльно працювали І. Франко, Б. Грінченко, М. Драгоманов, В. Антонович, О. Кониський, згодом О. Потебня, П. Чубинський, М. Лисенко, М. Старицький, О. Подолинський, С. Єфремов, В. Грушевський, М. Зібер, Ф. Вовк, О. Лазоревський, Д. Багалій та багато інших. В останній чверті століття активна діяльність національного спрямування розширюється на нефілологічні терени (Алчевський, Чикаленко, Симиренки). Практичний напрям роботи знайшов свій вияв у створенні недільних шкіл, вимогах до уряду про потребу навчання в школах рідною мовою, популяризації української музики, театру, виконавців фольклору.

На початку 60-х сторінки журналу «Основа» були першою важною трибуною поширення й оборони національної справи. Хоч представники старшого покоління (Шевченко, Куліш, Костомаров, Білозерський) ще діяли активно, однак їхні ідеї згодом сприймалися неоднозначно, часом видавалися недостатньо прогресивними молодшому поколінню. Певні розходження в поглядах між поколіннями були закономірними. Радикалізм молодших мав опору в

насиченості нового суспільного континууму, формувався на тлі загострення міжетнічних проблем, експансії соціалістичної ідеї, котра найбільше ламала єдність прихильників і діячів національного руху, сприяла дифузії, різноголосю, змішувала поняття і розмивала перспективи. Нове покоління громадівців дислокувалося в 70-х роках здебільшого в Україні, що теж утруднювало спілкування й комунікації. В останній чверті століття посилилися різноголосся через засилля прагматизму, нігілізму, соціалістичних, а з ними терористичних ідей. Згодом у своїх спогадах видатний український громадський діяч і меценат Євген Чикаленко з жалем констатував, що *«багато українців пішли в російський революційний рух, загубилися в його вирі, не зазначивши своєї течії, нічим не показавши себе в захист інтересів рідного народу»* [2, 246]. Ще раніше цю проблему гостро поставив Іван Франко в статті «З кінцем віку», на яку гостро негативно зреагував Володимир Ленін.

У другій половині XIX століття переслідування урядом українства загострювалися. Ставало важче, а часом неможливо повно і чітко викладати погляди, виникла потреба замовчувань, інакомовлень, затушувань, переакцентувань тощо. Час від часу звужувався до культурології зміст проблем, дозволених для праці та висвітлення. Поверхове, тільки в соціальній площині прочитання спадщини цього періоду, без урахування цих особливостей, викликало в новітніх часах недооцінку результатів зробленого діячами національного відродження, зокрема Миколою Костомаровим. Сприяло цьому й табуйоване ставлення до більшості постатей.

Негативно діяв просторовий геополітичний чинник. Старше покоління групувалося головню в Петербурзі, мало менше можливостей для практичної роботи серед маси українського народу, тому не завжди адекватно орієнтувалося в ситуаціях, які динамічно змінювалися після скасування кріпацтва. У середині 60-х років XIX століття навіть у деяких прихильників національного руху виникали сумніви щодо можливості будь-якого подальшого розвитку української мови і літератури. З'являлося відчуття загрози нівеляції, навіть повного витіснення в скорому часі української мови російською.

Ці характерні настрої перших українофілів істотно відмінні від настроїв наступного покоління. Серед перших було чимало забез-

печених, лояльних до уряду дідичів, чиновників, котрі користувалися російською мовою, українською ж писали художні твори. Щодо М. Костомарова, то полем його діяльності була наука, журналістика, громадська діяльність і полеміка. Завдяки цьому, як і особливостям мислення, патріотичним інтенціям, він чіткіше орієнтувався в суспільних процесах. Невтомна праця над собою, широка ерудиція, багатий досвід полеміста ставили його в епіцентр стосунків старшого і молодшого поколінь. Він був генератором і популяризатором прогресивних ідей, ініціатором подій, що стосувалися питання розвитку української літератури, актуалізував їх при появі найменших можливостей, послідовно обстоював на сторінках преси право народу на рідномовну освіту.

Можливо, і йому були властиві сумніви, але ніде вони не проявлялися. Був послідовним у полемічних зударях, застосовував гнучку еквілібристику фактами, використовував найменшу нагоду, щоб донести хоч мінімально можливі крихти думок про право українства на розвиток, гідний його самобутності й можливостям. Якщо виникали сумніви в його послідовності, то лише в тих, хто поверхово обізнаний з його обширною публіцистикою та громадською діяльністю.

Освіту рідною мовою вважав нагальною потребою, запорукою розвитку прогресу. Мав, як зауважує О. П. Куца, вплив на переосмислення цієї проблеми М. Драгомановим, котрий *«справді робив сміливі кроки на шляху до українства. Осмислюючи твори М. Костомарова та суть взаємовідносин народів у Російській імперії, він відчув потребу аргументованого тлумачення окремішності українського народу»* [3, 47].

Стаття М. Костомарова «О преподавании на южнорусском языке», що вийшла в «Основі» (1862. – Кн. 5), набула особливо широкого розголосу. У ній було задекларовано початок акції зі збору пожертвувань на видання книжок для народу українською мовою. Хоч як був завантажений, він проводив її сам і не припиняв навіть після погромних заборон уряду 1863 року. Ініціатива мала дуже багато прихильників. На адресу М. Костомарова масово почали надходити грошові перекази від приватних осіб та благочинних

імпрез. З січня по липень 1863 року надійшло близько 3400 карбованців. Сума для того часу немала, хоч недостатня для ширших планів організації народної освіти. У «Санкт-Петербурзьких Відомостях» за 1863 рік (№№ 26 (30.01), 47 (2.02), 77 (9.04), 81 (13.04), 99 (4.05), 120 (30.05), 148 (30.07) М. Костомаров поіменно назвав усіх жертводавців.

Автор акцентує потребу навчання народу за відповідною програмою і книгами рідною мовою *«як поживної їжі знань і освіти»* [4, 95], обґрунтовує доконечну необхідність рідномовної освіти, пропонує як програму її реалізації видання малих букварів, граматик, книжок природничого циклу, популярної літератури для читання, пояснення Богослужінь, розповідей про святих тощо. Навчання народу він радив наповнювати любов'ю до нього, обов'язком інтелігенції вважає робити все для його добра. *«Хто любить свій народ, – хай любить його не по-донкіхотськи, не уявою, а серцем і ділом, – хай любить не абстрактне уявлення про народ, а народ в дійсності... шукає того, що йому потрібне і корисне»* [4, 96].

Ці думки розвиває М. Костомаров і в статті «О преподавании на народном языке в Южной Руси», прогресивній і сміливій за змістом, одночасно складній і неоднозначній, яка разом з іншими численними працями М. Костомарова з цього питання ініціювала гострий спротив урядової преси, як і згодом полеміку навколо поняття-терміна «літератури для домашнього вжитку», інспірацію якого несправедливо приписували й до сьогодні приписують ті, хто не завдає собі труда вчитатися в його публіцистику, не минаючи, за Шевченком, *«ніже титли, ніже тії коми»* Дискусія висвітлена в історії літератури, хоча погляди М. Костомарова щодо цього довго тлумачилися здебільшого негативно або просто неоднозначно.

Живе сприймання М. Костомаровим усього дотичного до проблем українства виражалося в активних виступах на сторінках інших незалежних журналів з громадянськими ініціативами, відгуками на позицію уряду, наукові праці, появу літературних творів тощо. Вони були дуже резонансними, викликали численні негативні, рідше позитивні відгуки, появу дискусій, у яких М. Костомаров був епіцентром нападів і звинувачень, але не припиняв своїх виступів, попри посилення гонінь на українське слово в 60-70-х роках ХІХ століття.

Мало було тих, хто підтримував думки і наміри М. Костомарова. Насамперед М. Драгоманов, що вважав видання популярних книжок потрібним, висловив бажання вступити у видавничу корпорацію, у комісію з редагування. У 1866 році він і сам пише статтю «Педагогическое значение малорусского языка», опубліковану в газеті «С.-Петербурзькі відомості» (ч. 93). Чернишевський, Добролюбов, Пипін, тодішній міністр освіти Головнін теж підтримали М. Костомарова. Позиція уряду, однак, була різко протилежною. Стаття ж М. Костомарова «О преподавании на южнорусском языке» стала знаковою, бо активізувала опресию урядових кіл.

Голоси противників самоозначення України, до слова, не змовкали від часу появи в «Основі» статті «Дві руські народності» (1861. – № 3). М. Костомаров у ній, як відомо, протиставив ментальність великоруського та українського народів, за що набув слави сепаратиста. Звинувачення додалися до попередніх, теж «кримінальних», – у прихильності до федералізму. З приводу акції зі збору коштів було створено спеціальну комісію, яка збирала матеріали, насамперед доноси на М. Костомарова.

Активізація діяльності ідеологів українства відбувалася в той час на тлі антиурядових виступів польських діячів, підготовки подій 1863 року, також і шовіністів, які заявляли претензії щодо Правобережжя. Постали проти «Основі» сіоністи з їхньою головною трибуною – журналом «Сіон», де звинувачувано П. Куліша за нібито некоректне вживання слова «жид». Політичні «атаки» на українство мали дуже широку амплітуду. Кожен користався нагодою, щоб відвести увагу уряду від своїх намірів, перевести її на уявний український сепаратизм.

Польська публіцистика в особі Володимира Міцкевича-сина недвозначно інкримінувала «Основі» пропаганду ідей соціалізму. Стверджувалося, що для уряду український сепаратизм небезпечніший, ніж польський, а для поляків – небезпечніший від російсь-

кого абсолютизму. Зауважимо: уже на той час діяли дозволені урядом польські недільні школи. У час польських подій 1863 року саме М. Костомаров був серед авторів-укладачів політичного маніфесту «Малоруська національність поруч із польською».

Отже, за малим винятком, не було видання, котре б не містило нападів на українофільство та журнал «Основа». «Московские ведомости», «Современная летопись», «День», «Русский вестник», «Вестник Юго-Западной и Западной России», «Библиотека для чтения» не барилися виступити проти українства, *«часто не розуміючи, – як зазначав С. Єфремов, – самої суті питання, не розуміючи, чому насправді ворогують, хаотично плутаючись у звинуваченнях»* [5, 168].

Для багатьох це була просто нагода доказати вірнопідданство. При цьому акценти переносилися з культурологічної в суспільно-політичну площину. Молодий український рух, – наголошував С. Єфремов, – був для всіх спільним ворогом. Особливо лютували «Московские ведомости» М. Каткова, шовініста, ворога українства, дивної люті якого часто не схвалювали навіть прихильники. Саме ця газета (1863, № 136) першою гостро відгукнулася на статтю Костомарова «О преподавании на южнорусском языке». Автор заховався за псевдо Публіцист. Думки Костомарова про освіту уявний «Публіцист» ідентифікує зі шкідливою для держави польською інтригою, а організаторів акції зі збору коштів – слухняним знаряддям у руках ворогів Росії. Псевдопубліцист також інкримінує М. Костомарову сепаратизм, пропаганду ідей федералізму, інші ворожі щодо держави наміри.

М. Костомаров не забарився відповісти статтею «Відповідь «Московським відомостям». Оpubлікована в газеті «День» (1863, № 27), вона стає центром дискусії. Несправедливі звинувачення М. Костомаров вважає образою честі й гідності всієї «Основи». Зрозуміло, знав, хто стоїть за псевдонімом Публіцист, вимагав доказів і фактів щодо звинувачень або ж відповідних спростувань.

Про важливість для самого вченого думок про українську справу, віру і бажання бачити мрії реалізованими, про гостроту протистояння і пережиті ним відчуття щодо можливих контрзаходів уряду, про резонанс його статті, нарешті про роль і наслідки дискусії в історії розвитку української ідеї, свідчать документи, які висвітлюють перебіг подій, дозволяють ретроспективний захист письменника від докорів за ренегатство, які, повторимо, звучали і в

урядовій російській критиці, і в літературознавстві підрадянського часу. Таке суголосся також видається промовистим. Прикрим та дивним і в національно орієнтованих дослідженнях.

Промовистим є те, що коли Костомаров негайно відгукнувся на статтю проти себе в «Санкт-Перербургских ведомостях» статтею «Г[осподину] Публицисту «Московских Ведомостей» и «Воскресных прибавлений» к этим «Ведомостям», усупереч правилам цензури, коли відповідь мала б бути вміщена в тій самій газеті, що й звинувачення, редакція відмовилася публікувати відповідь Костомарова. Як згадувалося, пізніше її опублікувала газета «Голос».

Обурений злісними випадками газети «Московские ведомости», певно, й у тривозі за себе, М. Костомаров написав докладний лист міністру внутрішніх справ Валуєву, де звинувачує «Московские ведомости» в наклепах, сміливо вимагає оприлюднення позиції уряду з дискутованої статтею проблеми. *«Публіцист неоднозначно висловився, – писав М. Костомаров, – що збір пожертвувань на таку справу (видання книг – Я. К.) набагато гірше від збору на користь польського заворушення»* [6, 66]. М. Костомаров вимагає, щоб його стаття-спростування згідно з цензурними правилами дискусії була опублікована там, де й наклеп, адже редакція відмовилася це зробити. Подане до іншої газети – «Голос» – спочатку також не дозволила цензура. Не пропустив офіційний цензор Лебедев також два представлені для цензурування рукописи малоросійською мовою. Очевидно, уряд також уважав сепаратизмом публікацію книжок малоруською мовою. Костомаров звертався до уряду з вимогою дотримання цензурних правил. *«Хай це питання постане на суто науково-літературно-педагогічному ґрунті, і буде дозволено вільний обмін доказами pro et contra: тоді само собою виявиться, в чому істина, а в чому помилка»* [6, 67].

Позицію Миколи Костомарова підтримав тогочасний міністр освіти О. Головнін. У поданій ним доповідній міністрові внутрішніх справ зазначено, що міністерство освіти підтримує і поважає старання літераторів щодо освіти народу рідною мовою. Основою для можливої заборони їхніх дій, пише Головнін, можна вважати *«сутність твору, думки, викладені в ньому, і загалом вчення, котре він розповсюджує, а не мову чи наріччя, на якому він написаний* (виділення – О. Головніна) [6, 70].

Про дальші перипетії, які мали в історії розвитку вітчизняної культури резонансні наслідки, свідчать архівні документи Валуєв-

ського циркуляра. Зміст документів свідчить не тільки про розгос дискусії та акцій, пов'язаних з нею, про силу впливу слова М. Костомарова, повагу до нього навіть опонентів, але й про особливу настороженість уряду щодо особи вченого-публіциста. Досить сказати, що його лист був долучений до секретних матеріалів, найтісніше пов'язаних з пізнішим Валуєвським циркуляром.

Заручившись підтримкою міністра народної освіти Головніна, М. Костомаров, здавалося, не зустрів серйозного спротиву своєму задумові в розмові з міністром внутрішніх справ Валуєвим. Відомо, що М. Костомаров і О. Головнін були запрошені Валуєвим на дачу для приватної розмови. Міністр Валуєв підкреслив, що думка про видання українською книжок для народу гідна похвали, але уряд з особливих міркувань вважає за потрібне припинити цю благородну справу, щоб не дати підстав злочинцям використати її у своїх заколотницьких та бунтарських цілях. Головніну було «роз'яснено», що означає його позиція, він замовк, а невдовзі був звільнений з посади. «Московские ведомости» так і не надали М. Костомарову своїх сторінок для спростування.

Незважаючи на позицію уряду, яка стала йому зрозумілою після візиту і реакції офіційної преси, М. Костомаров і далі наполягає, щоб його думки стали відомі широкій громадськості, публікує в газеті «День» спростування на напади Каткова, де заперечує звинувачення і в інших «гріхах». Його відповіді свідчать про чіткість розуміння проблеми, можливості її розв'язання за умови як не підтримки, то хоча б не суворих заборон уряду. У своїх подальших виступах він обґрунтовує потребу і розкриває шляхи впровадження рідномовної освіти народу як умови його прогресу. Акцію збору коштів на видання книг продовжує трактувати як патріотичний обов'язок кожного і не припиняє її після «дружньої поради» Валуєва. М. Костомаров писав: *«...на моє глибоке переконання, підтверджене для мене досвідом, книжна мова з тим складом, який ми їй засвоїли, незручна для передачі відомостей простому сільському народу загалом на Русі. В народі свій склад понять, своєрідний плін мови і, нарешті, багатство своїх слів і зворотів, для нас стільки ж чужих, як для нього чужі складені нами; багато чого, що читає народ у наших книгах, йому не зрозуміле єдино від того, що ми передали йому все це в незрозумілій формі. Популярні книги наукового змісту для сільського народу мають бути написані народною,*

а не книжною штучною мовою з більшим чи меншим віддаленням від останньої, дивлячись від місцевості і способу вираження, який вживається в кожній із них» [7, 19].

Глибоко помиляються, на його думку ті, хто твердить, що української мови не існує, є тільки «наречие». Факт існування особливого виду мови неспростовний. Вона сама стверджує його своєю красою і своєрідністю, як і розвиненою художньою літературою. На тлі такої декларації, як вимушені, але й з виразним підтекстом, сприймаються філіпіки М. Костомарова про те, що, хай навіть російська мова і література посядуть серед народу України чільне місце, але щоб відбулося це природно, без насильного втручання. Він знову твердить, що старання україномовної освіти є заняттям невинним, воно не буде шкодити стосункам держави з її підлеглою частиною. *«Ніхто не думав і не думає виганяти з південної Русі книжної, загальнодержавної мови; ніхто не заявляв про заміну її якоюсь іншою... Мова йшла тільки про викладання в селах і, головне, про укладання таких книг, котрі були б доступніші і зрозуміліші для уродженців південної Русі, що звикли до своєї рідної мови...»*, – твердив М. Костомаров [7, 19]. І стає зрозумілим, «що Богові, а що кесареві». Література українська потрібна народові, хай лиш, **як дехто твердить, лиш «для домашнього вжитку»** (підкр. – Я. К.), – писав М. Костомаров, але письменники повинні доповнити свою художню творчість практичною діяльністю, спрямованою на доконачні потреби народної освіти. Ця їхня діяльність, на думку публіциста, була тоді більше потрібна, ніж проза чи поезія, особливо маловартісна. Наголосимо, М. Костомаров говорив саме про маловартісну літературу, а не загалом про всю, як йому приписували. Зауважимо також, що деяка переакцентація поняття також викликана публіцистичною пристрасністю в обстоюванні позиції.

Оприлюднюючи результати збору коштів, М. Костомаров аналізує причини більшої активності петербурзької інтелігенції та поспільства Лівобережної України, меншу – Правобережної. *«Це пояснюється тим, – писав він, – що в цих краях панує серед вищого освіченого класу польський елемент, ворожий для нашої справи. Це дуже шкода, тому що підтримка і розвиток місцевої мови служили б сильною протидією поширеній там колонізації. На наш погляд, російське суспільство повинно б допомагати нам у цій справі, не слухати тих, котрі виявляють або крайню недобросовісність,*

або крайнє незнання своєї історії і етнографії, залишивши безглузді підозри про можливість солідарності будь-якої Малороської справи з будь-якою польською» [7, 19].

У «Листі до редактора», опублікованому в газеті «День» (1863, № 29), М. Костомаров укотре спростовує звинувачення в намаганні перенести ним ідею федеративного устрою на сучасний ґрунт: *«Двічі ви натякаєте на неправдиву теорію федералізму і на вчені федералістичні теорії... Все, що я говорив і писав про це, стосувалося сфери моїх поглядів на древню нашу історію, але я не брав на себе сміливості переносити федеративні начала на сучасний ґрунт, отже, федералістичні теорії не можуть братися до уваги при обговоренні справи про видання книг наукового змісту південно-руською мовою, тим більше, що я вже неодноразово заявляв у друкованій пресі про бажання видавати переважно книги, що стосуються точних наук, де федералістичним теоріям нема місця з огляду на науковість предмета»* [7, 19].

Уперті звинувачення в антиурядових намірах М. Костомаров відкидає: у справі збирання коштів на видання книг він керується лише бажанням освіти народу, і якщо хтось знає українофілів, які керуються іншими намірами, хай негайно викриє їх. Відмінність діалектів, як говорив дехто з диспутантів, в українській мові не є великою й істотною, а отже, не може бути запереченням благородної справи народної освіти. М. Костомаров, який у газеті «День» знайшов хоч невелику, але підтримку своєї справи, писав у листі до редактора *«На завершення дозвольте ще раз висловити вам від душі гарячу подяку за ваше мудре слово про надання повної свободи нашій справі. Дійсно, тільки досвід може показати, скільки в ній правди і природності, скільки неправди, захоплюваності, штучності... А статті «Московских Ведомостей», «Киевского Телеграфа», «Вестника» Говорського – що, як не крайнє насильство?»* [8, 101].

Дискусія закінчилася підозріло несподівано. «Публіцист» виступив із спростуванням звинувачень щодо М. Костомарова, але той залишає останнє слово за собою. У «Санкт-Петербурзьких ведомостях» (1863. – № 164. – 21 липня) він з іронією резюмував, залишаючи за собою останнє слово: *«Д[обродій] Публіцист пояснює, що він не підозрював мене ні в стосунках з польськими повстанцями, ні в прийнятті намови від поляків, що він, нарешті, впевнений,*

що моя справа не має солідарності з польською. Дозволяю судити читачам і вирішити: чи я невірно зрозумів суті надрукованого в № 136 «Московских Ведомостей», чи це «Ведомости» неправильно виразилися» [9, 107].

Що спричинило такий поворот – невідомо. Тим більше дивно, що Публіцист навіть заперечує свій намір відбирати в М. Костомарова чи його прихильників право виражати і розвивати їхні думки, навпаки, турбується, щоб вони користувалися в цьому найширшим і повним правом. Невірогідним видавався такий «лібералізм» «Московських Відомостей» і загадковим. Усе стало зрозумілим невдовзі. Нагнітання пресою думки про шкідливість розвитку української мови та літератури згодом разом з іншими факторами спричинило важкі для українського питання результати. Восени 1863 року вийшов сумнозвісний Валуєвський циркуляр. Наслідки його не забарилися. Свідчить статистика: 1864 року вийшло 11 книг українською мовою; 1865 – 6; 1866 – 0; 1867 – 3; 1868 – 3; 1869 – 1; 1870 – 5. Припинено друкування світських книг, а за рішенням Синоду – духовних. Це особливо засмутило М. Костомарова: він надавав важливого значення церковним проповідям українською мовою, був сам релігійним і дбав про моральність українства.

Тим часом дискусії з М. Костомаровим не припинялися і сягали найрізноманітніших обширів суспільної думки. Один з опонентів також заховався за псевдонімом Рецензент. У газеті «Русский вестник» він звинуватив М. Костомарова у свідомому затемненні позиції, котра ніби боїться світла, оскільки має темний характер, а сам М. Костомаров ухиляється від спростувань. Письменник не забарився відповісти: *«Що стосується першої половини цього звинувачення, то, щоб мовчанки не прийняв хто-небудь знаком згоди, я вважаю своїм обов'язком сказати: ніщо не дало права д. Рецензенту підозрювати в мені такі відчуття; я вважаю, як завжди вважав, цю справу корисною, плідотною, святою справою Руської землі. Вона в силі витримати всі можливі випробування у своїх намірах і меті (якщо буде піддано дійсному випробуванню, а не голосливій обмові), вона не боїться світла, навпаки, шукає його; в ній нема і бути не може чого-небудь тьмного в існуванні п'ятнадцяти мільйонів одного з народів слов'янського племені, що*

називається південно-руським і малоруським і говорить особливим слов'янським наріччям.

Що стосується другої половини того ж звинувачення проти мене, то в цей час я не буду входити в полеміку про цю справу і захищати її з причин, які дуже добре відомі редактору «Московських Відомостей» п. Каткову» [9, 19]. Виступи останнього, якого називає вже справжнім іменем, спрямовані на протидію українофільським тенденціям, М. Костомаров вважає вкрай нешляхетними і недоброчесними.

Нагнітання антиукраїнської істерії московськими, київськими, петербурзькими виданнями, регулярні доноси на українофілів, діяльність проімперськи налаштованої частини українства, серед котрого був один із геростратів, керуючий Київським навчальним округом Юзефович, сумнозвісно відомий ще в справі Кирило-Мефодіївського братства, спричинили другий удар по українству – Емський указ імператора від 5 червня 1876 року за № 3158.

Отже, старання М. Костомарова про впровадження освіти українською мовою – частина дуже великої, мало дослідженої його публіцистики. На її ідейну пристрасність, оригінальну естетику, жанрове багатство, як згадувалося, одним із перших звернув увагу М. Грушевський, підкреслюючи потребу ширших досліджень. Феномен довголіття Костомарова-публіциста породжений послідовним патріотизмом, котрий до сьогодні не має аналогів, але не має й однозначних трактувань. Навіть у реакційних сімдесятих М. Костомаров знаходить сили, час і сміливість дискутувати навколо проблем національної самобутності українства. Перенісши важку хворобу, втративши змогу педагогічної діяльності, публіцист веде пристрасну полеміку з обширного кола питань, знаходить сили дискутувати з опонентами майже до останніх днів, навіть останніх хвилини життя, як засвідчує Аліна Костомарова у своїх спогадах Коло проблем, означених публіцистичними писаннями М. Костомарова, – дуже широке. Їх естетичний дискурс, належно не досліджений, провокує далші, більш дискретні дослідження жанрового простору тогочасної публіцистики, слугує підставою для перегляду дотеперішніх тверджень про «неповність» української культури ХІХ століття. Інтерполяція змісту публіцистичної спадщини письменника в сучасність актуальна, розкриває простір для розбудови національної освіти в новітніх умовах.

Література

1. *Єфремов С.* Історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : Феміна, 1995. – 688 с.
2. *Чикаленко Є.* Спогади: 1861–1907 / Є. Чикаленко. – Нью-Йорк, 1955. – 260 с.
3. *Куца О. П.* Михайло Драгоманов і розвиток української літератури в другій половині ХІХ століття / О. П. Куца. – Тернопіль: Підручники і посібники, 1995. – 224 с.
4. *Костомаров Н. И.* О преподавании на южнорусском языке / Н. И. Костомаров // Науково-полемічні і публіцистичні писання [Зібрані заходом Академічної комісії української історіографії] М. І. Костомаров / за ред. М. Грушевського. – К. : ДВУ, 1928. – 316 с.
5. *Єфремов С.* В тісних рядах. Українська книга в 1798–1916 рр. / Сергій Єфремов // Вибране. Статті. Нвукові розвідки. Монографії / Сергій Єфремов. – К. : Наук. думка, 2002. – С. 152–181.
6. *Архівні документи* Валуєвського циркуляру 1863 року та їх сприйняття / Публікація В. Яременка, О. Сліпущко. Передне слово В. Яременка // Дніпро. – 2001. – № 1–2. – С. 56–81.
7. *Костомаров Н. И.* Публицисту «Московских ведомостей» и «Воскресных прибавлений» к этим «Ведомостям» [Відповідь з приводу видання книг українською мовою] / Н. И. Костомаров // Науково-полемічні і публіцистичні писання / М. І. Костомаров. – С. 19.
8. *Костомаров Н. И.* Письмо к редактору / Н. И. Костомаров // День. – 1863. – № 29. – С. 20.
9. *Костомаров Н. И.* Ответ «Московским ведомостям» по поводу сбора пожертвований в пользу издания книг на южнорусском языке / Н. И. Костомаров // День. – 1863. – № 27. – С. 18–19.

А також:

10. *Грінченко Б. Д.* Діалоги про українську національну справу / Б. Д. Грінченко, М. П. Драгоманов; упор. А. Жуковський. – К. : Інститут української археографії НАН України, 1994. – 286 с.
11. *Грушевський М.* Движение политической и общественной украинской мысли в ХІХ столетии / М. Грушевський. – СПб., 1907. – 231 с.
12. *Нечуй-Левицький Іван.* Українство на літературних позвах з Московщиною / Іван Нечуй-Левицький. – Л. : Каменяр, 1998. – 256 с.

13. *Охримович Ю.* Розвиток української національно-політичної думки / Ю. Охримович. – Л.–К., 1992. – 261 с.

14. *Пантелеймон Куліш.* Матеріали і дослідження / Куліш Пантелеймон; упор. Є. Нахлік, В. Івашків, О. Федорук та ін. – Л., 2000. – 241 с.

15. *Потебня О.* Мова. Національність. Денаціоналізація: Статті і фрагменти / О. Потебня. – Нью-Йорк, 1992. – 224 с.

16. *Смілянська В.* Батьки і діти (М. Костомаров очима М. Драгоманова) / В. Смілянська // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. – К., 1991. – 276 с.

17. *Сокальський Л.* Матеріали к истории национального движения 60-х гг. прошлого века / Л. Сокальський // Киевская старина. – 1905. – Кн. 2. – С. 198–199.

Вправи, запитання й завдання для роботи на практичних та семінарських заняттях

1. Дати характеристику закону «Про мови», постанов уряду та їх ефективності. Провести паралель-співвідношення з реальним станом побутування мови в суспільному просторі. Означити причини. Матеріал підготувати у вигляді доповіді одного зі студентів та виступів співдоповідачів.
2. Які проблеми слід порушити в публіцистиці задля поширення державної мови в усіх ділянках суспільного життя?
3. Простежити протягом одного місяця порушення нормативів усного мовлення в ЗМІ. Науково систематизувати ті з них, які спостерігаються найчастіше.
4. Дослідити явища міжмовної інтерференції, встановити їх причини, можливі негативні наслідки та способи подолання негативних проявів засмічення мови.
5. Визначити прийоми обстоювання рідномовної освіти в публіцистиці Костомарова. Дати їх характеристику.

17. Українству – бути! Остання дискусія мислителя і громадянина

Думка про відхід Миколи Івановича Костомарова в 70-х роках на помірковані позиції, про уявні заклики його до своїх однодумців покоритися обставинам і припинити активну роботу навіть найлояльнішого щодо уряду характеру настільки усталена, що довго здавалася незаперечною істиною. Навіть в О. Субтельного, відомого ретельним дослідженням історії України, багатим на раніше не відомі

факти, читаємо: *«Інший піонер українського руху – Микола Костомаров – після 1876 року став висловлювати відверто занепадницькі думки. Той, що колись із викликом писав: «Хай ні росіяни, ні поляки не вважають, що їм належить земля, на якій живуть українці», тепер радив своїм товаришам слухняно підкоритися політиці царату»* [1, 253]. Довільність і категоричність вислову дивна як на відомого вченого. Про яких товаришів ідеться, у якому з творів чи за яких обставин радив це М. Костомаров – історик залишає на здогад читачів. Спростування ведуться ще на початку ХХ століття (М. Грушевський), продовжені в останній його чверті (Ю. Пінчук, Л. Смілянська, Є. Сверстюк та ін.) й усе більше в їх світлі розкривається вірність Миколи Костомарова раз обраному шляху. Зокрема Л. Смілянська зауважує: *«...аж донедавна побутувала думка, що замолоду М. Костомаров відзначався прогресивними поглядами, а з початком урядової реакції у 60-х роках відбувся злам, і він перейшов на консервативні позиції. Однак М. Костомаров був складною і духовно неординарною людиною, тому його не можна було вкласти в прокрустове ложе будь-якої схеми. Звичайно, доводилося і йому часом іти на компроміс чи поступатись під тиском обставин. Але мало хто був такий сміливий і рішучий у відстоюванні тих принципів, які він вважав єдино правильними, – навіть проти численної опозиції»* [2, 3].

Слушність цього твердження увиразнюють самі публіцистичні, художні твори М. Костомарова, які змістом і характером являють картину послідовного обстоювання української ідеї, праці в можливих формах на її користь часом навіть в особливо неможливих обставинах, публічної декларації своїх поглядів всупереч посиленню реакційних виступів проти українства. Свідчить про це останнє, одне з найгостріших ідеологічних зіткнень М. Костомарова з одним із численних опонентів. Принагідно зауважимо, що аргументовано і твердо в цій дискусії підтримав українського вченого російський історик Олександр Пипін. Опонентом у дискусії був цього разу М. Ф. Де-Пуле, котрий у лютому 1882 року виступив у «Русском вестнике» (ч. 2) зі статтею «К вопросу об украинофильстве». Характер статті й настирливі виклики на дискусію дають змогу думати, що стаття була замовлена. На користь цього говорить і здивування М. Костомарова щодо особи опонента, людини вельми поміркованої.

Де-Пуле Михайло Федорович (1822–1885), педагог і письменник, походив із дворян Тамбовської губернії. Освіту одержав у Харківському університеті на історико-філологічному факультеті. Служив у Воронежському кадетському корпусі, а потім директором Віленської гімназії та інспектором Полтавського корпусу навчальних закладів. Відомий як біограф поетів Кольцова і Нікітіна. Публікувався в «Русском слове», «Вестнике Европы», редагував Воронежські «Губернские ведомости» (1862–1863) та «Виленский вестник».

Стаття М. Ф. Де-Пуле – найбільш типовий зразок такого грубого, політично заангажованого злого нападу на українство. Сповнена ненависті до української культури, мови, літератури, публікація для форми одягнута в наукоподібну оболонку. Це загалом звичний для того часу й усталений набір інсинуацій проти української ідеї та її adeptів. Навмисне замовчування одних фактів і перекручення інших, поліційні звинувачення в сепаратизмі, висміювання української мови і літератури як естетично меншовартісних – професійно розраховані удари урядового лакея в ранзі професора по незахищених, об'єктивно слабких місцях тогочасного українства, підтасовані псевдонаукові аргументи і шовіністично заангажовані висновки типу «не било, нет і бить не может». Свідченням типового хронічного примітивізму статті було те, що на неї М. Костомаров не зреагував, залишив випад без уваги, що було загалом для нього невластивим. Але виклик було повторено знов у тонах, принизливих для вченого, цього разу в журналі «Русский вестник», редагованому гострим опонентом М. Костомарова Катковим. Усе було зібране в полемічний кулак і опущене на голову і душу вже тоді хворого літнього публіциста, втомленого безконечністю нерівної боротьби за те, що само собою мало б бути зрозуміле: мова дана кожному народові природним його правом. Уже на той час і сама вартісність української літератури не ставилася під сумнів. Тільки сліпа ненависть або притлумлена прислужництвом відсутність відчуття об'єктивізму не давали змоги це розуміти.

Стаття Де-Пуле «К вопросу об украинофильстве» справляє враження писаної на замовлення для скрушного удару по ідеї і особливо по самому М. Костомарову, щоб дискредитувати його і припинити раз і назавжди полеміку публіциста-патріота. Коли М. Костомаров не зреагував на першу статтю, опубліковану в березні 1881 року в «Вестнике Европы», – М. Ф. Де-Пуле повторив виклик у лютому 1882 року

під такою ж назвою: «К вопросу об украинофильстве». Виклик звучав прямо й недвозначно: «Дана стаття наша є не що інше, як виклик до п.п. Костомарова та Пупіна. Для людей науки, для них неможливе ні мовчання, ні застарілі полемічні прийоми» [3, 847]. Таке пряме звертання свідчить про те, що хоч М. Костомаров на той час вочевидь не міг брати участі в діях тогочасного прогресивного, більш радикального крила українофілів, та значення його поглядів у розвитку національної ідеї залишалося головним, а ідеї далеко не вичерпані. Маємо, отже, ще один доказ політичної ваги публіцистики М. Костомарова, його діяльності загалом, як і непорушності позицій.

Контекст перебігу полеміки для М. Костомарова ускладнювався через літературну дискусію між прихильниками теорії «домашнього вжитку» української мови та тими, хто прагнув для неї європейського рівня естетичних просторів; між прихильниками національного первня діяльності та адептами соціальних пріоритетів (див., наприклад, «Діалог про українську національну справу» між Б. Грінченком та М. Драгомановим).

Знеохочувала Миколу Костомарова до дискусії свідомість того, що він наперед знав і її зміст, і характер, і неможливість та небажання опонента дійти будь-якого розуміння. Зобов'язувало ж те, що апеляція йшла від професійного літератора з проекцією зачепити «честь мундира», на що вчений рангу М. Костомарова і його рівня не міг не зреагувати.

З'ясуємо суть і характер дискусії та значення позиції М. Костомарова, оскільки саме в цій дискусії виражена квінтесенція попередніх думок публіциста. Вона є свого роду вершиною його полемічно-публіцистичної діяльності. Виступ М. Костомарова в цій дискусії спростовує усталену думку про неоднозначність його позицій щодо національного питання, зміну своїх переконань залежно від обставин, відхід від прогресивних позицій.

Де-Пуле, задекларувавши в перших рядках статті «К вопросу об украинофильстве» нібито науковий підхід до питання, уже наприкінці абзацу стереотипно переводить розмову в політичне русло. Він відверто і цілком слушно наголошує, що українофілство – це не тільки вузько філологічна суперечка за своєрідність та окремішність української мови і літератури. Його обсяги і параметри шир-

ші і глибші. Зрозуміло і очевидно, що українофіли, на його думку, мають на меті сепаратизм. Однак, замість розвивати і аргументувати далі думку про ворожість сепаратизму, він цинічно глумився з усього, що пов'язане з українством. Грубо скептично висловлювався про творчість Шевченка, Квітки, схвалював закриття в Києві відділу «Російського географічного товариства», підкреслював політичну небезпеку для уряду будь-яких інших проявів діяльності українофілів. Серед низки глумлінь обвинувачення М. Костомарова було особливо болючим і нищим:

«Бути не може, щоб наш історик, такий плодovitий і такий запопадливий в ратоборстві за малоруську мову, нічого історичного не написав нею, ні одного тому (з багатьох) своїх досліджень не обробив нею! А здавалося б, п.Костомаров повинен це зробити, і на доказ своєї ревності (її щирості і раціональності), і на доказ того, що російський учений малоруського походження легко обійдеться без загальної літературної мови і має право дозволити собі такі примхи як виклад своїх думок так, як він вважає для себе кращим» [3, 848].

Такі докори на адресу М. Костомарова були не новими, неодноразово він давав на них відповіді. Але не це було головним у полеміці. У змісті статті і позиції Де-Пуле загалом сублімувалися сутність, характер і головні тенденції офіційної державницько-шовіністичної антиукраїнської опозиції. Дискусію Костомаров – Де-Пуле, як уже підкреслювалося, загалом можна вважати у контексті центральною. Особливо це стосується позиції Де-Пуле, який не затрудняв себе пошуками наукових аргументів, а вклав свої слова у відому матрицю типових шовіністичних звинувачень.

Микола Костомаров на той час сягнув уже свого апогею у формуванні концепції національної ідеї та діяльності на її захист, і нового слова годі об'єктивно було від нього чекати. Позиції ж Де-Пуле знайдуть згодом і на тривалий час свої численні проекційні варіанти, набудуть модифікацій також методи боротьби з українством, котрі й сьогодні, хоч у рудиментарному характері, але функціонують. Свідчень шукати недовго: характерна, для прикладу, – «Бесіда головного редактора «Полярной звезды» Дмитрія Родіна з київським «політологом» Андрієм Ваджрою або психопатичні за характером виступи україножера Бузини. Саме тому вдамося до ширших посилань на зміст і характер статей М. Ф. Де-Пуле. Дові-

льно сфальсифікувавши історичні факти, Де-Пуле ще в першій статті декларує головні ідеологічні засади своєї позиції. Вона до сьогодні залишається незмінна в певних колах:

1. У Росії до Петра було три мови і писемності: а) російська (московська); б) західноросійська (білоруська і малоруська); в) церковнослов'янська.

2. У XVIII столітті сформувалася російська літературна мова на базі великоросійської московської мови, єдина для всіх, спільна.

3. Водночас з її розвитком ішло вимирання інших. Російська літературна мова стала мовою спільної культури і літератури й поширювалася всюди. Міркувати про іншу якусь мову, вишукувати її, творити її не тільки протягом усього XVIII століття, а і в першій половині XIX, на думку Де-Пуле, безглуздо. Цілком закономірний для такої позиції й висновок, задля якого, власне, і конструйовано всі попередні історичні «логізми» Де-Пуле. Він сформульований цинічно, з усвідомленням абсолютної безкарності: *«Штучне створення літературної мови, особливої для малоросів, є задум, примха, ні на що не потрібна, нічим не виправдана і абсолютно шкідлива для всіх трьох руських племен, як явище, що не зближає, а відчужує і роз'єднує їх один від одного. Можливість створити, сколотити, скувати, зляпати нову літературну мову – річ не особливо складна, але вона ще зовсім нічого не доказує і найменше доказує історичну і логічну в такій штучній мові потребу і зовсім не свідчить про її органічну якість»* [3, 851].

М. Ф. Де-Пуле поблажливо, навіть з натяком на зверхню симпатію, говорив про ставлення до діяльності перших письменників малоруською мовою. Вважав їх людьми з невеликими літературними обдаруваннями. Вони просто були літературними дилетантами, не гідними вийти на загальноросійську літературну арену. Попри власне бажання, однак, впливали на розвиток українофільства, але не були його родоначальниками. Подвійна мораль «наукової» розвідки Де-Пуле проглядалася в такій позиції, яку можна вважати тональною. Задекларувавши з деякою дозою погрози, що українофільство – явище не таке вже й невинне і він має намір розкрити його справжню сутність, Де-Пуле водночас фактично звів причину явища до романтичного характеру мислення українофілів, викликаного впливом етнографізму. Українофільство, вважав псевдовчений, зобов'язане своєю появою науковому етнографічному рухові початку

сорокових років з його цілковито романтичним ставленням до своєї країни і народу. Романтизм науковий породжений поширенням і успіхами етнографії. Ця наука, стверджував Де-Пуле, справляє розслабляючий вплив на людину, і вона починає відвертатися від сучасності, втрачає інстинкт і розуміння дійсності, впадає в історичну мрійливість.

Фальсифікуючи дійсність, Де-Пуле проглядає генезу етнографічного романтизму лише в початках 40–50 років XIX століття. Він довільно суб'єктивно визначає зміст і характер романтизму «*важким*» для розвитку розуму, що спричинило «*потворний характер*» його вияву. Означенням «*потворний характер вияву*» Де-Пуле номінує діяльність прихильників українства, так зване українофільство або, як його ще презирливо називали, «*хохломанство*». Справедливо вважаючи М. Костомарова його центральною постаттю, називає вченого повним його виразником, який і в питанні українофільства залишається невинуватим найстарішим «романтиком Дон-Кіхотом». На думку Де-Пуле, М. Костомаров мав би відмовитися від свого українського походження, як це робили інші, тим більше, що за походженням він «почти не малоросс». І думає, і творить він майже виключно російською. Його ж твори українською – просто забавка. Тому «... ми не маємо причин залишати без уваги обставини, що полегшують провину нашого поважного історика проти історичної правди. Знявши з п. Костомарова докір у домислах і примхах, ми тим з більшою силою настоюємо на його романтичній хворобі, на його *idee fixe* ...» [3, 852].

Де-Пуле вважав, що діяльність М. Костомарова, як і діяльність росіянки Марко Вовчок, – вияв не сили, а слабкості українського руху в літературі. Знайшовши для українофілів «*историческую почву*», Де-Пуле знову вперто перефразовував головний стрижень своїх тверджень: «...*прагнення українофілів створити нову малоросійську літературну мову є явище неприродне і шкідливе як літературний розкол*» [3, 854–855]. Літературний сепаратизм, на його думку, – не наслідок, а причина діяльності літературних «*отщепенцев*». Тому за ними потрібен найсуворіший контроль з боку держави і суспільства. Від існування української літератури, – продовжував далі свої великодержавно-шовіністичні сентенції Де-Пуле, народів «*ні холодно, ні тепло*». Він прекрасно обходився останніх півтора століття без неї і обходитиметься надалі. З таких

позицій, називаючи мову не українською, а «українофільською», Де-Пуле прорікає «софізми» на зразок: *«Якщо дійсно дискримінується українофільська мова, то чим же дискримінується український народ, для якого вона абсолютно чужа?»* [3, 856].

Бодянський, Максимович, Григорович, на думку Де-Пуле, ставилися до українофільства апатично. Отже, можна захоплюватися українським словом, піснею, гумором, творами, але одночасно зневажати «хохломанські затії», які обурюють, ображають, «зачіпають за живе» українців, ними не заражених. Це посягає на їх духовну свободу і культурні блага, насильно тягне в культурний розкол, у такого роду сепаратизм, за логікою якого виходить, що Квітка і Шевченко – українці, а Пушкін і Лермонтов – москалі! Де-Пуле свідомо фальшиво інкримінував М. Костомарову й однодумцям ненависть до надбань російської культури.

Повертаючись без будь-якої логіки від міркувань про мистецтво до пуанти своїх роздумів, Де-Пуле висловив тривогу, що українофільський рух ворожий державній єдності, чим перевів дискусію в загострене русло примітивних загрозливих антидержавних звинувачень. Із фальшивим обуренням запитував, чи правда, що М. Костомаров закликає українців думати, вчитися, писати, співати своєю мовою, – українською, розуміючи безглуздість так уформованого риторичного питання, на яке, природно, не могло бути хоч якоїсь відповіді.

Прикладом типової поведінки українофілів Де-Пуле вважав П. Куліша, *«колись гарячого бійця за українофільство»*, який потім нібито змінив свої погляди. Адже після закриття «Основи» деякі члени редакції перейшли до Варшави на державну службу. Там, іронізує Де-Пуле, порядно ставилися до своїх службових обов'язків і, кажуть, дуже скоро отверезіли, визнавши минуле «гріхом своєї юності і своєї несвідомості». Де-Пуле гаряче закликав усіх українофілів покаятися, зректися своєї поваги до мови, котра і доброго слова не варта, і приречена на забуття. Адже сам великий критик Белінський сміявся з українофільської мови. Опонент М. Костомарова не наполягає на такому гумористичному до неї ставленні; але вона, на його думку, крім повної антипатії, нічого іншого не заслуговує в очах тих, відчуває до неї спротив, як і до малоруського племені, малоруської народної поезії, малоруської старовини чи навіть такого обдарування, яким володів Тарас Шевченко.

Переїнятий параноїдальною пристрасною ідеологічною прислужника, Де-Пуле переконаний, що російська мова ще з XVII століття ставала і стає все зрозумілішою, доступнішою, і смішно говорити, що вона винна у всіх бідах українців. Безсоромно підтасовуваючи поняття провини мови і уряду, він ігнорував, що саме тоді розпочалася тотальна насильна нівеляція, асиміляція, знищення всіх проявів національного, і саме завдяки цьому російська мова оволодівала суспільним простором. Поступово, невідворотно здійснювалася уніфікація. Замовчується при цьому, що відбувалася манкуртизація за умов, коли народ не мав змоги на будь-який організований спротив аж до XIX століття, коли демократичні процеси в Європі почали впливати і на поспільство Росії.

Далі Де-Пуле безапеляційно заперечує можливість уживання української мови в церковних проповідях, потребу перекладів церковних книг українською. Єдина церква – єдина віра – єдиний російський народ, – виголошує він смішне й недоречне в науковій аргументації вірнопідданче гасло, задля підтвердження якого, стає зрозумілим, і писалося довгу статтю. Історичним і філологічним безглуздям видавалося йому, що малоруська література з самого виникнення була народною, бо сама мова цієї літератури є мовою простолюду.

Далі в статті йдуть гострі випадки на підавстрійських українофілів, галичан, які, на його думку, вплинули на російських, а не навпаки. Саме вони для росіян більші вороги, ніж поляки. Їм, галицьким українофілам, дозволено вважати своїми Максимовича, Костомарова, Куліша і Чужбинського (останніх двох Де-Пуле не вважає за вчених. – *Авт.*), але чужими – Погодіна, Соловйова, Срезневського, Бодянського та ін. Для них свої – Гулак-Артемівський, Квітка і Шевченко, і чужі такі малоруські діячі, якими були у свій час князь Безбородько, Трощинський, Богданович, Капніст, Гнедич, Гоголь. Своя для них «мікроскопічна літературка», крім Тараса Шевченка, дуже сумнівних обдарувань. І принципово чужа – одна з найбагатших слов'янських літератур – література російська – обурюювався Де-Пуле. Не маючи змоги «досягнути» галицьких українофілів, Де-Пуле скеровує злість на підросійських і закликає проти них усю рать собі подібних вірнопідданих.

*«Якби не завелись у нас свої українофіли, свій літературний розкол, і тоді нам не слід було б підтримувати галицьке українофільство як таке, що породжує там в себе смуту, у всьому для нас шкідливу. Все, що можемо ми зробити в ставленні до галицького українофільства, це – ігнорувати його, залишити його в спокої, в абсолютній впевненості, що воно, як лож, щезне само собою, тільки б ми не дрімали, тільки б сприяли людям, котрі не виділяють себе з великої загальноросійської сім'ї» [3, 863], – переходив Де-Пуле до прямого параноїдального цькування українофільства. Засліплений ненавистю, Де-Пуле, однак, розуміє жалюгідне безсилля наміру зупинити об'єктивну закономірність прогресивного процесу розвитку літератури, розпочатого саме «наївними» романтиками-українофілами. Говорити про її другосортність наприкінці ХІХ століття – означало не знати або навмисне не бачити правди. Для історика такого рангу це означало свідому нехіть, фальш, підкріплену безкарністю. Вважав, очевидно, незламною силу, якій узявся служити. Розуміння примітивної двозначності, ницості позиції, незворотності прогресу викликало його особливу лють, яка засліпила його й спричинила несподіваний «пасаж»: *«У наш ліберальний час, коли національна і племенна свідомість розвивається всюди з нестримною силою, малоросійський літературний рух можна затримати, але не можна знищити: раніше чи пізніше він досягне своєї кінцевої мети, тобто малоросійська літературна мова нібито отримає належне їй значення, стане нарешті культурною мовою для цілого племені!» [3; 864]. Стає очевидним, що саме безсилля опонента – причина злобного гніву. Застосовуючи полемічний прийом «від зворотного», Де-Пуле перелічував фактори, які б цей розвиток, ніби за М. Костомаровим, мали забезпечити. Він майже дослівно і відвертіше, ніж міг сам М. Костомаров, розкрив зміст його поглядів і його позицію, оскільки не мусив оглядатися на цензуру. І цим, попри своє бажання, мимоволі ствердив прогресивний характер національних позицій:**

1. Українська мова повинна ввійти в школу і церкву, витіснити звідти російську мову. 2. Київський і Харківський університети, а також Київська духовна академія перейдуть на українську мову викладання. 3. Слід увести національну мову викладання в гімназіях шести губерній: Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської і Харківської.

Усе це справді особливо гаряче відстоював М. Костомаров. Невинний і скромний зовні тактичний прийом, «хай би хоч для домашнього вжитку» імпліцитно крив далекі політичні тенденції поширення української мови по всій Україні. Про це Де-Пуле говорить відверто, переходячи в площину поліційного доносу. Цим виводив М. Костомарова з вузького простору захисної позиції «домашнього вжитку» і розкривав повно справжні наміри українофілів. Тому не можна вірити в щирість нібито скромних бажань М. І. Костомарова, – істеричить Де-Пуле, – не можна ще на цьому заспокоюватися, бо інші українофіли ідуть значно далі. І навіть такі вчені, як п. Пипін, уже прямо говорять про культурне значення малоросійської мови, без котрої нібито замре у своєму розвитку чотирнадцятимільйонне малоросійське плем'я. *«Ну і хай собі говорять! Але... ні кроку до справи, ні найменшої поступки українофільським прагненням!.. – вірнопіддано лютує Де-Пуле і продовжує: Ми також, тобто все російське освічене товариство (а не цензура, не адміністративні власті), повинні не хотіти, не повинні дозволити виділення малоросійської літературної мови із загальноросійської»* [3, 865–866]. Зневажливо називаючи народ плем'ям, Де-Пуле навмисне перекручував значення термінів «етнічна група» і «народ», у дусі запеклих шовіністів свідомо принижував українство. Він розумів, що ні Польща, ні Німеччина, ні Франція не є імперіями. Там відмінності у мові етнічних груп суть діалекти, а не окремі мови. Але висловлюється про український народ як про етнічну групу. І цим ставленням найбільш повно зазначає заангажованість позиції безсилля ненависті перед невідворотністю прогресу, що сам добре розуміє.

Докладний аналіз тексту статті Де-Пуле здійснено тут тому, що вона дає змогу узагальнити зміст і характер звинувачень проти М. Костомарова протягом більш як двох десятиліть років. Крім того, з неї ясно постає, що філологічна за своєю формою багаторічна дискусія за суттю була гостро політичною. Антидержавні звинувачення для публіциста вже давно відомі, навіть звичні. Але Де-Пуле висловив їх із фізіологічною лютюю, особливо гостро і з претензією на фахове обґрунтування позиції. Нічого нового не сказав Де-Пуле, хіба по-лакейськи засвідчив своє вірнопідданство. Це в очах Костомарова заслуговувало презирства, яке він висловив прямо і відверто. Відповідь його була нищівною насамперед тому, що він не

вдавався до пояснень, чому проігнорував першу статтю опонента, а щодо другої, де йому Де-Пуле кинув прямий виклик, то публіцист просто проігнорував звинувачення як фальшиві й недолугі. Ця «дискусія» – бій наукового пігмея-лакузи з велетом, який стоїв на висоті здійсненого, перед судом історії, розумів своє значення для нащадків. Стаття-відповідь М. Костомарова «По поводу статьи г[осподина] Де-Пуле об украинофильстве» дуже стисла. Застосовано полемічний прийом ігнорування суджень опонента як примітивних, не гідних серйозної уваги й розмови. Багатослівні обширні звинувачення М. Костомаров залишає поза увагою, спростовує лише відверто перекручені факти. Все інше трактує зневажливо-іронічно.

Загальний тон статті має іронічний, поблажливо-примирливий характер: ніби М. Костомаров не сподівався зустріти під статтями в «Русском вестнике» підпис ученого-історика та літературознавця Де-Пуле, якого раніше глибоко поважав. Тому виклик, гострота звертань опонента для публіциста дивні й неприємні. Адже його опонент, писав М. Костомаров, *«до цього часу «був у літературі відомий як поважний і трудолюбивий дослідник вітчизняної історії і історії літератури. Тепер він у всеозброєнні журнальної полеміки виступає на ратоборство з прибитим, закльованим українофильством, – іронізує М. Костомаров. – Ну, а якщо б хто-небудь (уже ж ніяк не я) зауважив авторові, що його випадки вважаються надто дрібними і сам п. Де-Пуле не настільки авторитетом у цій справі, щоб з ним обов'язково вдаватися до з'ясування у друку? Судячи зі скромності автора, про котру він сам нам усім оголошував, здавалося б, саме така думка повинна була прийти йому до голови. В мене, проте, була зовсім інша причина залишати без уваги випадки п. Де-Пуле. Причина ця – що я вже вважав, ніби достатньо сказав разом усім, хто хотів про це знати, все, що міг і як умів, у своїх статтях, надрукованих в «Русской старине» минулого року і в лютневих книжках «Вестника Европы» 1881 і поточного 1882 року. Нічого іншого з питання про малоруське слово я не можу повідомити ні п. Де-Пуле, ні кому-небудь іншому»* [4, 435–436].

Стислість, гострота, точність вислову статті М. Костомарова, психологічна шкала розвінчання опонента, багатство відтінків – усе видає вершину майстерності публіциста. Одночасно у відповіді М. Костомарова вже відчувається і втома хворої людини, й нехт

до злобствувань опонентів. Адже наперед відомо: він не буде почутий і зрозумілий тими, хто не тільки не бажає чути, а й не може, бо не вільний у своїх бажаннях. Ідеться, очевидно, не про меншу силу полемічної пристрасті, а про відверте ігнорування противника. М. Костомаров знає і розуміє справжні причини, які змусили вчену людину говорити речі, усвідомлюючи їх фальшиву сутність. Полюдьськи йому шкода колегу. Звідси його спокійний тон людини, переконаної у своїй правоті, почуття гідності за виконаний обов'язок. Але принизливе становище опонента, засліпленість віронопідданого слуги викликають у публіциста органічну зневагу. «Філіпіки» Де-Пуле справді виглядають в очах М. Костомарова жалюгідними, і він саме так їх трактує й оцінює: не спростовує, а просто ігнорує злобне безсилля опонента.

Принагідно зазначимо, що полемічна активність публіциста М. Костомарова не затихала навіть після перенесеної в 1875 році хвороби, коли був у такому важкому стані, що навіть не знав про кончину матері. Хвороба і смерть матері помітно підкосили його здоров'я. Через кілька років сталися ще дві вкрай важкі події, причини, характер і наслідки яких ще мало аналізовані й вияснені. М. Костомарова двічі, у 1884 і 1885 роках, було збито на вулиці кіньми. І двічі він чудом залишився живим. Однак після другого наїзду так і не поправився. Ці загадкові трагічні події ставалися саме в періоди найбільшого загострення полемічних баталій, що мимоволі наводить на думку про їх зумисне інспірування. Коли в 1885 році його збили сани, візник чомусь навіть не зупинився, а протягнув свою жертву мало не через усю площу, про що довідуємося, зокрема, зі спогадів Аліни Крагельської. Це вплинуло на і без того слабке здоров'я М. Костомарова, підірване надмірно важкою працею. Стан здоров'я не позначився на характері мислення й полемічній пристрасті, але звузив обшир напрацювань, фізичні можливості, відмірені йому долею роки життя, обірвавши його в розквіті можливостей, на злеті нездійснених задумів.

У відповіді «З приводу статті п. Де-Пуле про українофільство» М. Костомаров наголошує, що не має наміру повторювати все, що він виклав у минулих публікаціях з приводу оборони українського слова. Різкі, їдкі, багаті софізмами і самозакоханими шовіністичними висловлюваннями Де-Пуле, котрі більше нагадували невдалу спробу садистських знущань і торжества уявного переможця, ніж

наукову полеміку, не могли вивести М. Костомарова з рівноваги, до котрої він прийшов на схилі літ завдяки турботі дружини. Він лише нагадував читачам, що від Де-Пуле не сподівався таких зухвалих випадів хоч би тому, що мав честь його знати в студентські роки в Харкові, де зароджувалися тенденції українофільства. Опонент виріс у малоросійським краї, довго жив там й мав би краще знати характер українського народу.

Предметом полеміки М. Костомаров вважає не те, що він сам і його опонент, як і багато інтелігентів, вважають себе росіянами, а відмінність малоросійського народу від російського, що добре розуміє Де-Пуле, хоча він запевняє, *«нібито мова культури, мова інтелігенції доступна всьому малоруському народові і нібито сам народ не проміняє її на мову теперішніх і майбутніх Шевченків»* [4, 436]. Публіциста прикро вражає категоричність висловлювань та небажання Де-Пуле взагалі згадувати про будь-що українське, навіть визнаючи існування української літературної мови та велич талантів Квітки і Шевченка. Він гостро зауважує, що його опонент часто вдається до обману й перекручень. Питання української мови, ще раз наголошує Костомаров, стосується українського люду і його подальшого розумового розвитку. А необхідність етнографічно й історично вивчати цей народ, його духовний світ і матеріальний побут ніяк не говорить про прагнення замінити великоросійську культуру в Україні на «штучну» українську.

М. Костомаров заперечує, що О. Бодяньський, В. Григорович, М. Максимович холодно ставилися до ідей українофілів. Він знав усіх трьох дуже близько і може з чистою совістю засвідчити, що сказане про них п. Де-Пуле – кричуща неправда. Усі троє ставилися з великим співчуттям до ідеї розвитку малоруської мови і вивчення народного малоруського життя. В. І. Григорович, правда, не писав нічого по-малоруськи, але визнавав себе малоросом. М. Максимович переклав малоруською «Слово о полку Ігоря». О. М. Бодяньський видав по-малоруськи у віршах «Наські українські казки» під псевдонімом Іська Материнки. Він особливо відзначався прив'язаністю до всього малоруського і такою мірою не був чужий українському патріотизму, що сам М. Костомаров ставав з ним із деяких питань до гарячих суперечок навіть у рік кончини Бодяньського. Називати ж уродженцем Воронежської губернії Афанасьєва-Чужбинського не слід, бо достеменно відомо, що він народився в Лубенському повіті Полтавської губернії.

На вірнопідданче злобствування Де-Пуле, що українофіли – розкольникми, за якими потрібен суворий контроль з боку держави і поспільства, М. Костомаров з гіркою іронією відповів: «Залишається пошкодувати, що п. Де-Пуле поставив своє нічим не забруднене письменницьке ім'я в ряд поліцействуючих писак, від котрих повинна відвернутися всяка чесна людина!» [4, 437]. Цими словами поставлена остання крапка в полеміці М. Костомарова з приводу проблеми українофільства, висловлене останнє «Так!» майбутньому українства, схвалена діяльність, спрямована на ствердження самодостатності української мови, турбота про її широке функціонування в суспільстві й літературі. І сказане тверде слово на захист народу. У ньому остаточно висловлено віру в майбутнє мови, її силу, життєздатність. Названо справжнім іменем – провокатори – численних опонентів на зразок Де-Пуле, узагальнено зміст і характер їх мислення та висловів. Ствердив також остаточно в цій статті М. Костомаров несхитність власного національного концепту, правоту позиції трудівника на ниві розвитку української державницької думки.

Література

1. *Субтельний О.* Історія України / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1991. – 512 с.
2. *Смілянська Л. І.* Літературна творчість Миколи Костомарова / Л. І. Смілянська // Костомаров М. І. Твори у двох томах / М. І. Костомаров. – К. : Дніпро, 1990. – Т.1. – С. 5–35.
3. *Де-Пуле М. Ф.* К вопросу об украинофильстве / М. Ф. Де-Пуле // Русский вестник. –1882. – № 2. – С. 846–880.
4. *Костомаров Н. И.* По поводу статьи г. Де-Пуле об украинофильстве / Н. И. Костомаров // Вестник Европы. –1882. – Т. 3. – Кн. 5. – С. 434–437.

Вправи, запитання й завдання для роботи на практичних та семінарських заняттях

1. Організувати роботу в групах над матеріалом, викладеним у навчальному посібнику. Кожна група попередньо здійснює аналіз одного з параграфів і стисло інформує аудиторію.
2. Написати публіцистичний твір про громадянську й політичну діяльність М. Костомарова. Зосередитися на деталях, які підсилюють реактивність образу публіциста, його проукраїнську заангажова-

- ність. Подавати інформацію зрозуміло, логічно послідовно, акцентувати власне ставлення до постаті публіциста.
3. Проаналізувати органічний зв'язок публіцистики з історією суспільства, його розвитком: злетами і трагедіями.
 4. Підготувати усні відповідь на тему: «Жанрова структура публіцистики»
 5. Назвати переваги і застарілі елементи творчості М. Костомарова з погляду сучасної побудови тексту.
 6. Усне обговорення теми (на вибір):
 - Онтологія публіцистики.
 - Журналістика і література М. Костомарова та його сучасників.
 - Зародження вітчизняної української публіцистики. Історичний дискурс. Тенденції та особливості розвитку.

18. «Я все сказав!»... На порозі вічності

За свідченням Аліни Костомарової, серед останніх слів Миколи Івановича перед відходом у вічність були: «Я все сказав. Нехай тепер вигадують». У спогадах «Последние дни жизни Николая Ивановича Костомарова», опублікованих, згідно з побажанням дружини Миколи Костомарова, після її кончини («Киевская старина», 1895, ч. 4), вона наводить винятково промовистий і науково цінний епізод з останніх хвилин життя великого вченого-полеміста. Уже зовсім кволий, приходячи час від часу до притомності, він усе запитував, чи принесли свіже (квітневе) число «Вісника Європи». Хотів дізнатися, чи надрукована його відповідь М. О. Кояловичу, одному з запеклих україножерів. Побачивши статтю, повільно й спокійно вимовив: «Пусть *сочиняет!* Я все сказал» (курсив – *Ю.П.*) [1, 62]. Ще говорив, як дуже печалить його багато дум, що їх несила передати. Потім вимовив: «Художник и поэт, прости. Прощайте все» [1, 63], – і відійшов за межу. Стаття, яку так чекав М. Костомаров, була його рецензією на книгу професора С.-Петербурзької духовної академії М. Кояловича «История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям» (1884). У ній М. Коялович критикує погляди М. Костомарова, висловлені ним ще в 60-х рр. щодо теорії федеративного устрою давньої Русі в статті «Думки з приводу про федеративне начало в Древній Русі» (ж. «Основа», 1861), та з інших питань. М. Коялович інкримінує М. Костомарову заклик повернення до історичних суспільних укладів, тобто до сепаратизму. Тоді ж виникла дискусія, про яку

свідчать тогочасні статті М. Костомарова, звернені безпосередньо до М. Кояловича: «Лекція г. Кояловича по истории Западной России» («Голос», 1864, 118, за підписом Іван Богучаров) та «Лекции по истории Западной России М. Кояловича» (Голос, 1865, № 6).

Передувала рецензії на книгу М. О. Кояловича стаття М. Костомарова «Словечко по поводу замечания о федеративном начале Древней Руси», надрукована в 5-й книзі журналу «Киевская старина» за 1883 рік. Написана стаття-заувага з приводу того, що в одній із численних наукових статей знову було згадано М. Костомарова як автора нібито помилкових поглядів на існування федеративного устрою в Давній Русі. Сама поява статті «Словечко по поводу замечания о федеративном начале Древней Руси» говорить про широкий науковий інтерес до його публіцистики. У дисертаціях того часу засвідчено постійні посилання на його праці. Заснування журналу «Киевская Старина» у 80-х роках ХІХ століття, першого проукраїнського журналу після закриття «Основи», дала можливість М. Костомарову знову заперечити опонентам на тлумачення ними його теорії федерації. У статті «Словечко по поводу замечания о федеративном начале Древней Руси» він писав: «У Древній Русі я не бачив федеративного укладу, що остаточно склався, і ніде, скільки пам'ятається, не назвав удільно-вічову Русь федерацією в розумінні політичного тіла з конгресами або сеймами на зразок Сполучених штатів; я говорив тільки про федеративне начало. І якщо дозволяв собі бачити в Древній Русі щось на зразок федерації, то хіба федерації в зародковому стані... Під федеративними початками я розумів ті ознаки, з яких *безпремінно* (курсив – Авт.) повинна була утворитися певна федерація, якщо б життя представлене було своєму природному розвитку, не піддавалося випадковим переворотам, що повернули його в іншу сторону» [2, 400]. Легко зрозуміти прозорий натяк на те, що саме хотів сказати історик про випадкові перевороти, які повернули життя Давньої Русі «в іншу сторону».

Тривалість дискусій (кілька десятиліть лише в ХІХ столітті) говорить про те, що саме ці слова, їхня пряmlinійність і гострота викликали спротив державних кіл, були причиною несприйняття їх офіційними провладними ідеологами. Засвідчили вони й постійність позицій М. Костомарова. У статті «Словечко з приводу

зауваження про федеративне начало Древньої Русі» вже не відчувається того емоційного запалу, який властивий працям більш раннього періоду. Думки зберігають логіку й аргументованість, але немає розлогих історичних екскурсів-ілюстрацій. Лаконізм і чіткість стали основними ознаками стилю його публіцистики.

Вони характерні й для останньої статті-рецензії – «З приводу книги М. О. Кояловича «Історія російської самосвідомості за історичними пам'ятками і науковими працями». У ній М. Костомаров підсумував, завершив гостру й тривалу полеміку з цим та іншими офіційними істориками. Він востаннє ствердив, що йому постійно приписували політичні тенденції, яких нібито ніколи він не мав, розкриваючи тільки правду історії. Порушена ще в 1861 році проблема федеративних начал у Київській Русі через понад 20 років знову гостро постала як предмет дискусій і полеміки в наукових колах, які намагалися виявити лояльність до державно-адміністративних кіл. Із новою силою на похилого віку вченого сипалися звинувачення з боку ревнителів «єдиної і неделимої». Йому знову доводилося захищати себе від поліційного характеру провокацій за допомогою історичних фактів, нагадувати, що в його тлумаченнях федерації йдеться лише про її начала, властиві практично кожній із ранніх цивілізацій, а не про заклики до автономії та незалежності окремих частин Росії.

Тон його відповідей проте гостріший, іронія дошкульніша. Замість розлогих терпеливих посилань на історичні факти, широкої наукової аргументації, – іронічна, відверто смілива оцінка сутності, антинаукового примітивізму опонентів, провокаційні наміри їх писань. «Назва представленої книги такою мірою надумана і простим смертним незрозуміла, – іронізував він про книгу М. О. Кояловича, – що треба пошкодувати: чому автор на заголовному листку не помістив коментаря до видуманої ним назви» [3, 304]. Він вважав політичними доносами на свою адресу псевдонаукові звинувачення, на спростування яких не варто тратити часу. Їх слід просто висміяти.

«Поява цієї книги нагадує 60-ті роки поточного століття. У цих роках у нашому друку з'явилася така мода: знаходились панове, котрі на свою братію літераторів друкували щось на зразок доносів, намагаючись на основі слів, сказаних у друку, викрити їх у чомусь непорядному, а більш за все кинути на них тінь неблагодійності в політичних переконаннях. Вони знали, що це місце найбільш чут-

ливе і утворена на ньому виразка може мати небезпечні наслідки» [3; 868]. Це не раз відчував тоді М. Костомаров. Тепер знову його змушують захищатися, вигадувати способи довести свою уявну лояльність до влади. Йому набридло стверджувати, що, говорячи про федеративні утворення, він мав на увазі саме їх «начала», які могли б розвинутися у федерацію політичну, якби не монголо-татарське нашествя, яке змінило природний розвиток федеративних стосунків у слов'янських землях. На основі історичних реалій М. Костомаров доводив, що доки сформувалися новітні федеративні політичні устрої на зразок США, Швейцарії чи Голландії, держави Європи, в тому числі й слов'янські землі, німецькі племена, і початки федерації в давній Греції чи Італії, уже пройшли значний шлях розвитку у формуванні федерацій. Інша річ, що не всюди зародки федерації розвинулися в повноцінну державно-політичну структуру.

Повертаючись через більш як два десятиліття до полеміки з приводу поняття федерації, М. Костмаров за науковою об'єктивністю суджень не приховує своєї симпатії до змісту, вкладеного ним у це поняття. Це вияв волі племен до незалежності, свободи вибору історичної долі. Він наголошує, що прагнення федерації іманентно властиве українському народові. Як й інші – з більш щасливою долею – народи, українці здатні до організації суспільства на федеративних началах. Укотре підкреслив М. Костомаров роль грубої зовнішньої сили в спотворенні історичної долі України. У цій силі його прихильники й супротивники легко упізнавали російське самодержавство.

«Федеративне начало, хоч би в найменшому ступені, можна відшукати у всіх народів, якою б первісною не виглядала їхня культура. Природно, його можна доглянути і в слов'ян, а між ним в росіян, особливо в удільний період нашої історії. Вірогідно, воно відкрилося нам і в більш ранні часи, але про внутрішній побут і склад політичних російських громад тих ранніх часів ми знаємо мало. В удільному періоді ясно видно зачатки федерації земель, що дуже наближає нашу батьківщину до Староданьї Греції. І там, і тут – одне і те ж намічалось бути союзним зв'язком багатьох земель» [3, 872]. Яку батьківщину має на увазі М. Костомаров, можна судити з того, як далі публіцист характеризує хід історії в Росії. Він наголошує, що в Північній Русі зародки федеративного устрою

цілеспрямовано знищувалися, утверджуючи позиції імперського устрою, зокрема й у свідомості народу. «Доля, що виявилася ходом історичних обставин, вказала російському суспільству і його історії шлях до іншої мети, – гіршої чи кращої – судити про те не справа історика. Тим більше, що історія, яка ілюструє течію життя, безконечна, не знає, що відбудеться наперед, і не може ніде зупинитися, щоб висловити виправдальний чи звинувальний присуд над усім пережитим» [3, 872].

Як не намагався М. Костомаров бути об'єктивним, симпатії саме до федеративного устрою, цього вимріяного і вистражданого ідеалу суспільного життя, не спотвореного «грубими зовнішніми силами», йому вочевидь не вдається приховати. Саме за це його погляди й він сам піддавалися гонінням уже після перших публікацій в «Основі» статей «Мысли о федеративном начале в Южной Руси» та «Две русские народности». Коялович був одним із тих істориків, що разом із журналістами, публіцистами й просто активними лояльними до влади захисниками існуючого порядку нападали на М. Костомарова та українофілів. Не маючи відваги і змоги полемізувати з М. Костомаровим у наукових питаннях, на теренах яких учений опонентів просто блискуче знищував, вони жваво бралися за відшукування доказів, щоб інкримінувати йому політичну неблагонадійність.

Слава федераліста настільки міцно закріпилася за М. Костомаровим, що й через більш як двадцять років М. О. Коялович інкримінував йому ті самі звинувачення. У своїй книзі він твердив, що федеративна теорія була придумана проукраїнськи налаштованими вченими для того, щоб переглянути, заперечити, а потім і знищити священну для кожного великороса єдність Росії. Коялович, крім того, твердив на давній мотив, що М. Костомаров у своїх історичних працях підносить український народ як такий, що завжди стояв вище російського і що українці ближчі, ніж росіяни, до західноєвропейської цивілізації. Також Коялович критикує М. Костомарова за його теорію спорідненості південних, київських полян із північними – новгородцями. Опонент М. Костомарова заперечує його положення, згідно з яким Київські, Чернігівські, Новгородські й Смоленські землі були єдиною федерацією в дотатарські часи. Як відомо, М. Костомаров це довів на основі лексичного аналізу мовних особливостей, збережених у цих областях ще в XIX столітті.

У цьому Коялович побачив зазіхання на територію Росії, прагнення М. Костомарова зруйнувати її цілісність.

Звинувачення давні за змістом, однак форма їх ще більш відверто груба й загрозна. Опонент не обмежується запереченням існування федеративних начал. Він прямо приписує М. Костомарову створення якоїсь федеративної теорії, яка нібито стосується перегляду російської історії і має на меті встановити інші на неї погляди, вивести з них такі практичні вказівки, які загрожують усталеній єдності Росії. Питання суто науково-історичного характеру Коялович звично перевів в ідеологічну площину і висунув проти М. Костомарова прями політичні звинувачення. У своїй відповіді М. Костомаров не приховує іронії, яка часто переходить у відверте глузування над голосливими «слов'янофільськими й обрусительськими замашками», властивими для полеміки опонента. Краще б він, зауважував публіцист, науковим шляхом розкрив причину, чому вважає критиковані ним погляди неправомірними.

В особливо позитивному ставленні М. Костомарова до українського народу М. Коялович бачить його співчуття до українських політичних змагань. А це, на його думку, загрожує питанням державної зовнішньої політики. Відповідь М. Костомарова звучить як зізнання в любові до українського народу, вірність якому вчений зберіг протягом усього життя. Він і далі вважає український народ добрішим і талановитішим, ніж російський, хоч і менше здатним до грубого практицизму. Одночасно в цій останній статті М. Костомаров спішив висловити своє незмінне кредо вченого, основна мета якого – служити правді. Тому стаття була не тільки відповіддю на звинувачення, а й своєрідним заповітом майбутнім послідовникам, засторогою проти використання науки на службу ідеології, а отже, неправді: *«Зізнаюся: мені всілякі тенденції в історичних працях були огидні, і мій ідеал історика був і є той самий, який ставив нам колись безсмертний історіограф Міллер, коли говорив: «Історик повинен здаватися без вітчизни, без віри, без государя... все, що говорить історик, повинно бути правдивим, і ніколи не повинен він давати приводу до порушення щодо себе підозри і лестощів»* [3, 876].

Ці слова мають стати одночасно й відповіддю на численні звинувачення Миколи Івановича Костомарова в нібито хитаннях, змінах поглядів, ідеологічних орієнтацій, оцінок історичних фактів. Це робили і деякі його сучасники, з якими вів М. Костомаров-публіцист довголітню полеміку, і продовжують робити ті, хто береться

судити письменника, не знаючи його праць. «Я все зробив!» – мав право сказати М. Костомаров. Зробімо більше – мусить сказати кожен, кому дорога Україна, хто дбає про неї, як турбувався великий учений, громадський діяч і патріот Микола Іванович Костомаров.

Література

1. Пінчук Ю. Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової / Ю. Пінчук. – К. : Вища шк., 2005. – 138 с.

2. Костомаров Н. И. «Словечко по поводу замечания о федеративном начале Древней Руси» / Н. И. Костомаров // Киевская старина. – 1883. – Т. 5, Кн. 4: Известия и заметки. – С. 399–401.

3. Костомаров Н. И. По поводу книги М. О. Кояловича «История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям» / Н. И. Костомаров // Вестник Европы. – 1885. – Ч. 4. Хроника. – С. 867–878.

Вправи, запитання й завдання для роботи на практичних та семінарських заняттях

1. Бесіда за питаннями:

- Який з публіцистичних матеріалів М. Костомарова є найбільш цінним для Вас, найбільше вразив? Аргументувати.
 - Які з ідей М. Костомарова є найбільш актуальними в сучасних умовах? Як вони висвітлені в медіа?
 - Що в спадщині Костомарова має далеку перспективу актуальності?
2. Проаналізувати останні примірники газет «День» і «Дзеркало тижня» на наявність актуальних суспільних матеріалів «на злобу дня». Визначити їх жанрову специфіку.
3. За останній календарний місяць простежити кількісно-якісні показники дієвості публіцистичних матеріалів видань «Свобода» і «Український тиждень».
4. Ділова гра.

Студенти в групах представляють три сучасні вітчизняні видання на чолі з обраним редактором: демократичне, крайніх лівих поглядів і так звану «жовту пресу». Групи інтерпретують кожна по одній новині відповідно до так званої інформаційної політики. Використати ракурс тлумачень і оцінок, жанри, лексику тощо.

ВИСНОВКИ

Зреферовані й висвітлені в навчальному посібнику погляди Миколи Костомарова дають змогу увиразнити значення спадщини вченого й публіциста в становленні й подальшому розвитку української публіцистики й белетристики. Цілісний, системно-комплексний підхід у дослідженні творчої спадщини митця забезпечує незалежність оцінок від суспільно-політичних обставин, логіку висновків, адекватність означень і дефініцій. Російськомовна спадщина, особливо наукова полеміка й публіцистика, мало або й зовсім не досліджені, не введені таким чином достатньо в освітньо-ідеологічний та методичний сучасний компендіум сучасності. Розглянутий системно крізь призму національного концепту Миколи Костомарова, він активізує взагалі весь пласт художньо-публіцистичного його набутку практично ще не вивчався в пропонуваному аспекті концепції нації як духовної спільноти. Значних деструкцій зазнавала інтерпретація спадщини художника слова в 30-х роках ХХ століття в контексті традиційної політизованості наук, соціальної заангажованості літературознавства радянського часу з його вимушеним кон'юнктурним підходом до національних явищ культури, довільним зміщенням і фальшуванням дискурсів, особливо національного і націоналістичного, на яких накладалися жорстокі рамки заборон.

Недостатня інтегративна дослідженість спадщини М. Костомарова визначалася також тривалим побутуванням в українському літературознавстві традиційно-ієрархічної оцінки літературних явищ, у прокрустове ложе якої не вкладалася багатогранна творчість письменника. Через відсутність достатньо розробленої і усталеної парадигми осмислення літератури і науки про неї в площині історії ідей на належному теоретичному рівні не можна було розкрити творчість М. Костомарова в єдності її ідейно-тематичних, соціально-політичних та культурно-естетичних аспектів. Це завдання вможливлується саме в результаті аналізу спадщини публіциста крізь призму наскрізної ідеї націєтворення, введення його творчості в ширший ідейний простір.

Становлення світоглядних і естетичних засад Миколи Івановича Костомарова і формування ідеї національної ідентичності в ранній період його творчості відбувалося в парадигмі націєтворення, у контексті попередніх здобутків українського автономізму й національно-патріотичного модусу діяльності чільних письменників, істориків, фольклористів та впливу європейських прогресивних суспільно-політичних і культурно-естетичних ідей.

Осердям художніх, публіцистичних і науково-полемічних писань М. Костомарова стали проблеми і явища, пов'язані з історією українського народу, зокрема долетворчими для нього періодами, подіями, фактами. Від початків науково-творчої чинності він зосередився навколо проблематики визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, діяльності народу і визначних українських державців, міждержавних відносин України та взаємин її етносів, починаючи від автохтонного, – й усе це в ретроспективі, у сучасних йому реаліях, наслідках і перспективах. Уражає обшир мислення М. Костомарова, заснований на ідеї націєтворення та інспірований нею. У висвітленні подій і явищ російської історії М. Костомаров у художніх творах, полемічній публіцистиці, історичних белетризованих працях розвінчав офіційно усталені міфи і погляди про месіаністську обраність російського народу і його канонізованих героїв, заперечував імперське право Росії на збирання народів у рамках «єдиной и неделимой» держави, з великою художньою силою показав моральне розтління народу в умовах підімперського тоталітаризму. В оцінці фактів і явищ історії українського народу митець підкреслив його історичне вільнолюбство, відсутність зазіхань на чужі території, готовність до міжетнічної толерантності, традиції суспільного демократизму, прагнення до державності як іманентну властивість українців, духовний характер релігійності.

Багатогранна, багатожанрова спадщина М. Костомарова інспірована подвижницькою працею для народу України, в широкому філософському, історико-суспільному та духовно-моральному сенсі. У науково-публіцистичному доробку особливе місце посідає становлення і відстоювання перед науковими опонентами особливого погляду на козацтво як унікальне явище, породжене особли-

востями геополітичної ролі українського народу та його етнопсихології. Він заперечив тлумачення козацтва як збірного конгломерату шукачів лише свободи, здобичі чи пригод, простежив і довів духовну єдність козаків з українським народом, їхню роль у формуванні його кращих духовних і моральних ознак.

М. Костомаров першим розглянув історію українського народу не лише в державницькій діяльності його очільників, а й у життєвому й побутовому укладі самого народу як творця власної історії, а особливо в морально-етичному перекопанні. Він розкрив духовне багатство, самобутність, оригінальність українства, тяглість кращих гуманістичних традицій як запоруку життєздатності народу, його майбутнього суспільного розквіту й державної незалежності. На підставі духовно-моральних, релігійних засад українського народу як носія духовного досвіду, національних традицій, моралі і культури, хранителя мови як основи духовного життя нації він скристалізував поняття самодостатності українського народу не тільки як своєрідного етносу, а й нації, утримав наукові основи ідеї єдності національних інтересів усіх станів як запоруки існування народу, його внеску у світову й, зокрема, європейську спільноту.

Підґрунтям такого погляду послужила народна епічна й лірична творчість народу, дослідженню якої М. Костомаров присвятив наукові праці, популяризував у публіцистиці, використав її традиції у власній художній творчості. Такі констатації забезпечили ідейну цілісність спадщини М. Костомарова, світоглядну єдність наукової діяльності та художньої практики, їх націєтворчу спрямованість і роль у формуванні нової національної свідомості.

Ці засади розвинув М. Костомаров у дисертаціях «Причини і характер унії в Західній Русі» та «Про історичне значення руської народної поезії»; у поетичній творчості, репрезентованій збірками «Українські балади» і «Вітка»; у драмах «Сава Чалий» і «Переяславська ніч», зрештою, у всій художній та публіцистичній творчості, зокрема в науково-полемічних статтях «Русько-польські вельможі. 1. Князі Острозькі», «Перші війни малоруських козаків», «Думки про історію Малої Русі» та літературознавчій студії «Огляд творів, писаних малоруською мовою» та багатьох інших, яких на-

писав майже три з половиною сотні. У науково-публіцистичних працях та художніх творах означив філософської засади історизму, встановив у далекому минулому України причини її підневільного стану в XIX столітті.

Більшість із цих положень набули особливої актуальності. Уведені в сучасний суспільно-політичний дискурс, становлять його потенціал і життєздатність, служать їй каталізатором. Так, об'єктивний погляд на козацтво, сформований уже в ранніх статтях, є науковим підґрунтям для відтворення об'єктивної історії України, у якій належне місце посяде наука про роль і місце в ній козацтва, його значення в духовній історії народу. Спадщина М. Костомарова не тільки допомагає сучасникам боронити козацтво від неošовіністів, а й увести їхній духовний моральний досвід в ідеологічний, політичний, морально-етичний, освітній дискурс сучасності.

Погляди М. Костомарова на фольклор як філософсько-естетичне явище можуть стати інструментом очищення сучасного мистецького простору від міазмів відпрацьованої чужоземної попкультури. Закладені ним наукові засади фольклористики та літературознавства інспірувати підвищення сучасного рівня наукових досліджень, їх активізації в руслі монолітного корпусу історії ідей як підґрунтя й вектора нової мислительної парадигми дезорієнтованого суспільства. Спадщина М. Костомарова, отже, стає активним чинником у розбудові українського питання, утвердження в нових обставинах ідеї націєтворення, вибору адекватних оптимальних форм її практичного обстоювання та реального втілення.

Особливо важливо і на часі глибше дослідити спільність ідейної позиції М. Костомарова з Тарасом Шевченком, відтворити ті паралелі, які виявляють їх духовну близькість в ідеології кирило-мефодіївців – представників нової національної інтелігенції, яка дбала про єдність насамперед із рідним народом, збагатила суспільство етноконсолідуючою політичною ідеєю. У світлі Шевченкового генія особливо виразно постане конструктивність громадсько-політичної діяльності М. Костомарова й чільних «братчиків», основи якої уформовані й висловлені в знаменитих «Книгах буття українського народу». Утілення програмних ідей кирило-мефодіївців актуальне до сьогодні, адже вони – вияв світоглядних

устремлінь цілого народу. Націєтворчу діяльність митця-мислителя і сам висхідний розвій української суспільної думки насильно перервав розгром Братства та арешти його учасників. Але вони – не історичний раритет, не пожовтілий документ-пергамент. Це програма націєтворчого мислення на тривалий період, адже й на той час вона випереджала європейське мислення й не втратила своїх пріоритетів у час новітнього прагматизму, наслідки якого передбачив і поборником якого виступив Микола Костомаров ще в середині позаминулого століття.

Катастрофа 1847 року не лише фатально затримала перехід українського націоналізму в політичну стадію щонайменше на півстоліття, вона не менш фатально скувала й обмежила розвиток його другої фази, культурно-освітньої, – через що й головні завдання цієї фази – формування нації не виконане й досі, вважав Іван Лисяк-Рудницький, як і більшість дослідників становлення національної ідеї в умовах тоталітаризму ХХ століття. Тим більш актуально постає потреба дати поштовх цьому переходу в часах власної державності, коли майже все залежить від активної позиції кожного українця.

Велич Миколи Костомарова й у тому, що складні особисті життєві умови, звужені рамки діяльності на засланні в Саратові, суспільно-політична й духовна занедбаність, недостатня поінформованість нечисленної української інтелігенції, опресія режиму щодо української ідеї та самого науковця як її промотора – не зменшили активності його зусиль. Навпаки, його творчість набула жанрово-тематичної розпростореності, більше загострилася в ній націєтворча парадигма. Публіцистика М. Костомарова поєднала всі спектри його діяльності: наукової, літературної, публіцистичної, освітньо-педагогічної. Полеміка останніх років – яскраве тому підтвердження.

Мегатекст спадщини Миколи Івановича Костомарова, зокрема й російськомовної, органічно споріднений з ідейним та мистецьким контекстом усього «україноцентричного» письменства ХІХ століття. У своїх писаннях М. Костомаров виступив не простим наратором-інформатором про події історичного минулого, а генератором національно-патріотичної, прогресивної слов'янофільської чи й

навіть латентної державницької ідеї. Характерним у цьому плані є художнє моделювання епіком-джерелознавцем контрастної осі «українське – неукраїнське», особливо в показі міжетнічних стосунків, описах «ройового» життя, побуту, менталітету українців і їх північних сусідів («Черниговка»), своєрідний культ лицарства («Кудеяр»). Зірка прогностичність М. Костомарова – попередника Дж. Орвела в жанрі антиутопії виявилася в оповіданні-нарисі «Скотской бунт». Прозиранням у майбутнє позначений розмисел прозаїка про грубий утилітаризм матеріалізму й атеїстичної пропаганди («Сорок лет»). Філософська сентентивність, осягнення необігової історичної правди дотепер вигідно характеризують думки художника-публіциста. А естетична їх виразність робить твори цікавими і читабельними навіть для вибагливого сучасного читача. Уведення набутоків індивідуального художнього стилю Костомарова-прозаїка, як і поета, драматурга, публіциста, автора художньо-біографічних життєписів видатних діячів української історії та культури в сучасний естетичний та теоретико-літературознавчий простір, поза сумнівом, слугує збагаченню останнього.

У поезії він, розпочавши розробляти мотиви, сюжети, настрої, характерологію героїв у згоді з естетичними канонами українського романтизму, розширив їх, увівши світові сюжети, зокрема біблійні (переспів 136 псалма), давньо- й новогрецькі. Перекладав з англійської, німецької, слов'янських мов, плекаючи тираноборчі мотиви, урізноманітнював ритміку і строфіку українським гекзаметром тощо, розширив пласти інтелектуальної літератури, торуючи шляхи для українських «неокласиків» уже ХХ століття. У баладному, наприклад, жанрі митець не тільки віддав данину традиційним невідлучним ідейно-естетичним атрибутам стилю, сформованого романтиками, а й наснажив його зразки. Історіософською апологією високої ролі громади («Ластівка»); прометеїзмом антологічного диптиху («Еллада» – «Давнина»); висловив «відфольклорне» («Пан Шульпіка») чи й класицистичне оскарження всіякої деспотії як руйнівника духовної спільноти («Юпитер светлый...»); збагатив і урізноманітнював символічність алюзій неволі України («Дід-пасішник»); висловив національний біль мотиву профетизму співця («Митуса»). Усе це виявляє духовно-гуманістичну добру опінію

поета, його працю над розбудовою жанрів і тематики українського поетичного простору.

Значний внесок зробив М. Костомаров у розвиток української драматургії. Письменник започаткував жанр історичної «ідеологічної» трагедії й драми, що глибоко трансформує різноманітні джерела, апробував ідею мирного розв'язання історичних конфліктів («Сава Чалий», «Переяславська ніч»). У першій із п'єс до того ж протагоніст визнав саме брак національної згоди та єдності причиною тяжкого стану батьківщини. Давши цінний художній еквівалент власної філософії історії, М. Костомаров у «Саві Чалому» потрактував минувшину в аспекті розвитку народного духу, підніс волюлюбність українців, іще до Лесі Українки запропонував у драматургічній оболонці транспозицію «минуле – сучасне».

Національно-патріотична високостильна трагедія «Переяславська ніч» привертає увагу в аспекті досліджуваної проблеми осудом невільництва духу, синекдохальним відтворенням вслідженого становища переяславців у лядсько-єврейській кормизі та наступним їх об'єднанням під знаком визвольної доби, прикладом сусідів канівців та під формуючим впливом лідерів. У результаті громада постає одним цілим, готовим на муки і смерть за віру дідів і всенародну родину; при тим визвольний порив молоді автор самобутньо передав у співних партіях модернізованого античного хору. Драматург-новатор позачасовою драмою «Кремуцій Корд», водночас обережною і натяком, порушив проблему вченого-громадянина й упокореного тираном суспільства, передбачив пандемію донощицтва й репресій, прослитування історичної науки в тоталітарному СРСР. Свого роду заповітом М. Костомарова берегти національну єдність звучить остання п'єса письменника «Эллины Тавриды» з понадчасовими й прозорими проєкціями «Херсонес – Україна».

Що ж стосується внеску науковця, то від першої літературно-критичної статті «Огляд творів, написаних малоруською мовою» в художніх, публіцистичних і наукових працях М. Костомарова знайшла наскрізне вираження конструктивна думка про народно-поетичне слово, літературу як засіб обстоювання народних інтересів в умовах імперського режиму, як найкращий спосіб вираження духовного багатства народу.

Полемічна та науково-публіцистична діяльність М. Костомарова особливо активізується в час відновлення націєтворення кінця 50-х–початку 60-х років, – у нових суспільних умовах тимчасової відлиги. Період (1857–1863) показовий у творчості М. Костомарова. Його трибуною до самого закриття став журнал «Основа». Цінні писання вченого і публіциста публікувалися також у російській періодиці («Современник», «День», «Вестник Європы» та ін). Виступи М. Костомарова були в центрі тогочасного суспільно-політичного контексту, зокрема у зв'язку із проблемами активізації панславізму, загострення міжетнічних зв'язків через наступ реакції. Усі ці процеси висвітлено в літературознавчих працях, публіцистиці й есеїстиці М. Костомарова. Найбільший полемічний резонанс викликали праці «Дві руські народності», «Українофільство», «Правда москвичам про Русь», «Правда полякам про Русь», «Тисячоліття» та ін. Вони мали особливе значення в змаганні за національну ідентичність.

Науково-публіцистичним працям М. Костомарова властивий ідейний і навіть естетичний зв'язок із художніми творами, наскрізна функціональна значущість ідеї націєтворення. Забезпечувалася така єдність суголосністю основної ідейно-тематичної концептуальності, суголосністю пафосу, генеруючою позицією автора, послідовністю його світогляду та відданістю надто складним в імперській Росії процесам націєтворення (маємо на увазі обставини придушення національного чуття, заборони розвитку мистецтва і культури як головного вияву національної самобутності народу). Смісл публіцистичних виступів М. Костомарова проаналізовано в контексті дискусій, які точилися в той час, з урахуванням агресивної опресії царської адміністрації та виразників офіційної імперської ідеї. Розкрито принципову послідовність переконань публіциста, часто завуальованих через існуючі умови, його вірність відстоюючим і вистражданим суспільно-політичним ідеалам. Симптоматичним тут бачиться і вибір об'єктів наукових досліджень та публіцистично-полемічних писань, і постійне опертя М. Костомарова на ґрунтовний і солідний фактичний матеріал з історії українського народу та його красної словесності, виявлений ученим послідовний демократизм, національна толерантність, висока моральність і духовність тощо.

Безумовно, постать М. Костомарова є взірцем уміння вести полеміку, толерантно ставитися навіть до ворогів. Перефразовуючи слова Л. Толстого, охарактеризуємо: Костомаров – це та людина, яка може слугувати поліпшенню суспільного життя лише такою мірою, якою вона у своєму житті дотримується вимог свого сумління. Його чесність – найкраща політика.

Публіцист має намагатися уникати сперечань, особливо без предметних – сперечань задля сперечань, його аргументація повинна бути завжди переконлива, підсилена доказами, прикладами, мотивацією. Він уміло використовує знання законів формальної логіки, діє дипломатично, не виставляючи себе на перше місце, не хизується своєю ерудованістю. Маючи високий рівень культури спілкування публіцист ставиться до аудиторії (сприймачів інформації) як до партнерів, яких цінують і з якими готові співпрацювати, йти до мети.

Як бачимо, думки Миколи Костомарова, представлені авторами в цьому навчальному посібнику, інтерполювалися на сучасні політичні та суспільні процеси, тому значною мірою актуальні й нині, ідейно значущі й суспільно продуктивні.

ПІСЛЯМОВА

Працюючи з матеріалом, запропонованим у цьому посібнику, студенти мають можливість глибше усвідомити суспільні обставини, у яких формувалися долетворчі для українства ідеї, теоретичні основи, засади й положення вітчизняної публіцистики, розвивалися її жанрові інваріанти.

Глибше знайомство з цими положеннями розширить горизонти мислення студентів, активізує інтерес до проблем сучасності, дасть можливість обирати й акцентувати головне в калейдоскопі новітньої глобальної інформації з її розмаїттям засобів. Вирізнення й засвоєння долетворчих для сучасності засад учить їх розуміти, втілювати в практику суспільного життя, одночасно оцінювати зміст вітчизняної фахової традиції, присутній у публіцистиці, забезпечувати її безперервність як умову успішності сучасної публіцистики для утвердження й зміцнення державності. Цьому сприяє й парадигма ідейного діалогу поколінь, у руслі якої здійснено в посібнику аналіз публіцистики М. Костомарова. Зміст і характер його спадщини, ідеологічна послідовність і не поступливість, наукова глибина, орієнтація в суспільно-політичній ситуації поглиблюють у студентів розуміння важливості цих якостей для сучасних публіцистів.

Перспективність мислення М. І. Костомарова, актуальність порушуваних ним проблем навчає студентів краще орієнтуватися в суспільно-політичних обставинах сьогодення, робити власні прогностичні висновки, проводити паралелі з сучасністю, що забезпечить успіх, суспільний резонанс і результативність їхньої практичної роботи. Освоєння публіцистичної пристрасності М. Костомарова, його переконаності в правильності своїх позицій забезпечить креативність роботи майбутніх журналістів, отже, кращу суспільну рецепцію їх праці.

У роботі з посібником важливо акцентувати й таку особливість публіцистики Миколи Костомарова, як її інформативність, опору на широкий простір історико-суспільних, політичних, навіть побутових явищ і фактів, їх доцільний вибір для ілюстрації тих чи тих положень і думок. Не менш важливе для сучасного публіциста засвоєння вмінь науково достовірно простежувати їх джерела в історичній ретроспекції та наслідки в суспільній перспективі. Опора на таку методологію, започатковану й обґрунтовану М. Костомаро-

вим, дозволяє ефективно забезпечити міждисциплінарну інтертекстуальність, освоєння студентами знань не тільки матрикулярного характеру, а обширних, різносторонніх, розвиток асоціативного мислення, його яскраво ілюстровану доказовість. Це має особливе значення для професійної успішності майбутніх публіцистів, їх роботи в друкованих та аудіовізуальних медіа.

Обширне пряме, достосоване в посібнику, подається в перекладі авторів. Також використана близька до оригіналу непряма мова в стилістичних інваріантах. Студентам пропонувано їх текстовий аналіз задля найбільшого досягнення адекватності змісту й стилю при одночасному збереженні характеру тогочасного публіцистичного мовлення. Завдання передбачають індивідуальний добір студентами лексичних інваріантів, які засвідчують сучасний розвиток публіцистики та збагачення її лексики, жанрів і стилів.

Отже, робота з матеріалами, які пропонуються в посібнику, забезпечує багато інваріантів для діалогу викладачів і студентів у дискусії їх підготовки для журналістської, публіцистичної та науково-педагогічної діяльності. Подані в посібнику завдання спонукають розглядати елементи його змісту з позиції текстових категорій, спілкування авторів з опонентами, зв'язків із широкими суспільними колами, характерних для Костомарова-публіциста. Це стимулює формування в студентів навичок правильно осмислювати суспільні події, чітко і логічно послідовно викладати теоретичні положення, доцільно і яскраво ілюструвати їх прикладами з живого потоку подій, трактувати крізь призму власного розуміння завдань державотворення.

Навчальне видання

КОЗАЧОК Ярослав Вікторович
ЧЕКАЛЮК Вероніка Василівна

ГОРИЗОНТИ УКРАЇНОТВОРЕННЯ
В ПУБЛІЦИСТИЦІ М.І. КОСТОМАРОВА.
МИКОЛА КОСТОМАРОВ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОСТІ
Навчальний посібник

Редактор *В. П. Заскалета*
Технічний редактор *А. І. Лавринович*
Коректор *В. С. Слива*
Комп'ютерна верстка *Н. С. Ахроменко*

Підп. до друку 17.09.13. Формат 60x84/16. Папір офс.
Офс. друк. Ум. друк. арк. 19,53. Обл.-вид. арк. 21,0.
Тираж 300 пр. Замовлення № 162-1.

Видавець і виготівник
Національний авіаційний університет
03680. Київ-58, проспект Космонавта Комарова, 1

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 977 від 05.07.2002